

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРУУ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**И. РАЗЗАКОВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК ТЕХНИКАЛЫК
УНИВЕРСИТЕТИ**

ISSN 1694-5557

**И. РАЗЗАКОВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
ТЕХНИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН**

ЖАРЧЫСЫ

**ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА КОЛДОНМО ИЛИМИЙ-ТЕХНИКАЛЫК
ЖУРНАЛ**

2020

№4 (56)

Бишкек

РЕДАКЦИЈАЛЫК КОЛЛЕГИЯ:

- М.К. Чыныбаев* – физико-математика илимдеринин кандидаты, доцент,
И.Раззаков атындагы КМТУнун ректору, башкы редактор;
- Р.М. Султаналиева* - физико-математика илимдеринин доктору, профессор,
тышкы байланыш жана илимий иштер боюнча проректор, башкы редактордун орун басары;
- Б.А. Сарымсаков* – техника илимдеринин кандидаты, доцент, илимий редактор;
- М.Дж. Джаманбаев* - физико-математика илимдеринин доктору, профессор;
- А.Ж. Жайнаков* - физико-математика илимдеринин доктору, профессор, КРнын УИАнын академиги;
- М.С. Джуматаев* – техника илимдеринин доктору, профессор, КРнын УИАнын академиги;
- У.Н. Бримкулов* - техника илимдеринин доктору, профессор, КРнын УИАнын корр. мүчөсү
- К. Ч. Кожогулов* - техника илимдеринин доктору, профессор, КРнын УИАнын корр. мүчөсү
- А.Н. Тюреходжаев* - физико-математика илимдеринин доктору, профессор, (Казахстан);
- Т.Б. Дуйшеналиев* - физико-математика илимдеринин доктору, профессор,
- А.Б. Салиев* - физико-математика илимдеринин доктору, профессор,
- Г.Дж. Кабаева* - физико-математика илимдеринин доктору, профессор,
- К.О. Осмонбетов* - геология-минералогиялык илимдеринин доктору, профессор;
- М.Б. Баткибекова* – химиялык илимдеринин доктору, профессор;
- Т.Ш. Джунушалиева* - химиялык илимдеринин доктору, профессор;
- Б.Т. Төрөбеков* - техника илимдеринин доктору, профессор;
- Н.Д. Рогалев* - техника илимдеринин доктору, профессор (Россия);
- К.М. Иванов* - техника илимдеринин доктору, профессор (Россия);
- М.М. Мусульманова* - техника илимдеринин доктору, профессор;
- А.С. Иманкулова* - техника илимдеринин доктору, профессор;
- Ж.И. Батырканов* - техника илимдеринин доктору, профессор;
- С.А. Алымкулов* - техника илимдеринин доктору, профессор;
- И.В. Бочкарев* - техника илимдеринин доктору, профессор;
- Т.Ы. Маткеримов* - техника илимдеринин доктору, профессор;
- У.Р. Давлятов* - техника илимдеринин доктору, профессор;
- Ж.Ж. Тургумбаев* - техника илимдеринин доктору, профессор;
- М.З. Алматов* - техника илимдеринин доктору, профессор;
- А.Т. Татыбеков* - техника илимдеринин доктору, профессор;
- А.А. Бексултанов* – экономика илимдеринин доктору, профессор;
- К.А. Абдымаликов* - экономика илимдеринин доктору, профессор;
- М.К. Асаналиев* – педагогика илимдеринин доктору, профессор;
- А.А. Акунов* – тарых илимдеринин доктору, профессор.

Журнал квартал сайын чыгат.

Журналдын редакциялык кеңешине берилген бардык материалдар көз карандысыз рецензиядан өткөрүлөт.

© И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик
техникалык университети

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

**КЫРГЫЗСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ТЕХНИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
им. И. РАЗЗАКОВА**

ISSN 1694-5557

ИЗВЕСТИЯ

**КЫРГЫЗСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ТЕХНИЧЕСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. И. РАЗЗАКОВА**

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И ПРИКЛАДНОЙ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИЙ
ЖУРНАЛ**

2020

№4 (56)

Бишкек

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

- М.К. Чыныбаев* – кандидат физико-математических наук, доцент,
ректор КГТУ им. И.Раззакова, главный редактор;
- Р.М. Султаналиева* - доктор физико-математических наук, профессор,
проректор по научной работе и внешним связям, заместитель главного редактора;
- Б.А. Сарымсаков* - кандидат технических наук, доцент, научный редактор;
- М.Дж. Джаманбаев* - доктор физико-математических наук, профессор;
- А.Ж. Жайнаков* - доктор физико-математических наук, профессор, академик НАН КР;
- М.С. Джуматаев* - доктор технических наук, профессор, академик НАН КР;
- У.Н. Бримкулов* - доктор технических наук, профессор, чл.-корр. НАН КР;
- К. Ч. Кожогоулов* - доктор технических наук, профессор, чл.-корр. НАН КР;
- А.Н. Тюреходжаев* - доктор физико-математических наук, профессор (Казахстан);
- Т.Б. Дуйшеналиев* - доктор физико-математических наук, профессор;
- А.Б. Салиев* - доктор физико-математических наук, профессор;
- Г.Дж. Кабаева* - доктор физико-математических наук, профессор;
- К.О. Осмонбетов* - доктор геолого-минералогических наук, профессор;
- М.Б. Баткибекова* - доктор химических наук, профессор;
- Т.Ш. Джунушалиева* - доктор химических наук, профессор;
- Б.Т. Торобеков* - доктор технических наук, профессор;
- Н.Д. Рогалев* - доктор технических наук, профессор (Россия);
- К.М. Иванов* - доктор технических наук, профессор (Россия);
- М.М. Мусульманова* - доктор технических наук, профессор;
- А.С. Иманкулова* - доктор технических наук, профессор;
- Ж.И. Батырканов* - доктор технических наук, профессор;
- С.А. Алымкулов* - доктор технических наук, профессор;
- И.В. Бочкарев* - доктор технических наук, профессор;
- Т.Ы. Маткеримов* - доктор технических наук, профессор;
- У.Р. Давлятов* - доктор технических наук, профессор;
- Ж.Ж. Тургумбаев* - доктор технических наук, профессор;
- М.З. Алмаматов* - доктор технических наук, профессор;
- А.Т. Татыбеков* - доктор технических наук, профессор;
- А.А. Бексултанов* - доктор экономических наук, профессор;
- К.А. Абдымаликов* - доктор экономических наук, профессор;
- М.К. Асаналиев* - доктор педагогических наук, профессор;
- А.А. Акунов* - доктор исторических наук, профессор.

Журнал выходит ежеквартально.

Все материалы, поступающие в редколлегию журнала, проходят независимое рецензирование.

© Кыргызский государственный технический
университет им. И. Раззакова, 2020

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE KYRGYZ REPUBLIC

KYRGYZ STATE TECHNICAL UNIVERSITY named after I.RAZZAKOV

JOURNAL

**of KYRGYZ STATE TECHNICAL UNIVERSITY
named after I.RAZZAKOV**

THEORETICAL AND APPLIED SCIENTIFIC TECHNICAL JOURNAL

2020

№ 4 (56)

Bishkek

EDITORIAL BOARD:

M.K. Chynybaev - C.Sc. (Physical and Mathematical), associate professor, rector of Kyrgyz State Technical University named after I.Razzakov, Editor-in-chief;

R.M. Sultanalieva, D.Sc. (Physical and Mathematical), professor, vice-rector for Research and Foreign Relations of Kyrgyz State Technical University named after I.Razzakov, Assistant of Editor;

B.A. Sarymsakov, C.Sc. (Engineering), associate professor, Executive Secretary;

M.Dzh. Dzhamanbaev, D.Sc. (Physical and Mathematical), professor;

A.Z. Zhaynakov, D.Sc. (Phys. And Math.), Prof., Academician of the National Academy of Science;

M.S. Dzhumataev, D.Sc. (Engineering), Prof., Academician of the National Academy of Science;

U.N. Brimkulov, D.Sc. (Engineering), Prof., associate of the National Academy of Science;

K.Ch. Kozhogulov, D.Sc. (Engineering), Prof., associate of the National Academy of Science;

A.N. Tyurehodzhaev, D.Sc. (Physical and Mathematical), professor, (Kazakhstan);

T.B. Duishenaliev, D.Sc. (Physical and Mathematical), Professor;

A.B. Saliev, D.Sc. (Physical and Mathematical), Professor;

G.Dzh. Kabaeva, D.Sc. (Physical and Mathematical), Professor;

K.O. Osmonbetov, D.Sc. (Geological and Mineralogical), Professor;

M.B. Batkibekova, D.Sc (Chemistry), Professor;

T.Sh. Dzhunushalieva, D.Sc (Chemistry), Professor;

B.T. Torobekov, D.Sc. (Engineering), Professor;

N.D. Rogalev, D.Sc. (Engineering), Professor (Russia);

K.M. Ivanov, D.Sc. (Engineering), Professor, (Russia);

M.M. Musulmanova, D.Sc (Engineering), Professor;

A.S. Imankulova, D.Sc. (Engineering), Professor;

Zh.I. Batyrkanov, D.Sc. (Engineering), Professor;

S.A. Alymkulov, D.Sc. (Engineering), Professor;

I.V. Bochkarev, D.Sc. (Engineering), Professor;

T.Y. Matkerimov, D.Sc. (Engineering), Professor;

U.R. Davlyatov, D.Sc. (Engineering), Professor;

J.J. Turgumbaev, D.Sc. (Engineering), Professor;

M.Z. Almatov, D.Sc. (Engineering), Professor;

A.T. Tatybekov, D.Sc. (Engineering), Professor;

A.A. Beksultanov, D. Sc. (Economic), Professor;

K.A. Abdymalikov, D. Sc. (Economic), Professor;

M.K. Asanaliev, D.Sc. (Pedagogic), Professor;

A.A. Akunov, D. Sc. (Historics), Professor.

The journal is published quarterly
All materials that come to the Editorial Board of the journal
are subject to independent peer-review

МАЗМУНУ

ГУМАНИТАРДЫК ИЛИМДЕР

1. Абдыбекова Н.А., Муратбек уулу С., Аскалиев Б.Ж. Аралыктан окутууда студеттердин жалпы профессионалдык компетенттүүлүгүн калыптандыруу	15
2. Абдыраева Н.С. Кыргыз тили жана адабияты сабактарында этнопедагогиканын ыкмаларын колдонуу	22
3. Акылбекова А.А. Мамлекеттик тилди медицинага таянып окутуунун маселерлери	26
4. Амалканова Б.Т., Мадумарова М.К., Куйчиев А.С. Гуманитардык предметтерди инновациялык технологиялар менен окутуунун жолдору	30
5. Анарбаева Ж.К. Манас жана медицина	36
6. Асанбекова Ч.М., Джунусалиев Н.Дж. Мамлекеттик тилди өнүктүрүүдө маалымат технологияларынын ролу	38
7. Бариева А.Ж., Жолдошбаева К.М. “Манас” эпосундагы айрым этнонимдердин келип чыгышы	42
8. Борсунбаева З.Э. Мамлекеттик тилде иш кагаздарын жазуу нормалары.....	47
9. Домасбекова С.А. Когнитивдик лингвистика илими жана анын келип чыгуу тарыхы	53
10. Омошева Г.А., Дуйшоева Ш.А. Жомокторду окутууда жаңы инновациялык усулдарды жана технологияларды колдонуу аркылуу окуучулардын лексикасын байытуу	57
11. Сыдыкбаева М.М., Жалилова Б.Т. Пакистандык студенттерге кыргыз тилинин фонетикасын урду тили менен салыштырып окутуунун лингводидактикалык негиздери	62
12. Жолдошбаева К.М., Бариева А.Ж. Адеп башаты – эне тил	68
13. Жумагул кызы А. Кыргыз тилинде көп маанилүү сөздөрдүн изилдениши	73
14. Иманалиевна М.А., Омуркулов И.А. Мамлекеттик тилди окутуунун усулдары жана көйгөйлүү маселелери	78
15. Исмаилов А.У. Студенттерге кеп маданиятын окутуунун инновациялык ыкмалары	81
16. Исираилова А.М., Саякбаева А.Б. Тексттер менен иштөөдө инновациялык ыкмаларды колдонуу жолдору	85
17. Төрөгөлдиева К.М., Кыштообаева Ч.А. «Сандык методдор» курсун практикалык жактан компьютердик технологияларды колдонуп окутуу	91
18. Мадумарова М.К., Жороев А.А., Куйчиев А.С. Комплекстүү билим берүүдө интеграциялап окутуунун ролу	98
19. Мамбетова Р.Р. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда текст менен иштөөнүн жаңы технологиялары	103
20. Молдалиева Н.А. Барпы алыкуловдун адабий мурастары	108
21. Наркулова С.М. Кыргыз тилин үйрөтүүдө онлайн сабак аркылуу жазуу ишин жүргүзүүнүн инновациялык усулдары (кесиптик багыттагы адистиктердин мисалында)	112

22. Өмүркулов И.А., Иманалиевна М.А.	
Диний чөйрөдөгү мамлекеттик тилдин проблемалары	118
23. Стамалиева А.Б., Бектениалиева Д.К.	
Бөтөн тилди окутуудагы коммуникативдик компетенттүүлүк	122
24. Сыдыкбаева М.М., Мамырбаева Н.Б.	
"Коммуникативдик компетенция" түшүнүгү жана анын илимий чөйрөдө калыптанышы	126
25. Туляганова Ж.К.	
Тармактык терминдер жана котормолор	131
26. Тумонбаева М.Ж., Мырзакматова М.О.	
Түрк тилдүү элдердин - эне тили, мифология, маданияты жана ааламдашуудагы ролу (Ч.Айтматовдун «Ак кеме» повестиндеги «Бугу –эне» жомогунун негизинде)	135
27. Шабданбаева Ж.К.	
Сөз менен дарылоо	141
28. Абыкеева Ж.Э., Муктарбекова С.Ж.	
Билим берүүдөгү инновациянын жаңы технологиясы	144
29. Сыдыкбаева М.М., Жанганаева Г.У.	
Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутууда колдонулган интерактивдүү ыкмалар	149
30. Арпачиев К.М.	
Кыргыз мамлекетинин Дүйнөлүк көчмөндөр оюндарындагы ролу	153
31. Темирбекова А.Т.	
Кыргызстандын демократияны курууга карай татаал жолундагы «Үч өткөөл» же демократиянын үч толкуну	157
32. Темирбекова А.Т.	
Тернистый путь конституции кыргызской республики от президентско- парламентской формы правления к парламентской республике (политико-правовой анализ)	162

СОДЕРЖАНИЕ

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

1. Абдыбекова Н.А., Муратбек уулу С., Аскалиев Б.Ж.	
Формирование общепрофессиональной компетенции студентов при дистанционном обучении	15
2. Абдыраева Н.С.	
Использование этнопедагогических методов на занятиях кыргызского языка и литературы	22
3. Акылбекова А.А.	
Проблемы обучения государственному языку на основе медицины	26
4. Амалканова Б.Т., Мадумарова М.К., Куйчиев А.С.	
Способы обучения гуманитарным наукам с помощью инновационных технологий....	30
5. Анарбаева Ж.К.	
Манас и медицина	36
6. Асанбекова Ч.М., Джунусалиев Н.Дж.	
Роль информационных технологий в развитии государственного языка	38
7. Бариева А.Ж., Жолдошбаева К.М.	
Возникновение отдельных этнонимов в эпосе “Манас”	42
8. Борсунбаева З.Э.	
Нормы написания документов на государственном языке	47
9. Домасбекова С.А.	
Наука когнитивная лингвистика и его происхождение	53
10. Омошева Г.А., Дуйшеева Ш.А.	
Развития лексического фона учащихся с использованием интерактивных методов и технологий в обучении сказок	57
11. Сыдыкбаева М.М., Жалилова Б.Т.	
Лингводидактические основы обучения кыргызской фонетике студентов из Пакистана в сравнении с языком урду	62
12. Жолдошбаева К.М., Бариева А.Ж.	
Язык как средство воспитания	68
13. Жумагул кызы А.	
Исследования многозначных слов в кыргызском языке	73
14. Иманалиевна М.А., Омуркулов И.А.	
Методы и проблемы обучения государственному языку	78
15. Исмаилов А.У.	
Инновационные методы обучения студентам речевой культуры	81
16. Исираилова А.М., Саякбаева А.Б.	
Пути применения инновационных методов при работе с текстами	85
17. Төрөгелдиева К.М., Кыштообаева Ч.А.	
Обучения курса «Численные методы» практически с использованием компьютерных технологий	91
18. Мадумарова М.К., Жороев А.А., Куйчиев А.С.	
Роль интегрированного обучения в комплексном образовании	98
19. Мамбетова Р.Р.	
Использование новых технологий в работе с текстом на уроках кыргызского языка как второго	103
20. Молдалиева Н.А.	
Литературное наследие Барпы Алыкулова	108
21. Наркулова С.М.	
Инновационные методы в письменных работах в обучении кыргызского языка через онлайн уроки (На примере специальности в профессиональной сфере)	112

22. Омуркулов И.А., Иманалиевна М.А.	
Проблемы государственного языка в религиозной сфере	118
23. Стамалиева А.Б., Бектениалиева Д.К.	
Коммуникативная компетенция в изучении другого языка	122
24. Сыдыкбаева М.М., Мамырбаева Н.Б.	
Понятие «Коммуникативная компетенция» и его формирование в научной среде	126
25. Туляганова Ж.К.	
Отраслевые термины и переводы	131
26. Тумонбаева М.Ж., Мырзакматова М.О.	
Язык, мифология, культура тюркоязычных народов и его роль в глобализации (на примере сказки о “Матери-оленихи” из повести “Белый пароход” Ч.Айтматова)	135
27. Шабданбаева Ж.К.	
Лечение словом	141
28. Абыкеева Ж.Э., Муктарбекова С.Ж.	
Новые технологии инновации в образовании	144
29. Сыдыкбаева М.М., Жанганаева Г.У.	
Интерактивные методы обучения кыргызскому языку как иностранному	149
30. Арпачиев К.М.	
Роль государства во Всемирных играх кочевников	153
31. Темирбекова А.Т.	
«Три перехода» на сложном пути построения демократии Кыргызстана, или Три волны демократии	157
32. Темирбекова А.Т.	
Тернистый путь конституции кыргызской республики от президентско-парламентской формы правления к парламентской республике (политико-правовой анализ)	162

CONTENS

HUMANITARIAN SCIENCES

1. <i>Abdybekova N.A., Muratbek uulu S., Askaliev B.Zh.</i>	Formation of general professional competence of students in distance learning	15
2. <i>Abdyraeva N.S.</i>	Application of ethnopedagogical methods in the Kyrgyz language and literature	22
3. <i>Akylbekova A.A.</i>	Problems of teaching the state language based on medicine	26
4. <i>Amalkanova B.T., Madumarova M.K., Kuychiev A.S.</i>	Ways to teach the humanities with innovative technologies	30
5. <i>Anarbaeva Zh.K.</i>	Manas and medicine	36
6. <i>Asanbekova Ch.M., Dzhunusaliev N.J.</i>	The role of information technology in the development of the state language	38
7. <i>Barieva A.Zh., Joldoshbaeva K.M.</i>	Origin of some ethnonyms in the epic Manas	42
8. <i>Borsunbaeva Z.E.</i>	Norms of writing documents in the state language	47
9. <i>Domasbekova S.A.</i>	The science of cognitive linguistics and the history of its origin	53
10. <i>Omosheva G.A., Duishoeva Sh.A.</i>	Enrichment of students' vocabulary through the use of new innovative methods and technologies in teaching fairy tales	57
11. <i>Sydykbaeva M.M., Zhalilova B.T.</i>	Linguodidactic bases of teaching Kyrgyz phonetics to Pakistani students in comparison with Urdu	62
12. <i>Joldoshbaeva K.M., Barieva A.Zh.</i>	The source of morality is the Mother tongue	68
13. <i>Jumagul kyzy A.</i>	Study of many important words in the Kyrgyz language	73
14. <i>Imanalievna M.A., Omurkulov I.A.</i>	Methods and problems of teaching the state language.....	78
15. <i>Ismailov A.U.</i>	Innovative methods of teaching speech culture to students	81
16. <i>Isirailova A.M., Sayakbaeva A.B.</i>	Ways to use innovative methods of working with texts	85
17. <i>Turogeldieva K.M., Kyshtoobaeva Ch.A.</i>	Practical teaching of the course "Numerical Methods" with the use of computer technology	91
18. <i>Madumarova M.K., Zhoroiev A.A., Kuychiev A.S.</i>	The role of integrated learning in comprehensive education	98
19. <i>Mambetova R.R.</i>	New technologies of working with texts in teaching Kyrgyz as a second language	103
20. <i>Moldalievna N.A.</i>	Literary heritage of Barpy Alykulov	108
21. <i>Narkulova S.M.</i>	Innovative methods of writing in the Kyrgyz language through online lessons (on the example of professional specialties)	112
22. <i>Omurkulov I.A., Imanalievna M.A.</i>	Problems of the state language in the religious sphere	118

23. <i>Stamaliyeva A.B., Bektenaliyeva D.K.</i>	
Communicative competence in studying another language	122
24. <i>Sydykbaeva M.M., Mamyrbayeva N.B.</i>	
The concept of "Communicative competence" and its formation in the scientific community	126
25. <i>Tuliaganova Zh.K.</i>	
Branch terms and translations.....	131
26. <i>Tumonbaeva M.J., Myrzakmatova M.O.</i>	
Language, mythology, culture of Turkish-speaking peoples and its role in globalization (on the example of the "Tale of the Mother-deer" From the tale "The White steamer" Ch.Aitmatov)	135
27. <i>Shabdanbaeva Zh.K.</i>	
Word cure	141
28. <i>Abykееva Zh.E., Muktarbekova S.Zh.</i>	
New technologies innovations in education	144
29. <i>Sydykbaeva M.M., Zhanganayeva G.U.</i>	
Interactive methods of teaching the Kyrgyz language as a foreign language	149
30. <i>Arpachiev K.M.</i>	
The role of the state in the World Nomad Games	153
31. <i>Temirbekova A.T.</i>	
«Three transitions» on the complex way of building democracy of Kyrgyzstan or three waves of democracy	157
32. <i>Temirbekova A.T.</i>	
The bumpy ride of the constitution of the kyrgyz republic from the presidential-parliamentary form of government to the parliamentary republic (politico-legal analysis)	162

Урматтуу кесиптешилер жана замандаштар!

Бүгүнкү күндө инновациялык технологиялар жана санариптештирүү тармагы өтө тез темп менен өнүгүп жатканы баарыбызга маалым. Санариптик башкарууну жайылтуу жана ишмердүүлүктү жүргүзүү коомчулукта актуалдуу болууда. Биз инновация деп жаңылык киргизүү жыйынтыгын, жана анын негизги максаты катары эл аралык алдыңкы илим жана билим берүү технологияларынын жана милдеттерин колдонуу аркылуу ишмердүүлүктүн сапатын жогорулатуу, окуу жайдын туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылууну түшүнөбүз. Кыргыз тили мамлекеттик тил макамын алган отуз бир жыл ичинде татаал жана жемиштүү жолду басып өттү. Мамлекеттик тил - өз ара түшүнүүнүн, улуттук адабияттын гана эмес, мыйзам чыгаруунун, мамлекеттик башкаруунун ошону менен бирге илим менен техниканын тилине айланууда десек жарашат. Албетте, мүчүлүштүктөр да жок эмес. Санариптештирүү доорунда эне тилибизди дагы өнүктүрүп, аны илимдин, жаңы технологиялардын тилине айлантуу милдети турат. Кыргыз тилин өлкөдөгү бардык улуттарга орток тил катары жашоо практикасына колдонуу ар бир инсандын милдетти экени талашсыз.

Улуу кытай ойчулу Конфуцийдин айтуусунда “Эгер өлкөнү башкаруу колума тийсе эң биринчи тилге маани берип, аны оңдоо менен ишти баштамакмын анткени тил системалуу, эрежеге таянган, бир тартипте болбосо, сүйлөмдөр туура болбойт, сөздөр айта турган ойду жакшы бере албай калат. Ой жакшы, так, таамай түшүндүрүлбөсө, жасала турган иштер туура жасалбай, кээ бир жерлери кемтик бойдон калат. Милдеттер жана иштер өз орду менен так аткарылбаса, салт- санаа, маданият бузулат. Салт бузулса, адилеттик болбойт. Адилеттик бузулса, эл эмне кылаарын билбей калат, анан бул иш эмне менен бүтөөрү да бүдөмүк болот. Так ушул себептен эч бир нерсе тилдей маанилүү эмес». Конфуцийдин тил тууралуу бул сөздөрү канчалык деңгээлде таамай айтылганы жогорудагы сөздөрүнөн даана көрүнүп турат. Бул ой азыр деле актуалдуулугун жоготпой келет. Өлкөнүн мамлекеттүүлүк өнүгүү тарыхында тилдин ролу абдан чоң жана маанилүү.

Мамлекеттик тилде, дегеле баардык тармакта инновация бул берилген заманбап негиздик мерчемдер болсо ал эми санариптештирүү анын ишке ашыруу механизми. Азыркы тапта өлкөбүздүн баардык тармагында инновация терең кулачын жайып жаткан учуру. Учурда алдыбызда мамлекеттик тилди инновациянын тилине айлантуу талабы алдыбызда турат. Өлкөнү санариптештирүүдө жана инновациялык билим берүү менен келечек кадрларды даярдоодо мамлекеттик тилдин мүмкүнчүлүктөрүн жакшыртуу жана колдонуу шартын жайылтуу ЖОЖдордун жамаатынын милдети катары кабыл алышыбыз керек.

Инженердик билим берүүнүн флагманы аталган КМТУда мамлекеттик тилдин абалы акыркы беш жылдыктын ичинде бир топ жогорулаганы айтсак болот. Белгилей кетсек, акыркы беш жылдыктын ичинде, кыргыз тилинде университет, КР билим берүү жана илим министрлиги жана автордун каржылоосунда инженердик кадрларды даярдоо максатында КМТУнун окутуучу-профессордук курамыны тарабынан 100дөн ашуун окуу усулдук китептер, куралдар жана көрсөтмөлөр кыргыз тилинде чыгарылды. Албетте келечектеги мекенге жан дили менен кызмат кылуу менен өлкөнү өнүктүрүүчү кадрларды даярдоодо окуу-усулдук керектөөлөрдү жана материалдары кыргыз тилинде даярдоо талабы дайыма жогору.

Университеттин ишмердүүлүндө иш кагаздардын 90% толук мамлекеттик тилде жүргүзүлүп жана окумуштуулар кеңеши ошону менен бирге жыйындар толук кыргыз тилинде жүргүзүлүүдө, бул дагы чоң жетишкендик экенин баса белгилеп кетсек болот. Учурда университетибизде мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүү боюнча иш-чаралар мерчемделип жана бир топ иштерди ишке ашыруу планы турат.

Кыргыз тили – илим менен техниканын санариптик-инновациялык тилине айлануусуна толук ишенем.

***И.Раззаков атындагы КМТУнуну өнүгүү
жана мамлекеттик тил боюнча
проректору, техника илимдеринин доктору,
профессор Б.Т. Төрөбеков.***

УДК 372.881.111.1

**АРАЛЫКТАН ОКУТУУДА СТУДЕНТТЕРДИН ЖАЛПЫ ПРОФЕССИОНАЛДЫК
КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ**

Абдыбекова Нурмира Абдыбековна, п.и.к., улук окутуучу, Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясы, Кыргызстан, 720044, Бишкек ш., Ахунбаев 97, e-mail: abdybekova84@mail.ru

Муратбек уулу Суйунбек, окутуучу, К. Карасаев атындагы Бишкек Мамлекеттик университети, Кыргызстан, 720044, Бишкек ш., Ч.Айтматова пр. 27, e-mail: suyun.kg@mail.ru

Аскалиев Бактияр Жыргалбекович, магистрант, Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясы, Кыргызстан, 720044, Бишкек ш., Ахунбаев 97, e-mail: bahtiaraskaliev@gmail.com

Аннотация. Макалада «Дене тарбия жана спорт» багытындагы окуган болочок мугалимдердин жалпы кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандыруу аралыктан окутуу аркылуу ишке ашырылгандыгы тууралуу каралат. YouTube автордук каналында видео сабактардын циклы инновациялык технологиянын негизинде үч багыт боюнча берилет. «Дене тарбия жана спорт» багытындагы окуган студенттердин онлайн окутуу аркылуу Google classroom, ZOOM, Cisco Webex meetings; YouTube автордук каналы, Google meet платформаларынын негизинде окуу процессине жайылтылган. Кеп ишмердүүлүгүндө педагогикалык шарттары компетенттүүлүктүн негизинде каралат. Адистиги тил эмес дене тарбия багытында окуган студенттердин алардын англис тили сабагында профессионалдык компетенттүүлүгүн калыптандырууга байланыштуу билим алуу мотивациясын камсыз кылуу максатында кесипке багыттап окутуунун интерактивдүү методдорун кеңири колдонуу ийгиликтүү педагогикалык шарт катары аныкталды. Онлайн окутуунун негизинде «Дене тарбия жана спорт» багытындагы болочок мугалимдердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандыруунун системасы иштелип чыкты. Студенттердин жалпы профессионалдык компетенттүүлүгүн калыптандыруу онлайн окутуу аркылуу Google classroom, ZOOM, Cisco Webex meetings; автордук канал YouTube, Google meet платформалардын негизинде окуу процессине киргизилди.

Өзөктүү сөздөр: санариптештирүү, жалпы профессионалдык компетенттүүлүк, инновациялык технологиялар, онлайн окутуу.

**ФОРМИРОВАНИЕ ОБЩЕПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ
СТУДЕНТОВ ПРИ ДИСТАНЦИОННОМ ОБУЧЕНИИ**

Абдыбекова Нурмира Абдыбековна, к.п.н., старший преподаватель, Кыргызская государственная академия физической культуры и спорта, Кыргызстан, 720044, г. Бишкек, Ахунбаева 97, e-mail: abdybekova84@mail.ru

Муратбек уулу Суйунбек, преподаватель, Бишкекский Государственный университет имени К.Карасаева, Кыргызстан, 720044, г. Бишкек, пр. Ч.Айтматова 27, e-mail: suyun.kg@mail.ru

Аскалиев Бактияр Жыргалбекович, магистрант, Кыргызская государственная академия физической культуры и спорта, Кыргызстан, 720044, г. Бишкек, Ахунбаева 97, e-mail: bahtiaraskaliev@gmail.com

Аннотация. В данной статье рассматривается формирования общепрофессиональной компетенции будущих учителей по направлению «Физическая культура и спорт» через дистанционное обучение. Размещён цикл видео занятий по инновационным технологиям

обучения по трём направлениям на авторском канале YouTube. Проведён цикл практических онлайн занятий с использованием платформ Google classroom, Zoom, YouTube channel, Cisco Webex meet со студентами по направлению «Физическая культура и спорт» на занятиях английского языка. Педагогические условия формирования речевой деятельности разработана на основе компетентного подхода. В качестве педагогического условия успешного формирования общепрофессиональной компетенции студентов нефилологических специальностей выделяется использование интерактивных технологий обучения в целях развития мотивации к качественной речевой деятельности на основе личностно-ориентированного подхода. На основе системного подхода была разработана совокупность педагогических условий формирования коммуникативной компетенции будущих учителей по направлению «Физическая культура и спорт» на основе онлайн обучения. Был внедрён в учебный процесс технология обучения через цифровые платформы Google classroom, ZOOM, Cisco Webex meetings; авторский канал YouTube, Google meet для формирования общепрофессиональной компетенции.

Ключевые слова: цифровизация, общепрофессиональные компетенции, инновационные технологии, онлайн обучение.

THE FORMATION STUDENTS' GENERAL COMPETENCE IN DISTANCE LEARNING

Abdybekova Nurmira Abdybekovna, Ph.D., senior teacher, Kyrgyz state physical culture and sport academy, Kyrgyzstan, 720064, Bishkek, 97 Ahunbaev, e-mail: abdybekova84@mail.ru

Muratbek uulu Suyunbek, teacher, Bishkek State University named after K.Karasayev, Kyrgyzstan, 720044, Bishkek, 27 Aitmatov Ave., e-mail: suyun.kg@mail.ru

Askaliev Bakhtyar Jyrgalbekovich, undergraduate, The Kyrgyz state physical culture and sport academy., Kyrgyzstan, 720064, Bishkek, 97 Ahunbaev, e-mail: bahtiaraskaliev@gmail.com

Abstract: This article examines the formation of the general competence of future teachers in the field of "Physical culture and sports" through distance learning. A cycle of video lessons on innovative teaching technologies in three areas has been posted on the author's YouTube channel. A series of practical online classes using the platforms Google classroom, Zoom, YouTube channel, Cisco Webex meet with students in the field of "Physical culture and sports" in English lessons was held. The pedagogical conditions of formation students' speech activity skills based on competence way. As a pedagogical condition for the successful formation students' general professional competence of non-philological specialties, the use of interactive teaching technologies in order to develop motivation for high-quality speech activity based on a personality-oriented approach is highlighted. Because of a systematic approach, a set of pedagogical conditions for the formation future teachers in the field of «Physical culture and sports» communicative competence based on distance learning was developed. Learning technology was introduced into the educational process through digital platforms Google classroom, ZOOM, Cisco Webex meetings; author's YouTube channel, Google meet for the formation of general professional competence.

Keywords: digitization, general professional competence, innovative technologies, online learning.

Бүгүнкү күндө улам кеңири кулач жайып бара жаткан ааламдашуунун алкагында, педагогика жана билим берүүнүн маселелеринин манилүүлүлүгү өзгөрүлүп жаткан коомдун алдында жаңы милдеттерди чечүүнү актуалдуулаштырат. Санариптештирүү доорундагы окутуунун инновациялык технологиялары замандын талабы. Андыктан адамзаттын тажрыйбасын максаттуу өткөрүп берүү процесси жана өсүп келе жаткан муунду жашоого жана ишмердүүлүккө даярдоо маселеси турат. Тарбиялоо маселеси бардык учурда белгилүү

коомдук функцияны жана социалдык ролду ишке ашырууга жөндөмдүү муунду даярдоого тарыхый керектөөнүн бар экендигин чагылдырат. Тарбиялоонун мүнөзүн жана маселесин шарттаган системалар түзүлүп калган этно улуттук салттарга, коомдук-тарыхый түзүлүштөрдүн өзгөчөлүктөрүнө, белгилүү баалуулуктарына жана дагы мамлекеттин саясий идеологиялык доктринасына дал келет.

Дүйнөлүк жана ата мекендик тажрыйбадагы билим алуунун формалары бар: күндүзгү жана кечки; өз алдынча же окутуучулардын жардамы менен үйдөн жекече окуу; дистанттык окуу; сырттан окуу формасы.

Ал эми дистанттык окуу англис тилинен алынган: «Distance — аралык» компьютердеги окутуучу программалардын жардамы менен окутуу дегенди билдирет. Бүгүнкү күндө «Дене тарбия жана спорт» багытындагы окуган болочок мугалимдердин жалпы кесиптик жана атайын компетентүүлүгүн калыптандыруу аралыктан окутуу аркылуу ишке ашырылып жатат.

Билим берүү системасы ааламдашуу шартында чет тилинде эркин сүйлөгөн, башка маданияттардын өкүлдөрү менен чет тилдерде кесипкөйлүктө баарлашууга даяр, компетенттүү кесип ээлерин даярдоого милдеттүү. 2018-жылы кабыл алынган Кыргыз Республикасынын улуттук өнүгүү стратегиясында билим берүү системасындагы кескин өзгөрүүлөр коомдук жашоо тиричилик чөйрөсүндө эл аралык тилдерди колдонуу мүмкүнчүлүгүн кеңейтүү менен «Көп тилдүүлүк өсүп келе жаткан муунга терең глобалдык процесстерге биригүүгө мүмкүнчүлүк берет» [6]. Мунун өзү Кыргызстанда чет тилдерин, өзгөчө англис тилин өздөштүрүү аларды илимде, билим берүүдө, искусстводо, спортто, жарнамада, туризмде, басма сөз жана башка тармактарда кеңири колдоно билүү талабын актуалдаштырат.

Санариптештирүү дүйнө жүзүндө кеңири тарап, мамлекет жана коомчулук тарабынан колдоого алынып келет. Азыркы заманда билим берүү системасында жаңы информациялык технологияларды колдонуу аркылуу интеллектуалдык коомду тарбиялоого мезгил келди. Информациялык технологияларды колдоно билүү жана чет тилинде эркин сүйлөө - бардык профилдеги адистер үчүн келечек иштерине кеңири жол ачат. Политикалык жана экономикалык инновациянын өнүгүшү белгилүү билим, практикада колдонуу билгичтиги менен көндүмдөрдөн көз каранды. Замандын динамикалуу түрдө тез өзгөрүшү жогорку деңгээлдеги компетенттүү адистерди даярдоону талап кылат. Бул маселелерди чечүү максатында педагогика илиминин негизги категориялары болгон билим берүү, тарбиялоо жана окутуу процессинин негизги маселелери болгон педагогикалык шарттарын жана методологиялык, концептуалдык негиздерин иштеп чыгуу керектигин белгилейбиз.

Чет тилдерди өздөштүрүүнүн социалдык аспектилери Кыргызстандык окумуштуулардын эмгектеринде да каралган. Алардын ичинде инсандын жалпы педагогикалык даярдыгына байланыштуу этнопедагогикалык, социалдык-педагогикалык компетенттүүлүк маселелери Н.А. Асипова, А.А. Алимбеков, А.Т. Калдыбаева, Т.В. Панкова ж.б. эмгектеринде орун алган.

Болочок дене тарбия адистерин кесиптик жактан даярдоо боюнча А.М. Мамытовдун, К.Ч. Джанузаковдун, Т.Т. Иманалиевдин, К.У. Мамбеталиевдин жана башка окумуштуулардын эмгектери өзгөчө мааниге ээ.

Ал эми компетенттүүлүк жана андагы тилдик даярдык маселелери К.А. Биялиевдин, К.Д. Добаевдин, М.Х. Манликованын, Ж.А. Чымановдун эмгектеринде баяндалат.

Илимий иштердин ичинен биздин изилдөөбүзгө логикалык жана мазмундук жактан жакын англис тилин окутуу процессинде коммуникациялык компетенттүүлүктү калыптандыруу көйгөйлөрүнө арналган: Н.К. Сартбекованын Кыргызстанда азыркы техникалык адистин кесиптик даярдыгынын жогорку деңгээлин камсыздоого мүмкүнчүлүк берүүчү «Болочок инженерлердин башка тилдүү коммуникациялык компетенттүүлүгүн калыптандыруунун илимий-педагогикалык негиздери» аталышындагы доктордук диссертациясы студенттердин компетенттүүлүгүн өнүктүрүүнүн педагогикалык негиздерин аныктоого багытталса, А.А. Жолчиева чет тилдерди үйрөнүү процессинде окуучулардын

коммуникативдик компетенцияларын калыптандырууну изилдеген; Э.В. Маслакова, А.Э. Савчук спортчулардын кесиптик баарлашуусуна багытталган изилдөөлөрүн атоого болот. Бирок, жогоруда белгиленген изилдөөлөрдө англис тилин өздөштүрүү аркылуу дене тарбия жана спорт багытындагы студенттердин профессионалдык компетенттүүлүгүн калыптандыруу маселелери атайын изилдөө катары терең карала элек.

Билим берүү — илимий билим, таанып билүү жөндөм жана көндүмдөр системасына ээ болуу процесси. «Билим берүү» түшүнүгүнүн мазмуну адамдык маданиятты талдоонун негизинде төмөнкү факторлордун жыйынтыгында каралат:

- ✓ билим (жаратылыш, коом, техника, адам, космос тууралуу), дүйнө сүрөттөлүшүн ачып берүүчү;
- ✓ адам үчүн белгилүү болгон ишмердүүлүктүн ыкмаларын ишке ашыруу тажрыйбасы;
- ✓ маданият, илим жана адамзаттык коомду мындан аркы өнүктүрүүгө болгон адамдын жөндөмүн өстүрүүнү камсыздоочу, жаңы көйгөйлөрдү чечүү боюнча чыгармачылык ишмердүүлүктүн тажрыйбасы;
- ✓ дүйнөгө болгон баалуулук мамиле тажрыйбасы [4]

Изилдөөнүн методдору: *теориялык методдор* – илимий-педагогикалык, илимий-теориялык адабияттарды талдоо; сурамжылоо, аңгемелешүү, анкета жүргүзүү, интервью алуу, педагогикалык тестирилөө, *педагогикалык эксперимент*, салыштыруу; жыйынтыктык-тоо, моделдештирүү.

Ал эми *окутуу технологиясы* – билим берүү стандартында, окуу программасында көрсөтүлгөн максатка жетүү үчүн окутуунун методдорун, каражаттарын, формаларын, шарттарын иштеп чыгуунун, тандоонун, колдонуунун жана текшерүүнүн жолу. «Технология» – «техника» жана «логия» деген эки сөздөн турат. «Техника» – искусство, чеберчилик дегенди, ал эми «логия» – түшүнүү, үйрөнүү, окуу дегенди билгизет. Демек, технология – искусствого, чеберчиликке үйрөнүү. Окутуу технологиясы – окутуу чеберчилиги, окутуу искусствосу. Окутуу технологиясы окутуунун максаты, мазмуну жана принциптеринин негизинде иштелип чыгат. Ал өз ичине окутуу методу, окутуу каражаты, окутууну уюштуруу формасы, окутуунун шарты, текшерүү, баалоо, окутуунун жыйынтыктары ж. б. камтыйт. Чет элдик жана атамекендик дидактикада окутуунун технологиясынын ар кандай модели түзүлгөн. Алар бири-бири менен тыгыз байланышта жана бири-бирин толуктап турат: маалымат берүү жана кайталоо модели; окутуунун өнүктүрүүчү модели; окутуунун активдештирүүчү модели; окутуунун оптималдаштыруучу модели; окутуунун интеграциялоо модели; эркин байытуу модели; окутуунун инсанга багытталган модели. Жогоруда келтирилген моделдер ар кайсы тарыхый-социалдык этаптарда пайда болгон. Алардын ар бири дидактикалык атайын теорияга негизделген [1].

Интерактивдүү окутуу окутуучу менен студенттин, ошондой эле студент менен студенттин мамилелерин активдештирип, максаттуу пикир алышуунун ишмердүүлүгү. «Окутуунун интерактивдүү методдору» жана «интерактивдүү окутуу» терминдери бизге англис тилинен кирди «interactive: inter - арасында, ортосунда; active act сөзүнөн – аракет кылуу, аракет» дегенди билдирет.

Окутуунун компьютердик технологиясы (ОКТ) жана окутуунун компьютердик каражаттары (ОКК) аркылуу окуу процессинин субъектисин калыптандырууда төмөндөгүдөй педагогикалык максаттарды көздөйт:

- ✓ студенттин инсандык сапатын өнүктүрүү;
- ✓ ой-жүгүртүүнү өстүрүү (мисалы, көрсөтмөлүү-аракеттүү, көрсөтмөлүү - образдуу, интуитивдүү, чыгармачыл);
- ✓ эстетикалык татымды калыптандыруу;
- ✓ коммуникативдик жөндөмдүүлүгүн өстүрүү;
- ✓ туура чечим кабыл алуу же татаал ситуацияларда чечимдердин вариантын сунуш кылуу;
- ✓ маалыматтык маданиятты калыптандыруу;
- ✓ окутуу процессинин сапаттуулугун жана эффективдүүлүгүн жогорулатуу;
- ✓ окуучулардын таанып-билүү ишмердүүлүгүн активдештирүү;

- ✓ маалыматтарды иштетүүнүн заманбап каражаттарын колдонуунун негизинде предметтер аралык байланышты тереңдетүү;
- ✓ окуу процессинин субъектилеринин педагогикалык кызматташтык карым-катнашын кеңейтүү жана коммуникациялык каражаттардын негизинде кызматташуу жана мамиле түзүү мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү.

Онлайн окутуунун негизинде «Дене тарбия жана спорт» багытындагы болочок мугалимдердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандыруунун системасы иштелип чыкты. Студенттердин жалпы профессионалдык жана атайын компетенттүүлүгүн калыптандыруу онлайн окутуу аркылуу Google classroom, ZOOM, Cisco Webex meetings; автордук канал YouTube, Google meet платформалардын негизинде окуу процессине киргизилди.

Дене тарбия жана спорт багытында билим алып жаткан студенттерге англис тили сабагында онлайн окутуу учурунда коюлган талаптар:

- ✓ Компьютер, планшет же гаджеттин болуусу;
- ✓ Угуучу жабдык (наушник), микрофондун болуусу;
- ✓ Керектүү онлайн платформасын жүктөп алуусу;
- ✓ E-mail болуусу жана дайыма текшерип туруусу;
- ✓ Ар бир сабакка даяр болуу;
- ✓ Сабактарга ZOOM, Cisco Webex meetings, Google meet платформалары аркылуу активдүү катышуу;
- ✓ Техникалык маселе жаралса, окутуучудан же IT адисинен жардам суроо;
- ✓ Сабак учурунда башка нерселерге көңүл бурбоо;
- ✓ Үй тапшырмаларын күн сайын аткарып, Google classroom аркылуу жиберүү;
- ✓ Видео сабактарды автордук «Abdybekova Nurmira» YouTube каналынан көрүү жана жаңы теманы конспектеп жазуу, жаңы терминдерди жатка жаттоо;
- ✓ Жандуу сабак учурунда группалаштарына сый мамиле жасоо;
- ✓ Бөлмөдө тынч мейкиндикти камсыз кылуу;
- ✓ Бөлмөнү санитардык-гигиеналык жактан таза кармоо, желдетүү;
- ✓ Онлайн сабак учурунда башкалардын тоскоол болбоосу;
- ✓ Расписание менен таанышуу;
- ✓ Онлайн окууда бөлмөдө шарт түзүү;
- ✓ Онлайн билим алуу платформалар менен таанышуу;
- ✓ Онлайн билим алуу баалоо системасы менен таанышуу;
- ✓ Окутуучулар менен тыгыз байланышта болуу;
- ✓ Онлайн билим алууда тапшырмалар менен таанышуу;
- ✓ Онлайн сабактын тапшырмаларын өз убагында жиберүү;
- ✓ Инновациялык технология, платформаларды терең изилдөө жана практикада колдоно билүү.

Дене тарбия жана спорт багытында билим алып жаткан студенттердин англис тили жөнүндө билиминин деңгээлин, кеп ишмердүүлүгүнүн деңгээлин, алардын англис тилин үйрөнүүгө болгон умтулуусун, чет элдик маданиятты үйрөнүүгө карата кызыгуусун, башка улуттардын өкүлдөрүнө карата маданияттуу жүрүм-турумун аныктоо боюнча критерийлери жана көрсөткүчтөрдү иштеп чыгууга өбөлгө түздү. Алар төмөнкү таблицада берилди.

Таблица 1. – Англис тилин окутуу процессинде дене тарбия жана спорт багытындагы студенттердин жалпы кесиптик жана атайын компетенттүүлүгүн калыптандыруунун эффективдүүлүгүнүн критерийлери жана көрсөткүчтөрү

Критерийлер	Көрсөткүчтөр
Студент үйрөнүп жаткан англис тили боюнча адистигине багытталган билиминин бар болушу	Үйрөнүп жаткан тилдин, спорттук терминология, спорттук мелдештер, жаңылыктар фактылары жөнүндөгү билими; Жалпы билим деңгээлин жогорулатууга умтулуусу; Өзүнүн элинин улуттук спортунун түрлөрү менен англис тилдүү мамлекеттердин улуттук спорту, маданияты менен салыштырып, анализ жүргүзүп алуусу.

Англис тилин үйрөнүүгө умтулуусу, чет элдик ыктыярчылар менен баарлаша билүүсү, интервью алууга кызыгуусу	Белгилүү билимдердин системасын түшүнүп кабыл алуусу; Чет элдик ыктыярчылар менен баарлашуу, интервью аркылуу чет элдик маданиятка кызыгуусу; Маданий билимин, тилдик кубулуштарын өркүндөтүүгө муктаждыгынын бар болушу.
Чет элдик спортчулар, машыктыруучуларга маданияттуу мамиле жасоосу	Көп түрдүү маданияттардын өзгөчөлүктөрү жөнүндө билимге ээ болуу; чет элдик спортчулар, машыктыруучулар менен мамиле түзүү боюнча билгичтиктерге жана көндүмдөргө ээ болуу.
Дил баяндын темасын жана мазмунунун көлөмүн аныктай билүүсү	Дил баяндын темасын жана мазмунунун көлөмүн аныктай жаза билүү. Өз оюн жат жазуу иштеринде так жана даана жазууга үйрөтүү. Берилген тема боюнча материалдарды чогултууга үйрөнүү. Жазып бүткөн дил баянды жыйынтыктап, ишке ашыруу көндүмдөргө ээ болуу.
Текстти окуп, баяндоо менен негизги мазмунун оозеки айтып берүүсү	Берилген текст жөнүндөгү билими; тексттин негизги мазмунун оозеки айтып берүү, талкуулоо билгичтиктерге жана көндүмдөргө ээ болуу.

Ошентип, изилдөөнүн предметине жана максатына негизделген чет элдик жана Кыргызстандагы англис тилин окутуу тажрыйбасына таянуу, изилдөөнүн логикасына адекваттуу методология жана методдор дене тарбия жана спорт багытында билим алып жаткан болочок мугалимдердин жалпы кесиптик жана атайын компетентүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттарын жана инновациялык технологиясын иштеп чыгуу аралыктан окутуу аркылуу ишке ашырууга мүмкүнчүлүк берди [3].

Дене тарбия жана спорт» багытындагы окуган болочок мугалимдердин жалпы кесиптик компетентүүлүгүн калыптандыруу аралыктан окутуу аркылуу ишке ашырылды. «Abdybekova Nurmira» YouTube автордук каналында видео сабактардын циклы адистиги тил эмес багытындагы окуган болочок адистер үчүн үч багытта берилет:

- ✓ English language for non-philological specialties;
- ✓ Kyrgyz language for non-philological specialties;
- ✓ General pedagogy and innovation technology.

Адистиги тил эмес багытындагы окуган болочок адистер Google classroom, ZOOM, Cisco Webex meetings; YouTube автордук каналы, Google meet платформалар аралыктан окутуунун негизинде окуу процессине жайылтылган. Google classroom платформасынын жардамында «Дене тарбия жана спорт» багытындагы студенттердин презентация, реферат, эссе, жат жазуу, дил баян, тест жазуу иштери жүргүзүлгөн. ZOOM, Cisco Webex meetings, Google meet платформалары аркылуу конференция, семинар, дебат сабактары уюштурулган.

Изилдөөдөн алынган натыйжалардын практикалык баалуулугу: англис тилин кесипке багыттап окутуунун илимий педагогикалык негиздерин тереңдеп түшүнүүгө жана анын жоболорун педагогика илимине, билим берүү тажрыйбасына киргизүүгө, жаңы муундагы дене тарбия мугалимдерин, машыктыруучуларын даярдоого салым кошот. Мамлекеттик билим берүү стандарттарынын адистиктерди даярдоо боюнча социалдык жана тилдик компетентүүлүгүн байытууга жана ишке ашырууга өбөлгө түзөт. Дене тарбия багытындагы студенттердин кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттары жана модели педагогикалык жогорку окуу жайлардын окуу программаларын түзүүгө, студенттерди окутууда билгичтиктери менен көндүмдөрүн калыптандырууга багытталган сапаттуу кесиптик билим берүүгө салым кошот.

Адистиги тил эмес дене тарбия жана спорт багытында окуган студенттердин профессионалдык жана атайын компетентүүлүгүн калыптандырууга байланыштуу билим алуу мотивациясын камсыз кылуу максатында кесипке багыттап окутуунун интерактивдүү методдорун кеңири колдонуу ийгиликтүү педагогикалык шарт катары аныкталды. [7]

Корутунду

Аралыктан окутуу аркылуу негизги илимий жана практикалык маселелерди чечүүгө мүмкүнчүлүк түзүлдү: «Дене тарбия жана спорт» багытындагы окуган болочок мугалимдердин жалпы кесиптик жана атайын компетентүүлүгүн калыптандыруунун илимий-теориялык негиздери аныкталды. «Дене тарбия жана спорт» багытындагы окуган болочок мугалимдердин даярдоодо англис тили сабагында аралыктан окутуу технологиясы окуу процессине киргизилди. Студенттердин чет тилдерин үйрөнүүгө болгон кызыгуусу артты жана билим берүүнүн сапаты жогорулады.

Англис тили сабагында дене тарбия багытындагы студенттердин кесипке багытталган кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун технологиясы, модели, коммуникативдүүлүк компетентүүлүгүн калыптандыруу боюнча көнүгүүлөр системасын камтыган окуу курал иштелип чыкты; англис тилин окутуу аркылуу болочок дене тарбия адистерин кесиптик жактан даярдоонун педагогикалык шарттары жана технологиясы педагогикалык эксперимент аркылуу текшерилип, илимий-педагогикалык сунуштар иштелип чыкты.

Окутуучуларга онлайн окуудагы пайдалуу сунуштар

- ✓ Расписание түзүү;
- ✓ Онлайн окууга шарт түзүү;
- ✓ Онлайн билим берүүдөгү платформалар менен студенттерди тааныштыруу;
- ✓ Онлайн билим берүүдөгү баалоо системасы менен студенттерди таанышуу;
- ✓ Студенттер менен тыгыз байланышта болуу;
- ✓ Онлайн билим берүүдөгү тапшырмаларды иштеп чыгуу;
- ✓ Сабакты аяктагандан кийин онлайн сабактын тапшырмаларын студенттерге өз убагында жиберүү;
- ✓ Инновациялык технология, платформаларды терең изилдөө жана практикада колдонуу.

Адабияттардын тизмеси

1. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Кыргыз педагогикасы (энциклопедиялык окуу куралы) [Электронный ресурс] / - Б.: 2004 – Режим доступа: https://ky.wikipedia.org/wiki/Окутуу_технологиясы.
2. Абдыбекова Н.А. Развитие навыков устной речи студентов, по направлению «Физическая культура» Учебное пособие по английскому языку второе издание, переработанное и дополненное. / Н.А.Абдыбекова. Б.: 2016. - 360 с.
3. Абдыбекова Н.А., Кулгожаев А.Ж. Инновационные технологии формирования речевой деятельности студентов. [Электронный ресурс] / Н.А.Абдыбекова, А.Ж.Кулгожаев / Научные исследования в Кыргызской Республике Издательство: Высшая аттестационная комиссия при Правительстве Кыргызской Республики. № 4, Б.: 2019. с.162-167.– Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44048255>
4. Крючков Л.С., Мощинский Н.В. Практические приемы русского языка как иностранного: Учебник. Л.С. Крючков, Н.В. Мощинский. М.: 2012. с.477-480.
5. Хайрутдинова Т.А., Валеев А.А. Педагогические условия формирования конкурентоспособности студентов средствами гуманитарной дисциплины в общеобразовательной организации / Фундаментальное исследование. [Электронный ресурс] / Т.А. Хайрутдинова, Валеев А.А. №102, 2013. 428-431; . – Режим доступа: <https://www.fundamental-research.ru/ru/article/view?id=32298>.
6. 2018-2040-жж КРнын Улуттук өнүгүү стратегиясы. – Бишкек, 2018. – 27-б.
7. Айтбаева Н.Б., Дуйшенкулова Д.Ш. Официально- деловая речь в практическом курсе кыргызского языка для русскоязычных студентов/ Н.Б. Айтбаева, Д.Ш. Дуйшенкулова// Известия Кыргызского государственного технического университета им. И.Раззакова. №2 (38). 2016. С.164-170.

КЫРГЫЗ ТИЛИ ЖАНА АДАБИЯТЫ САБАКТАРЫНДА ЭТНОПЕДАГОГИКАНЫН ЫКМАЛАРЫН КОЛДОНУУ

Абдыраева Назгул Сарбагышовна, доцент м.а., Н.Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин «Кыргыз тили жана адабияты» кафедрасы, Кыргыз Республикасы, 720020, Бишкек ш. Малдыбаев көч.34Б, gala872@mail.ru

Аннотация: Ар бир коомдун өсүп-өнүгүү деңгээли – ал коомдогу жарандардын жашоо шартынын, маданиятынын, билимдүүлүгүнүн улам жогорулап өсүшүнө берилген баа менен аныкталат. Мында билим берүү системасы коомдун өсүп-өнүгүүсүндө эң негизги кыймылдаткычтын милдетин аткарат. Ал эми билим берүүнүн эффективдүүлүгүн жогорулатууга улуттук этнопедагогиканын ыкмаларын колдонуу да өз натыйжаларын берери шексиз. Этнопедагогиканын ыкмаларын баштапкы формасынадай эмес, заманбап талапка ылайык, коомдук аң-сезимге жана көз-карашка карата шайкеш болгудай өзгөртүү менен кабыл алуу керек.

Өзөктүү сөздөр: этнопедагогика, баалуулуктар, ааламдашуу, элес, үлгү, устат, инсандык пикир, көз-караш.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИХ МЕТОДОВ НА ЗАНЯТИЯХ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Абдыраева Назгул Сарбагышовна, и.о. доцента, Кыргызский государственный университет строительства, транспорта и архитектуры им. Н. Исанова, кафедра кыргызского языка и литературы, Кыргызская Республика, 720020, Бишкек ул. Малдыбаева 34Б, gala872@mail.ru

Аннотация: Уровень развития каждого общества определяется по оценке условий проживания граждан, их культуры и образования. Именно система образования является важным двигателем развития общества. Использование национальных этнопедагогических методов несомненно даст положительных результатов в повышении эффективности образования. Методов этнопедагогики необходимо использовать не первоначальной форме, а с изменениями, согласно с требованием времени и с гармонией, с соответствием с сознанием и взглядом общества.

Ключевые слова: этнопедагогика, ценности, глобализация, образ, образец, наставник, личностное мнение, взгляд.

THE USE OF ETHNOPEDAGOGICAL METHODS IN THE LESSONS OF THE KYRGYZ LANGUAGE AND LITERATURE

Abdyraeva Nazgul Sarbagyshovna, acting Associate Professor, Kyrgyz State University of Construction, Transport and Architecture named after N. Isanova, Department of Kyrgyz Language and Literature, Kyrgyz Republic, 720020, Bishkek st. Maldybaeva 34B, gala872@mail.ru

Annotation: The level of development of each society is determined by assessing the living conditions of citizens, their culture and education. It is the education system that is an important engine for the development of society. The use of national ethnopedagogical methods will undoubtedly give positive results in increasing the effectiveness of education. Methods of

ethnopedagogy must be used not in the original form, but with changes, in accordance with the requirements of the time and with harmony, in accordance with the consciousness and opinion of society.

Key words: ethnopedagogica, values, globalization, image, model, mentor, personal opinion, view.

Билим берүү системасын жылдан-жылга реформалоо жолу менен сапатын жогорулатуу сунуштары байма-бай айтылып, талкууларды жаратып келүүдө. Айрымдар сырткы, жат моделдерди кайталоо же бөтөн баалуулуктар аркылуу билим берүүнүн сапаты жогорулатуу керек деген пикирлерин да айтып келишет. Ааламдашуу, айрыкча өтө тездик менен өнүгүп, өзгөрүп турган коомдо сапаттуу билим берүү үчүн комплекстүү иш-чараларды жүргүзүү зарыл. «Кандай билим адамга да, мамлекетке да, коомго да бирдей алгылыктуу болот?» - деген суроолордун айланасында маселени кароодо, анын ичинде кыргыз тили жана адабияты сабактарында этнопедагогиканын ыкмаларын колдонуу менен окутуу кандай натыйжа берет деген суроону карап көрөлү.

Билим берүүнүн түпкү максаты - аалам, дүйнө, табият, коом, адам, чындык ж. б. жөнүндө билим алып жаткандарга туура маалымат берүү. Мында окутуучунун негизги милдети – студентке дүйнөнүн даяр үлгүсүн, элесин (образын) берүү гана эмес, студенттин ал тууралуу өз элесин иштеп чыгышына түрткү берүү керек. Тактап айтканда, билим берүү процесси эки тараптын биргелешип курчап турган белгисиз нерселерди өздөштүрүп, таанып-билүүсү керек экендиги шексиз.[2]

Адатта билим берүүнү - система, натыйжа, процесс катары сыпатташат. Система катары билим берүү бала бакчадан тартып, мектеп, колледж, университетке чейинки көп баскычтуу мекемелердин курамын туюнтса, процесс катары ал адамдын төрөлгөндөн тартып көз жумганга чейинки ырааттуу маалыматка ээ болуу ишмердигин билдирет. Натыйжа билим берүү адамдын кандайдыр бир расмий документке ээ болуусу менен аяктайт.

Булардын ичинен билим берүү системасында кыргыз тили жана адабиятты окутууда маселелер жок эмес. Эне тилибизди окутууда биз, педагогдор, студенттерибизге мамлекеттик дөөлөт, коомдук пикир, инсандык жоопкерчилик деген көз-караштарды терең түшүндүрүшүбүз керек. Ал үчүн элибиздеги этнопедагогиканын ыкмаларын кеңири колдонсок туура болот деген ойдомун. Мамлекет көбүнчө билимди жумушчу күчүн, адистерди даярдоонун булагы катары көрсө, коом билимди өз ата мекенин сүйгөн, мекенчил атуулдарды тарбиялоонун каражаты катары эсептейт. Ал эми жеке адам үчүн билим - анын табият берген шык-жөндөмүнө айкалышып, турмуштан өз ордун таап, бактылуу жашоосунун негизги шарттарынын бири катары түшүндүрүлөт.

«Инновация» деген бир гана жаңы технологияларды пайдалануу эмес, бул эң оболу жеке мүмкүнчүлүктөрү жана туубаса таланты менен жаңы ачылыштарды таанып-билүү гана эмес, ошондой эле аларды өздөштүрүп алып, калыптандырып, практикада жеңил колдоно алуусу саналат. Элибиздин эчен кылым карыткан таалим-тарбиялык тажрыйбасы менен адептик акыл-ою дал ушундай көрүнүшкө ээ десек болот. Себеби, азыркы билим берүү системасы үчүн чынында эле инновация, жанылык керек болгон күндө да элдик нарк-насипти кошо алып жүрүү ашыкча болбойт. Бул жагдайга «жанылык дегенибиз, көбүнчө эстен чыгып калган мурдагы эскилик» деген учкул сөз туура келет.[7]

Элибизде илим, билим жөнүндө макалдар бар: «Билим - тозбогон тон, илим - түгөнбөгөн кен», «Билим алуу - ийне менен кудук казганга барабар», «Билимге карылык жок», «Билими күчтүү минди жыгат, билеги күчтүү бирди жыгат», «Билим албай баптанба, илим албай мактанба», «Билгениң - бир тогуз, билбегениң - токсон тогуз», «Билгенден биле элегиң көп, көргөндөн көрө элегиң көп» ж. б. Булар жогорудагы түшүнүктөрдү ар тараптуу аныктап турат.

Байыртадан кыргыз элинде «устат-шакирт» мамилеси иштелип чыккан. «Устатынан шакирти өтөт», «Билимдүү өлсө, кагазда каты калат, уста өлсө, балка мнен чоту калат»,

«Жасаганын мен үчүн, үйрөнгөнүң өзүн үчүн» деген элдик нускалар устаттын милдети - өзүнөн жакшы шакирти тарбиялап калтыруу экендигин эскертип турат. Этнопедагогика кандайдыр бир абстракттуу түшүнүктөрдү, жаңы маалыматтарды көп берүү менен гана чектелбестен, конкреттүү көндүмдөрдү, өнөрлөрдү, ыкмаларды, кесиптик жөндөмдөрдү үйрөтүү башкы максат болгон.

Элибиздеги: таалим, үлгү, тажрыйба, жыйынтык, өсүмдүктүн бутагы, өзөгү деген маанилерди билдирген «сабак» түшүнүгү окутуучу тамыр менен мөмөнү, башкача айтканда, тарыхый тажрыйба менен студентти туташтырып туруучу бутак же сабак катары сыпаттасак деле болот. Билим берип жаткан насаатчыларга эне тилибизде «агай», «эжей» деген туугандык мамилени туюнткан сөздөр менен аталышы да жөн жерден эмес. Мында билим берип жаткан окутуучу-профессорлор агасындай, эжсиндсй мамиле жасоолору керектиги баамдалат. [4]

Билим берүү процессине катышып жаткан эки тарап, б.а. окутуучу жана студент ортосунда негизги ыкма - баарлашуу, диалог ачык жана бири-бирине ишенимдүү болушу керек. Бул баарлашуу жөн гана бири-бири менен маалымат алмашуу эмес, бул мээримдүү, сый мамиле түзүү болуп саналат. Мамиле оңолсо, баары оңолот, мамиле бузулса, баары бузулат.

Ооба, учурда мезгил жаңыча талаптарды коюуда. Ошол элс учурда таалим-тарбия тармагында ар убак маанисин жоготпогон, «түбөлүктүү» деп аталган дөөлөттөр бар. Мисалы, «Үзүлгөндү улайлы, чачылганды жыйнайлы» деген кепке ылайык элибизди эчен кылым сактап келген таалим-тарбиялык нуска катары «Манас» эпосунда айтылган бул аныктаманы тармактын концептуалдуу программасы катары кароого болот.

Таалим-тарбия иши биздин элибиздин этнопедагогикасында кеңири жайылтылган. Атап айтсак, 1. сезимталдык тарбиясынын педагогикасы – адам-адамга күйүмдүү болуусу, боор тартуу, кайгысын тең бөлүшүү, колдоо көрсөтүү; 2. өнөр тарбиясынын педагогикасы – устачылык, жамакчылык, төкмөчүлүк, тикмечилик; 3. үй-бүлөлүк мамилелердин педагогикасы – чоң ата, чоң эне, ага-ини, эже сиңди; 4. туугандык мамилелердин педагогикасы – ата-бабалар, урук-туугандар; 5. жамааттык тарбиясынын педагогикасы – бала бакча, мектеп, ЖОЖ, эмгек жамааты, кошуна-колоң ж. б.[5]

Бүгүнкү жаштар өз ата-энесине, ага-эжесине караганда китептеги же кинодогу каармандарды жүрөгүнө жакын тутуп, аларды урматтап сыйлаары түшүнүктүү. Алардын адам-инсан катары жетилишине тийгизген таасирлер тууралуу да «өз ата-энем, бир тууганым, ага-эжейим» деген сөздөр сейрек айтылат. Мунун себеби эмнеде? Себеби, жаш муундар адамзаттын акылын, адеп-ыйманын өрчүткөн адамдарга караганда, кандуу кармаштарда жеңишке жетишкен кол башчылардын, айлакер саясий жетекчилердин аты, иши, тарыхы көп айтылат. Кыргыз тил жана адабият сабагында жөн гана грамматикалык эрежелерди же адабий каармандын образы, ошондой эле чыгармадагы окуянын жүрүшүн жөн гана баяндабастан, чыгармага анализ жүргүзүүдө азыркы учурда болуп жаткан турмуштук окуяларга салыштыруу менен бирге ата-бабаларбыз андай жагдайда кандай мамиле жана көз-карашта болгондугун ачып берүү жакшы натыйжа берет. Билим берүүнү этнопедагогикалык негизде өркүндөтүүнүн негизги талаптарнын бири ушунда болуп турат.[1]

Ааламдашуунун жакшы жагы да бар, ал элдик эпикалык казынага, өзүбүздүн көрөңгөбүзгө кайрылууга мажбурлап жатат. Андыктан биз ааламдашуунун албуут толкунуна карата өзүбүздүн көрөңгөбүздөгү элдик кеменгерлик менен даанышмандыктын булагынан оргуп чыгып, турмуштук тажрыйбадан сыналып, мезгил сынынан өткөн, тамыры терең, элдик дөөлөттөрүбүздү шайма-шай колдонушубуз керек. Аларды жан дүйнөбүзгө, дене боюбузга терең синирип, маданият, стиль, модель элдик баалуулуктар менен айкалыштыруу маанилүү. Элдик салт-санааны, үрп-адатты, оюндарды кайрадан улуттук дөөлөт катары кайрадан жаралуусу катарында өлкөбүздө өткөрүлгөн «Көчмөндөр оюнун» атасак болот. «Көчмөндөр оюну» эл аралык деңгээлде кыргыз элинин абройду жогорулатуу менен бирге жаш муундарга элибиздин басып өткөн жолун кайрадан «реконструкция-калыбына келтирүү» б.а. театралдаштырылган болсо да эсте калаарлык жумалык катарында дүйнөлүк аренага тааныла алдык.

Кыргыз эли оозеки эпикалык чыгармаларга бай болуп, алар ооздон-оозго өтүп, коомдун

өнүгүү этабындагы адептүүлүк талаптар менен байып, жаңы мамундарга ээ болуп, элдин чыныгы сүймөнчүгү боло алган колдонуп келишет. Буга мисал Тамашоу, Шербет шоу, Экөө долбоору, ошондой эле Super.kg, Bizdin.kg сайттары боло алат Элибиз бири-бири менен сүйлөшкөндө көптөгөн макал-лакаптарды, накыл сөздөрдү, уйкаш айтылган кептерди тамаша иретинде Мындан сырткары элдик баалуулуктардын бири катарында жакында 14 сааттан ашуун убакыт ичинде кыргыз элинин руханий жана маданий мурастарынын улуу дөөлөтү – «Манас» эпосун борбордук аянтта Дөөлөт Сыдыковдун манас айтуусу бул жөн гана Гиннеске катталуу эмес, бул элибизди биримдикке чакырып, күч-кубат, дух берди. Бул болсо – өткөндөгү баалулуктарды, анын ичинде этнопедагогиканын маанилүү элементтеринин бири болгон «улууну урматтоо, кичүүнү ызаттоо», «карынын сөзүн капка кал» ж.б. ыйык мамилелерди сактоо өзгөчө мааниге ээ.

Кыргыз тил жана адабияты сабагында «сиз» деп кайрылуунун маанисин терең ачып берүү менен бирге, айрыкча үй-бүлөдө ата-энеге балдары, небере-чөбөрөлөрү «сиз» деп сылык кайрылуудан сырткары «сүйлөөнүн тонун» туура колдонууну терең түшүндүрүү зарыл. Аны менен катар коомубуздагы үй-бүлө институтунун баалуулуктарын да жандандырып, муундар арасындагы мамилелерди оңдоо үчүн түшүндүрүү иштери да колго алынса, ашыкча болбойт. Түпкүлүктү жоготуу туура эмес, текскерисинче, этнопедагогиканын принциптерин, б.а. атанын –уулуна, эненин – кызына карата тарбия-таалиминен артык эч нерсе жок экени баарыбыз маалым. Мезгил талабына ылайык эл алдында чыгып сүйлөө, долбоорун же презентациясын коргоо, дипломатия эрежелерин сактоо менен маданияттуу болууну да машыктыруу керек.

Эмне үчүн кыргыз тил сабагы этнопедагогикалык негизде «энс тил» деп аталбай, филологиялык багытта «кыргыз тил» деп аталат? Ал аз келгенсип мында илимий грамматиканын так, эрежелерине басым жасалып, айрыкча мектептерде жатка айт деген талап туура эмес. Эрежелердин мазмунун туура түшүнүүдөн сырткары, тилдин жаралышы, таралышы, тарыхы, калыптанышы, табияты терең берилиши оң натыйжа бермек. Кыргыз тил сабагы 11 жыл бою жумасына 6 сааттан окутулат. Ошого карабай бүтүрүүчүлөрдүн айрымдары эне тилиндеги билим сапатынын, айрыкча шаар жеринде деңгээли төмөн деп бааланып келет. Бирок билим берүүнү реформалоонун ийгиликтүү көрүнүшү катарында мектеп бүтүрүүчүлөрү милдеттүү түрдө кыргыз тили жана адабиятынын экзамен тапшырыса, ал эми ЖОЖдордун 2-курсунун бүтүрүүчүлөрү комплекстүү экзамен (кыргыз тили, кыргыз адабияты, тарых, география) тапшыруусу эсептелет.[3]

Мында кыргызча окутуу жана кыргыз тилин окутуу деген түшүнүктөрдүн маңызын айырмалай билүү керек. Мисалы, кыргыз тили сабагын көп окутууда эмес, кыргыз тилиндеги башка предметтерди окутуунун сапатын кескин жогорулатууда турат. Окутуунун жаңыча технологиялары жана методдору катарында Манас таануу сабагы киргизилгенди кубандырат. КТРК аркылуу улуттук дөөлөттөрдү пропагандалоого багытталган берүүлөр да көбөйтүлсө жакшы натыйжасын бермекчи, мисалы: «Акыл ордо», «Тоолуктардын ток-шоу», «Сармерден», «Манас таануу», ж.б.

Республикада бир нече эл аралык билим берүү программалары үзүрлүү иштеп жатышат. Алар негизинен республиканын билим берүү тармагына ар тараптан жардам максатын көздөйт. Мисалы, этно бала бакчалар, айылдык жайкы лагерлер долбоорун колдоо керек. Мындан сырткары интернет булактарын, социалдык тармактарды этно-маданий булактардын чечмелениши тууралуу көбүрөөк чагылдырып, тарыхый жана маданий кино жана мульти тасмаларды тартуу керек.

Билим берүү системасын эл аралык практикага интеграциялоо боюнча кыйла иштерди аткаруу максатында көп тилдүү жана кеп маданияты маселелери да терең каралышы керек. Жсргиликтүү псадагогикалык илим-билим жана ата мекендик педагог-окумуштууларбыздын бай тарыхый тажрыйбаларын таянган жана этнопедагогикалык акыл-оюбузду байытууга багытталган кайталангыз практикалык иштерди жүзүгө ашырууну улантышыбыз өз натыйжасын бермекчи. Таалим-тарбия жаатында жамааттык жана жалпы элдик көзөмөлдүн таасири, этнопедагогикадагы ага-тууган тарбиясы, айыл тарбиясы сыяктуу багыттар активдүү, таасирдүү коомдук күчкө ээ экендигин эстен чыгарбашыбыз керек.

Этнопедагогиканын көөнөрбөс дөөлөттөрүнө негизделген максаттуу адеп-ахлак билимдерди берүү менен жаштарды заманга шайкеш тарбиялоого өз үлүшүн кошууда. Анын курамында бир элс адептик көйгөйлөр гане, мурас, маданият таануу да маанилүү. Андыктан жалпы билим беруунун базалык окуу планына толуктоо катарында элибиздин этнопедагогикалык таалим-тарбия тажрыйбасына таянып, инсанга багытталган билим берүүдө бирдиктүү жалпы улуттук кызыкчылык менен бирге билим берүүнү айкалышта кароону талап кылат.

Колдонулган адабияттар

1. Бекбоев И. Б. «Инсанга багыттап окутуу системасынын теориялык жана практикалык маселелери» окуу куралы / Бекбоев И. Б. Б.: 2003.
2. Волков Г.Н. Этнопедагогика: Учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. // Г.Н. Волков - М., 2001.
3. «Мурас» журналы, «Салттуу маданият» -Б.,2006.
4. Алимбеков А.И. «Этнопедагогиканын негизги түшүнүктөрү» (лекциялар курсу) [Электронный ресурс] / - Б.: 2004 – Режим доступа: <https://dep.manas.edu.kg>.
5. Орозалиев Э.С. «Этика жана этнопедагогика» [Электронный ресурс] /– Режим доступа: <http://www.okuma.kg/books.php?id=773>
6. Глебчук О.Н. Коммуникативная компетенция как основной принцип развития речи/ О.Н. Глебчук // Известия Кыргызского государственного технического университета им. И.Раззакова. №1 (53). 2020. С. 99-105
7. Бектеналиева Д.К. Значение коммуникативной компетентности в структуре профессиональных качеств будущего технолога/ Д.К. Бектеналиева // Известия Кыргызского государственного технического университета им. И.Раззакова. №2 (54). 2020. С. 186-191

УДК 165.242.1:61

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИ МЕДИЦИНАГА ТАЯНЫП ОКУТУУНУН МАСЕЛЕРЛЕРИ

Акылбекова Алтынай Акылбековна, И.К.Ахунбаев атындагы КММАнын кыргыз тили кафедрасынын окутуучусу, Кыргызстан, 720044, Бишкек шаары, Тыныстанов 2 а, e-mail: akylbekova170393@gmail.com

Аннотация: Учурда мамлекеттик тилдин өнүгүшү үчүн бир топ иш-аракеттер жүрүп жатат. Бирок, азыркы учурда замандаштарбыздын басымдуу бөлүгүндө мекенчилдик сезим аз болууда. Бул макалада эне тилибизди окутуудагы медининанын орду жана жаш курагына жараша тилди үйрөтүүнүн айрым бир маселелери, адам калыптанып жаткан мезгилде эне тилине болгон сүйүүсүн, жоопкерчилигин аң сезимге программалоону кантип жүргүзсөк болот?- деген суроолордун үстүндө талдоо жүргүзүлүп, илимге таянып тилди өнүктүрүү үчүн так сунуштар берилген.

Ачкыч сөздөр: аң сезим, импринтинг, бешик ыры, манасчы, сайт, эстелик

ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОМУ ЯЗЫКУ НА ОСНОВЕ МЕДИЦИНЫ

Акылбекова Алтынай Акылбековна, Преподаватель кафедры кыргызского языка в КГМА им.И.К. Ахунбаева Кыргызстан, 720044, Бишкек, Тыныстанов 2 а, e-mail: akylbekova170393@gmail.com

Аннотация: В настоящее время ведется большая работа по развитию государственного языка однако в настоящее время у большинства наших современников наблюдается малые чувства патриотизма. В статье анализируется роль медицины в обучении родному языку и некоторые вопросы изучения языка в зависимости от возраста. Проведен анализ вопроса о том, как запрограммировать чувство ответственности и любовь к родному языку в период становления человека, и даны конкретные рекомендации по развитию языка на основе науки.

Ключевые слова: сознание, импринтинг, колыбельная, сказитель, сайт, памятник

PROBLEMS OF STATE LANGUAGE TRAINING ON THE BASIS OF MEDICINE

Akylbekova Altynai Akylbekovna, Teacher of the Kyrgyz language department at KSMA named after I.K.Akhunbaev Kyrgyzstan, 720044, Bishkek, Tynystanov 2 a, e-mail: akylbekova170393@gmail.com

Abstract: Currently, a lot of work is being done to develop the state language, but at the present time, most of our contemporaries are less patriotic. The article analyzes the role of medicine in teaching the native language and some issues of learning the language depending on age. It analysis of the question of how to program a sense of responsibility and love for the native language during the formation of a person is carried out, and specific recommendations are given for the development of language based on science.

Keywords: consciousness, imprinting, lullaby, manaschy, site, monument,

«Медицина» дегенде эле адамдардын көбү ооруларды айыктыруу, алдын алуу деген калган. Дал ушул медицина адамдын аң сезимин өнүктүрүүдө адамдын түйүлдүктөн баштап калыптанганга чейин өтө маанилүү процессти камтып турат. Алгач инсандын калыптануусунун: түйүлдүктөгү жана түйүлдүктөн кийинки жашоо этаптарын талдап жана аны менен кошо улуттук баалуулуктарыбызды, тилди өнүктүрүү үчүн пайдалансак тилди өнүктүрүү алда канча эффективдүү болот. Адам баласынын түйүлдүктөн кийинки жашоо этаптарына токтолуп, ар бир этабында мекенге, тилге болгон сүйүүсүн программаласак болот. Адамдын калыптануу этабы төрөлгөндөн кийин 22 жашка чейин уланат[1]. Андан кийин адам топтолгон тажрыйбасына таянып чечимдерди кабыл ала баштайт. Ошол себептен аң сезимдин калыптануусундагы ар бир этап тил үйрөнүүдө, улуттук баалуулуктарды таанууда маанилүү рол ойнойт. Алардын ар бирине токтолсок:

Ойгоо аң сезими – 2-3-айдан баштап 8-10 айга чейин калыптанат. Балада тандоо, салыштыруу сезими пайда болот. Бала үндүн жагымдуулугун, көтөргөн колдун ыңгайлуулугун, эркелетүүнү тандайт. Ушул учурда тилди үйрөнүүнүн алгачкы процессин бешик ырынан баштасак болот. Ибн Синанын трактаттарында баланын туура өсүшү жана тарбия алышы үчүн эки нерсе керек дейт, анын бири –аста-секин терметип туруу, экинчиси, ошол терметүүгө кошуп музыка угузуу, демек бешик ырын ырдоо дейт[2]. Демек, бул учурда кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын анын ичинде бешик ыры, кыргыз жомокторунун балага тийгизген таасири зор. Бешик ырынын медициналык жактан пайдалуулугу бешик ырын угуп чоңойгон баланын угуусу, туюсу, сезүүсү жогору болот. Энелик инстинг өрчүйт. Эне менен баланын мамилеси бекем болот. Уйкусу бир калыпка келет. Баланын музыкага болгон сүйүүсү калыптанат[3]. Ошондой эле наристенин бакты-таалайлуу, элдин кызматына жараган жакшы адам болушу жөнүндөгү ой-тилек, акыл-насаат айтылып, балага берген бата жана бешик ырынын жаңы варианттары жана түрдүү обондордо аткарылышы, салттуу музыканын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

Предметтик аң сезим - 10 айдан баштап 3 жашка чейин калыптанат. Бул мезгил өтө маанилүү себеби, бала көп нерсеге үңүлүп, көңүл буруп, сүйлөгөнгө үйрөнөт. Бул учурда баланын көңүлүн бурдура тургандай кылып улуттук буюмдарыбызды оюнчуктар, үйдүн кооздугу үчүн пайдаланылган сувенирлер аркылуу таанытуу, көрсөтүү керек. Булар баланын тил

үйрөнүүсүнө чоң өбөлгө болот[4]. Ошол себептен бала-бакчаларда кыргыздын нукуралуулугун сактап, даңазалап турган оюнчуктардын санын көбөйтүү аларды элдин жашоо шартына жараша жайылтуу учурдун талабы. Жаш балдар ойноп жүргөн кадимки эле оюнчуктарды кийизден ж.б. нукура материалдардан жасалган оюнчуктарга алмаштырсак болчудай.

Жекелик аң сезим - 3 жаштан 6-7 жашка чейин калыптанат. Бул учурда балада «мен» деген түшүнүк пайда болот. Өзүн өзү таануу процесси башталат. Австралиялык зоолог ж-а зоопсихолог Конрад Лорецтин изилдөөсүн мисалга келтирсек. Жумуртканы жарып чыккандан кийин каздарда инпритинг 3 эле күнгө уланат. Ушул убакыттын ичинде жөжө энесин тааныйт. Болбосо ал баарынан качып жалгыз калат. Адамда бул процесс 5 жылга созулат[5]. Бул учурда тарыхын, тилин таанытуу өтө маанилүү. Азыркы учурда балдардын көбү телефонго үнүлүп, интернеттен көп маалымат алышууда. Ютуб сайтындагы балдарга арналган каналдарга сары эсеп салсак. Like Nastya-64,7 млн катталуучу, Три кота -5млн., Looloo kids- 4 млд. көрүүчү топтогон. Бул роликтер баланын сүйлөө психологиясына түздөн түз таасир тийгизет. Менталитетке туура келген видео роликтерди, мультсериалдарды эне тилибизде тартып, жайылтуу- мезгилге шайкеш келет.

Жааматтык аң сезим-7-9 жаштан 14-16 жашка чейин калыптанат. Бул учурда заттарды, өзү жана бөлөктөр тууралуу чындыкты айырмалоо, бөлөктөрдүн оюу менен эсептешүү, коомдун бир бөлүгү экендигин таануу, сыяктуу жаңы сапаттар пайда болот[6]. Ошондуктан коомдук иштерге аралашуусу маанилүү. Бизде маданий иш-чаралар “Манас” айтуу менен башталып жаткандыгы кубандырат. Себеби, “Манас” эпосун угуу айтуучуга жана угуучуга эустрессстик эмоционалдык таасир берерин КММАнын окутуучулары тажрыйба жүргүзүү аркылуу аныктап чыгышкан. Тажрыйбага 20 жаштан 59 жашка чейинки ден соолугу жакшы 21 адам катышкан. Алардын 20сы кыргыз улутунан, башка улуттан бирөө, 2 манасчы да кирген. Эксперимент 3 күн удаа кайталанып, “Манас” айтылганганга чейин жана айтылгандан кийин жүргүзүлгөн.

Топтор	Тажрыйбага чейинки кандагы глюкозанын деңгээли, ммоль/л	Тажрыйбадан кийинки кандагы глюкозанын деңгээли, ммоль/л	Тажрыйбага чейинки кан басымы, жүрөктүн согуусу	Тажрыйбадан кийинки кан басымы, жүрөктүн согуусу
Манасчы Дөөлөт Сыдыков	5	5,3	125/80 88	143/87 105
А угуучулар тобу	4	5	124/80 73	130/97 76
В угуучулар тобу	5,1	5,6	127/88 62	131/94 74
С угуучулар Тобу	4,9	5,5	118/101 62	123/103 79

Жыйынтыгында манасчылардын да, угуучулардын да канында глюкозанын саны, кан басымы, жүрөктүн согуусу да жогорулаган [7]. Эмоционалдык абал адреналиндин жогорулашынан пайда болот. Бул стеникалык мүнөзгө ээ. “Манас” эпосун айтууну жана угуучулардын аудиториясын кеңейтүү аркылуу балага тил үйрөтүүнү улантсак болот.

Аң сезимдин акыркы калыптануу этабы. Бул 14-16-жаштан 22-жашка чейин калыптанат. Бул учурда илимий ой жүгүртүүсүнө түрткү болгон жаңы сапаттар пайда болот. Өз алдынча иликтеп, алган билимин анализдей баштайт[8]. Ошол себептен, кыргыз тилин өнүктүрүү үчүн жогоруда келтирилген сунуштарга кошумча маданий жайларга тил баалуулугун, байыркылыгын чагылдырып турган эстеликтерди орнотуу керек. Башка мамлекеттерде эне тилине арналган эстеликтер бар. Алардын кээ бирине токтолсок:

Африканс тилине арналган айкел
Түштүк Африка Республикасы
1975-ж

Орус тилине арналган айкел
Белгород шаары
2007-жыл

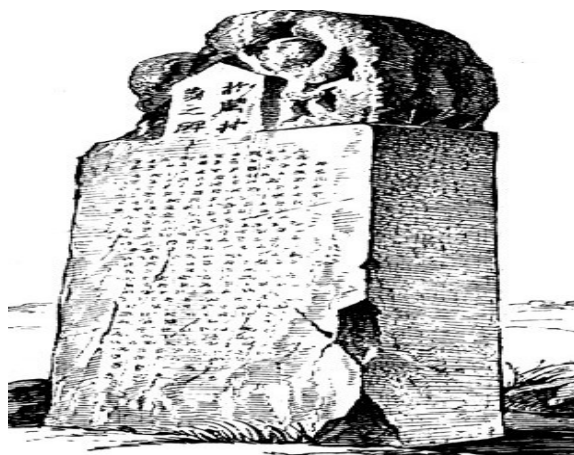

«Деда Эна» («Эне тил»)
Грузия, Тбилиси шаары
1978-ж

Эстония Кадрина шаары
Sõna seob" (Сөз байланыштырат).
1994-ж

Борбор калаабыздын маданий мекемелеринин алдына этнопактардын бирине эне тилге арналган эстелик тургузуу. Болжолдуу макети:

Максаты:

- Кыргыз тилинин байыркы тил экенин даңазалоо
- Тарыхыбызды унутпоо
- Жаштарга маданий тарбия берүү
- Шаарыбызга көрк берүү

Аннотация: Макалада окутууну инновациялык технологиялар менен уюштуруунун актуалдуулугу каралган. Билим берүүдө гуманитардык предметтердин циклинде интеграциялоо жагы каралды. Предметтерди интеграциялап окутууда окуу предметтерин системалуу үйрөткөнгө жетишилет. Мында түрдүү предметтердеги теориялык мыйзамдары, практикалык жумуштары да бирге каралат, башкача айтканда предмет аралык интеграцияны предметтик интеграция толуктайт. Билимдин жаңы категориялары, сапаттуу ыкмалары пайда болгондугу менен жыйынтык бере тургандыгы практикалык мисалдар менен берилди.

Өзөктүү сөздөр: инновациялык технологиялар, конкуренция, салттык методдор, гуманитардык предметтердин цикли, предмет аралык байланыш, өз алдынча иштөө, лекция, практика, семинар, лаборатория, студенттердин өз алдынча иштөөсү, модулдук окутуу, өзүнчө темалар боюнча конференция, дебат, кроссворд, иштиктүү оюндар интеллектуалдык ой-жүгүртүү, билгичтиктер, ишмердүүлүк, окуу материалдары.

СПОСОБЫ ОБУЧЕНИЯ ГУМАНИТАРНЫМ НАУКАМ С ПОМОЩЬЮ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Амалканова Бубукан Турдалиевна, ст. преподаватель, Кыргызский государственный технический университет им. И. Раззакова, кафедра “Кыргызского языка”, Кыргызстан, 720044, г. Бишкек, пр. Ч. Айтматова 66,

Мадумарова Малохат Косимовна, к.п.н., доцент, Кызыл-Кийский педагогический институт при Баткенского государственного университета, Кыргызстан, 715100, г. Баткен, ул. Улица Жусуповой, №21

Куйчиев Асадулло Сулайманович, к.т.н., доцент, Ошский педагогический институт, Кыргызстан, 714017, г. Ош, e-mail: akuichiev@mail.ru

Аннотация: В статье рассматривается актуальность организации обучения с использованием инновационных технологий. Рассмотрена интеграция в цикл гуманитарных наук в образовании. Интегрированное преподавание предметов обеспечивает систематическое преподавание предметов. Теоретические законы и практическая работа по разным предметам рассматриваются вместе, т.е. междисциплинарная интеграция дополняется предметной интеграцией. Практические примеры показывают, что появление новых категорий знаний, качественных методов даст результат.

Ключевые слова: инновационные технологии, соревнование, традиционные методы, цикл гуманитарных наук, междисциплинарное общение, самостоятельная работа, лекция, практика, семинар, лаборатория, самостоятельная работа студентов, модульное обучение, конференция по отдельным темам, дискуссия, кроссворд, деловые игры. интеллектуальное мышление, навыки, деятельность, учебные материалы.

WAYS TO TEACH THE HUMANITIES WITH INNOVATIVE TECHNOLOGIES

Amalkanova Bubukan Turdalievna, Senior teacher, Kyrgyz State Technical University named after I.Razzakov 720044, Bishkek city Kyrgyz Republic,

Madumarova Malokhat Kosimovna, C.Sc. (Pedagogical), docent, Kyzyl-Kiya Pedagogical Institute under Batken State University, Kyrgyzstan, 715100, Batken, st. Street Zhusupova, №21

Kuichiev Asadullo Sulaimanovich, C.Sc. (Engineering), Osh Pedagogical Institute, Kyrgyzstan, 714017, Osh, e-mail: akuichiev@mail.ru

Annotation: The article considers the relevance of the organization of training with innovative technologies. Integration in the cycle of humanities in education was considered. Integrated teaching of subjects achieves systematic teaching of subjects. Theoretical laws and

practical work in different subjects are considered together, ie interdisciplinary integration is complemented by subject integration. Practical examples show that the emergence of new categories of knowledge, quality methods will give results.

Keywords: innovative technologies, competition, traditional methods, cycle of humanities, interdisciplinary communication, independent work, lecture, practice, seminar, laboratory, independent work of students, modular training, conference on separate topics, debate, crossword puzzle, business games intellectual thinking, skills, activities, learning materials.

Окутууну инновациялык технологиялар менен уюштуруу актуалдуу маселе. Анткени сабактын дайыма бир типте өтүлүшү сабакка болгон кызыгууну жоготот жана натыйжалуу билим берүүнү азайтат. Салттуу эмес методдор билим алуунун ыңгайлуу жагдайын түзөт. Биз даярдап жаткан адистер жумушка орношуу үчүн күчтүү конкуренцияга кабылат. Ошондуктан биз атаандаштыкка туруштук бере ала турган, сапаттуу кадрларды даярдашыбыз керек. Албетте, сапаттуу билим бере алганда гана биз өз максатыбызга жетишибиз мүмкүн. Окутууда салттык методдор менен бирге бүгүнкү проблемалык, программалык, компьютердик, талкуу, интерактивдүү, интеграциялык окутуу көп колдонулууда. Окутуунун жаңы технологияларын колдонуу аркылуу интеллектуалдык ой-жүгүртүү, билгичтиктер, ишмердүүлүк калыптандырылат.

Учурда билим берүүдө түрдүү илимдердин интеграцияланышы актуалдуулугун жоготпой келет. Ошондуктан биз сабактардагы ар түрдүү предметтерди, айрыкча гуманитардык предметтердин циклинде интеграциялоо жагын карадык. Предметтерди айкалыштырып (интеграциялап) окутууда окуу предметтерин системалуу үйрөткөнгө жетишилет. Мында түрдүү предметтердеги теориялык мыйзамдары, практикалык жумуштары да бирге каралат, башкача айтканда предмет аралык интеграцияны предметтик интеграция толуктайт. Билимдин жаңы категориялары, сапаттуу ыкмалары пайда болгондугу менен жыйынтык берет. Окутуу тажрыйбаларында (мектеп, орто жана жогорку окуу жайларда) предмет мугалимдеринин бирдиктүү өткөн сабактар кездешет. [3]

Интеграциялап окутуу көп түрдүүлүгү менен айырмаланат. Бир эле сабакта бир нече предметтерди, т.а. эки предмет, үч-төрт же беш предмет айкалыштырылса болот. Мындай сабактар эки жана андан да көп предмет окутуучулары биргеликте же окутуучунун базалык билиминин негизинде айкалыштырып өтүүсү мүмкүн. Окутуучу сабак өтөөрдөн мурда интеграциялап окутууга мүмкүн болгон теманы тандап алат, жана аларды бөлүмдөргө бөлүп, блокторго ажыратып чыгат. Ар бир мугалим өзүнүн чыгармачылык жөндөмүнө жараша ар кандай окутуу методдорун, ыкмаларын тандай алат.[4]

Интеграциялык сабактарда өз алдынча иштөөгө кеңири жол берилет. Бул процессте окуу материалдарынын мазмуну ар тараптан байытылган, кеңейтилген формада болгондуктан, натыйжада берилген материалга терең анализ жасоого шарт түзүлөт. Демек мындай технология аркылуу белгилүү темада тереңдетилген билим берүү максаты ишке ашат. Албетте, анын жүзөгө ашышында тандалган методдор, ыкмалар да маанилүү, т.а. туура тандалган методика сабактын максатына толук жетүүсүн камсыздай алат. Усул жана ыкмалар аркылуу студенттер өз алдынча ишти чыгармачылык менен изденүүсүнө, логикалык ой-жүгүртүүсүнө багытталышы зарыл. Интеграциялануучу предметтердин белгилүү темаларынын бир багытта бириктирилиши билимдин тереңделишине өбөлгө түзөт. Бул багытта окутуунун интерактивдүү усулдары профессионалдуу адистерди даярдоонун натыйжалуу жолдорунун бири катары кызмат кылат. Аталган методдор студенттердин таанып-билүү ишмердүүлүгүн калыптандырууга багытталат. Интеграцияланган сабактарды лекция, практика, семинар, лаборатория, студенттердин өз алдынча иштөөсү, модулдук окутуу, өзүнчө темалар боюнча конференция, дебат, кроссворд, иштиктүү оюндар ж.б. методдор жардамында уюштуруу белгилүү системаны түзөт жана бул системаны окутуунун технологиялары ишке ашырат. Учурда предмет аралык байланыштарды үйрөнүү боюнча кызыгуу өсүп баратат. Окутуучу ар башка предметтердеги билимдерди интеграциялоо менен окутуунун принциптерине, предмет аралык байланыштардын идеяларын бир канча багыттарда лекциянын мазмунуна карата түрдүү жолдор аркылуу ишке ашыра. Алар:

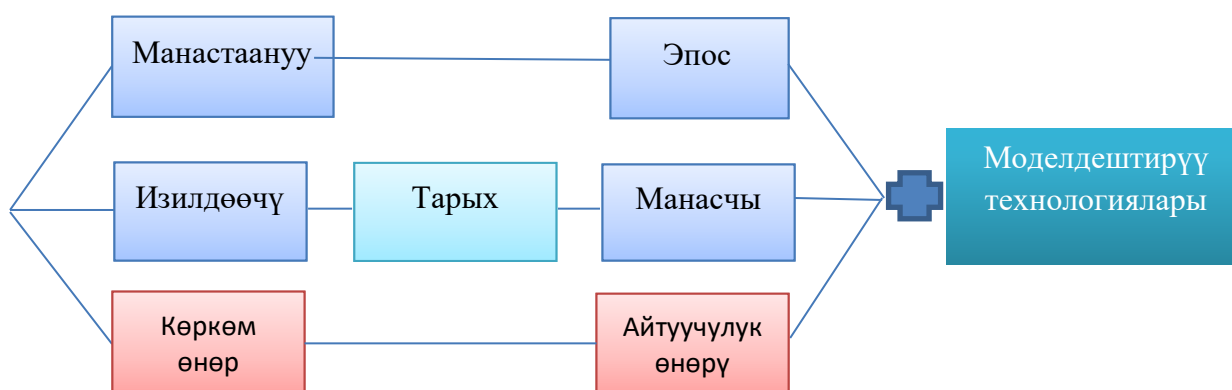
- Интеграцияланган лекциялар белгилүү теманын негизинде окуп-үйрөнүү, бышыктоо максаттары коюлат;
- Лекция мезгилинде студенттердин ишмердүүлүгүнүн түрлөрү өзгөрөт жана колдонулуучу техникалык каражаттарды каралат;
- Предметтердин мазмунунун төп келиши предметтерди бири-бирине жакындатат;
- Берилген материалдын мазмуну бөлүп каралат (предмет аралык байланыш аркылуу семинардык сабактарды уюштуруу) ;
- Гуманитардык илимдерди бириктирүүчү жалпылык предметтер аралык байланыш принциптерине таянып, жетектелет;
- Интеграциялык лекция эпизоддук материалдарды гана колдонуучу предмет аралык байланыштын салтуу методдорунан айырмаланат;
- Интеграциялык лекциянын предметтик анализи көп пландуу объект катары каралат.
- Интеграциялык лекция сапаттуу билим алууга, илимий жактан түшүнүк берүүдө колдонулат. [5]

Мисалы, Манас таануу предметин окутууда дидактиканын тарыхка кайрылуу принцибин жогорку деңгээлде ишке ашырууга болот. Манас таануу илими, “Манас” эпосун изилдөө – кыргыз адабияттаануу илиминин, анын ичинде фольклористиканын “Манас” эпосун жыйноону, изилдөөнү, бастырып чыгарууну ишке ашыруучу тармагы. Манас таанууда тарыхтан алынган маалыматтар, эпостун чыгыш доору, манаस्ताануучу окумуштуулардын өмүр баяны, манасчылар, алардын чыгармачылык бөтөнчөлүктөрү, варианттардын идеялык-көркөмдүк салмагы, бири-бири менен жакындыктары, айырмасы, поэтикасы, элдүүлүгү, жарыяланыш тарыхы, басылыштары (илимий жана массалык), окутуу проблемалары, тили, идеясы жана каармандары, жомоктун сюжети жана композициясы, типологиялык байланышы, эпостун кыргыз искусстводогу орду, ж. б. проблемалар изилденүүдө. [2]

Интеграциялап окутуунун стихиялык жана башкаруу формалары кезигет. Стихиялык формада студент тигил же бул теманы өз алдынча интеграциялай алат, т.а. башка предметтерден алган билимдери менен окулуп жаткан предметтик материалды байланыштырып колдоно алат. Окуу материалын үйрөнүүдө стихиялык интеграцияны уюштуруу ыңгайлуу экендиги байкалат.

Алсак, Манаस्ताануу предметинен «Манас» эпосундагы кыргыздардын дүйнө таанымы, диний ишенимдери жөнүндө сабак өткөндө студенттер эпостогу тарых жана дин таануудан алган билимдерин эпостогу материалдарды өз алдынча интеграциялап, бириктире алышат. Мында студенттерге белгилүү багытта тапшырма берүү жетиштүү. Бул формада сабак өтүү үчүн интеграциялоонун аралаш тибин пайдаланууну сунуштайбыз (Сүрөт №).

Студенттерге эпостогу көзгө көрүнүүчү пир, рух, арбак колдоо ишенимдери баяндалган кээ бир окуялардын тизмегин түзүү, аларды сүрөттөп берүү тапшырмасы берилет жана бүгүнкү күнгө чейин ыйык жерлер, сыйынуу, түрдүү жөрөлгөлөрдүн эл ичинде сакталышы жөнүндө фактыларды жыйноо тапшырмалары берилет. [1]

Сүрөт №1 Аралаш жүзөгө ашыруу

Мурдагы жана азыркы манасчылардын өмүр жолу, манасчылык өнөрдүн калыптанышы, аларды изилдөө боюнча материалдарды өтүүдө түш көрүү, аян алуу, рух колдоо, касиет алуу сыяктуу окуяларга туш болушу да баса белгиленет. Бул маалыматтарды бүгүнкү күнү эч ким тана албайт. Бул ишенимдер тарых илиминде анимистик түшүнүк деп аталышы жана адамзаттын чексиз ааламдагы кудурет-күчкө ишениши айтылат.

Берилген тапшырмаларды студенттер тизмектеп жазып чыгышат. Мисалы алар мындай окуялардын тизмегине Чыйырды эненин талгак болушу, Манастын кырк чилтенге жолугушу, ууда жүрүп Желмаянды, андан соң сур күчүктү таап алып, иттин пири катары ага ишениши, куштун, аттын же бугу, кайберендин колдоочулук касиеттерин киргизиши мүмкүн. Саякбай манасчынын вариантындагы Көк жорунун кызыл эт күчүгүн Манас Медияндын чөлүнөн *Кум-Булактын* боюндагы кумайдан, кайыбынан таап алат (кыргыз уламыштарында Кумайык жорунун жумурткасынан чыгып, аны жети күнгө чейин таап алса, кыраан итке, андан кечиксе жоруга айланат, элде жору мисалдаш куш түшүнүгү калыптанган). Ошондо Кумайыкты «сыңар күнөө кылбаган зайып багат», — деп угуп, Букардын каны Темиркандын кызы Каныкейге куда түшүп: «Кумайык багып сен берсең, Азарым анык салармын. Кол жеткен жердин баарына, Каныш кылып алармын, Артылып камчы чапасмын, Айкалтып күнү албасмын. Бенделигим билгизбейм, Бек сөзүн сага тийгизбейм», — дейт. Каныкей «Күндүзүндө тынч албай, Түн ичинде уйку албай, Оозу менен сүт берип, Колу менен эт берип, Кырк кез ордун түбүнө багат» (Саякбай Каралаев, 1. 146—148).[5]

Манас акка моюн сунганда Кумайыктын мөгдөшү, кыйналганы, Абыке, Көбөшкө кызмат кылуудан моюн толгогону айтылат. Семетей эр жетип, Букардан Таласка келгенде биринчи болуп жолдон тосуп чыгышы, Кыяс Семетейди жарадар кылганда, сөөгүн душманды жолотпошу, Семетей, Бакай, Айчүрөк, Күлчоро кайып болгондо, кумайыктын да касиеттүү жаныбар катары ал дагы кайып болгондугу эпосто айтыларын студенттер белгилеп кетишет.

Мындай ишенимдер тотемизм, диндин байыркы формасы деп белгиленет. Ал уруучулук коомдо пайда болуп, айрым уруулардын тегин (бугу, сарбагыш, жагалмай, бөрү ж.б.) жаныбарлар, өсүмдүктөр менен байланыштырып, алардын ыйыктыгына, кереметтүүлүгүнө ишенишкен.

Бул жерде мугалим байыркы руна жазууларында: *“Мен жети карышкыр өлтүрдүм, мен илбирс менен бугуларды өлтүргөн жокмун”*, -деген саптарда илбирс менен бугулар тотем катары көрсөтүлгөндүгүн интеграциялоодо колдонсо болот.

Студенттерге эпостогу фетиштик түшүнүктөрдүн тизмегин түзүү тапшырмасын берсе болот. Алгач тарых илиминде фетишизм, б.а. буюмдардын, нерселердин (тумар, бут, жай таш, тул ж.б.) кереметине ишенүү экендигин түшүндүрүү зарыл. Калмак-кытайлар бүгүнкүгө дейре бутка жана бурканына сыйынышын мисал келтирүүгө болот. Тарых барактарын карасак байыркы кыргыздар өлгөн кишинин үйүндө жыгачтан, териден ж.б. маркумду элестетүүчү курчактарды, тул жасоо салты болгон. Тул (куурчак) жасоо үчүн жаздыкка маркумдун чапаны жайылып, чалмасы үстүнө коюлуп, бурчка көшөгө тартылган жана ал чоң ашын бергиче, б.а. бир жыл сакталып, кийин маркум коюлган жерге көмүлгөн. Бул жөрөлгө киши өлгөндөн кийин анын духу жашай берет деген ишенимде арбагын сыйлоо маанисин туюнтат. Таштык маданият жана байыркы түрк мезгилине таандык мындай көр куурчактары Тува жана Түштүк Кыргызстандан да археологиялык казылмаларда табылган. Эне-Сайдагы ташка чегилген жазууларда мындай саптар кезигет:

Жетимиши бир жашымда көк теңирдеги күндү көрүүдөн калдым. Силерден, өз мамлекетимден, силерден, жеримден, өз суумдан, силерден...Менин канышам мунарада тул жасады. Силерден..

Студенттер бул маалыматтар менен таанышкан соң эпостогу тул жасоо жөрөлгөсүн издөө тапшырмасын алышат. Алар Манас көз жумганда Бакай жыгачтан Манастын сөлөкөтүн, тулун жасаганын, Каныкей менен Сайкалдын, кошокчулардын тул коюп кошок кошкону, Манастын тулун ак кийизге ороп, күмбөзгө койдурганы жөнүндө баянды мисал

келтириши мүмкүн. Кыргыздар турдүү дубаларды окуп, ырым-жырымдарды өткөрүп, бир эле убакта бакшылык, эмчилик жана шамандык милдеттерди аткарышкан. Эпосто Алмамбет - жай таш аркылуу жайчылык өнөрдүн ээси. Эпикалык терс каармандар Куяс, Жолой, Нескара, Алооке да жай таштын керемет-күчүн устаттык менен пайдаланган эпизоддор да арбын. [4]

Илимде кыялый кубулуштар менен күрөшүүчүлөр же арбактар менен баарлаша алган, аларды башкарган кишилер шамандар деп аталат. “Шаман” термини тунгус элинен келген, “толкунданган, көтөрүлгөн” деген маанини туюндурат. Эпосто да ажына, абсун, алаткак кешмир сыяктуу шаманисттик түшүнүктөр арбын кезигет. Азыркы учурда да бүбү-бакшылардын көп экендиги жана алардын бакшылык касиетин мойнуна алганга чейинки кыйналышы, ырым-жырымдарды өткөргөндөн кийин арбак жетекчиси болушу жөнүндө угуп, окуп жүрөбүз. Демек биз мындай адамдарды шамандар тобуна киргизебиз.

Окумуштуулардын пикирине таянсак, манасчылык өнөрдүн берилиши (арбактардан аян алуусу), ырым-жырым жасашы, эпостун узун саптарын менен узак мөөнөт аткара алуусу жана Манас менен дарылап, түрдүү жамандыктардан тазалоо касиеттеринин эске алуу менен манасчыларды да шамандар категориясына кошууга болот. Бирок манасчылар өздөрүн шаман деп эсептешпейт жана эл дагы аларга бакшыларга шек менен карагандай карабайт, алардын касиетин сыйлайт, б.а. аларга шаман катары карашпайт (Түлөбаева Бактыгүл. Ишеним жана билим дарылоо практикасында. Ысык-Көлдөгү ыйык жерлер: касиет, зыярат, өнөр. Бишкек-2009; 341-342бб.) Буга байыртадан Манасты ыйык көрүп келген элдик түшүнүк себеп болсо керек.

Интеграциялап окутуунун башкаруу формасында предмет аралык байланыштар каралат. Сабактын белгилүү баскычтарында окутуучу табигый түрдө предмет ортосундагы окуу материалынын мазмунуна төп келген маалыматтарды берет.

Буга мисал кылып эпос менен философия предметтерин айкалыштырууну алсак болот. Эпосто элдик философиянын акылман ойлору берилип, жамандык канчалык оор болсо да, ага каршы тура алуучу жакшылык күчтүн болору, ал акыры жеңиш менен бүтүшүн эпостогу окуялар менен түшүндүрүүгө мүмкүн. Мисалы, кыргыз чабылып-чачылышы, туулган жерден туш-тушка тарап, чачырап кеткенде Манастын туулушу, эр жетип, элин өз мекенине ээ кылышы, күчтүү мамлекетке айландырышын айтып, айкалыштырууга болот.

Колдонулган адабияттар

1. Абдылдаев, Э. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары [Текст] / Э.Абдылдаев. –Ф.,1981. –265 б.
2. Байгазиев, С. "Манасты" мектептерде жана жогорку окуу жайларында окутуунун концепциясы [Текст] / С.Байгазиев // Кыргыз туусу, –Б., 2012, -6 б.
3. «Манас» кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст] / С.Орозбаковдун варианты. –Б., 2010. -1840 б.
4. Матикеев, К. Борбордук Азия Манас доорунда [Текст] / К.Матикеев. –Ош. 1995. –3–154 бб.
5. Рысбаев, С. Манас таануу боюнча тесттик тапшырмалардын топтому [Текст]: С.Рысбаев, М.Мадумарова. – Б. 2015. -67 б.
6. М.Мадумарова. Манас таануу предметин интеграциялык методдор менен окутуунун артыкчылыктары. [Текст] Известия ВУЗов Кыргызстана, 2014. -№6. -С.267-268
7. Саякбаева Ж.Б., Сонколова К.А., Дыканалиев К.М. Кесиптик окутуу системасында маалыматтык технологияларды колдонуу / Ж.Б. Саякбаева, К.А.Сонколова, К.М.Дыканалиев // Известия Кыргызского государственного технического университета им. И.Раззакова. №3 (51). 2019. С. 240-246

МАНАС ЖАНА МЕДИЦИНА

Анарбаева Жамиля Калдыбаевна, И.К.Ахунбаев атындагы КММАнын “Кыргыз тили” кафедрасынын окутуучусу, Кыргызстан, 720044, Бишкек шаары, e-mail: anarbaeva.2021@mail.ru

Аннотация: Азыркы медицинанын үлгүлөрү мындан эки миң мурда эле кыргызда болгондугун “Манас” эпосу тастыктайт. Анда кездешкен жүздөгөн дары-чөптөр азыркы биздин заманда да бар. Бул касиеттүү чөптөрдүн жардамы менен “Манас” эпосу баш болгон кырк чоро жана миңдеген аскерлер ар кандай жоодо, кармашта алган жарааттарын айыктырышкан, күчүнө күч, демине дем кошуп, ден-соолугун чыңдоого да жетишишкен. Медицина илимин ата-бабаларыбыз илгертеден эле аздектеп, өнүктүрүп келишкени “Манас” эпосу аркылуу бизге жетип отурат.

Ачкыч сөздөр: төгөрөктүн төрт бурчу, аскер, жараат, дары чөптөр, медицина

МАНАС И МЕДИЦИНА

Анарбаева Джамия Калдыбаевна, преподаватель кафедры “Кыргызского языка” КГМА им. И.К. Ахунбаева, Кыргызстан, 720044, г. Бишкек, e-mail: anarbaeva.2021@mail.ru

Аннотация: Эпос “Манас” доказывает, что еще около 2000 лет тому назад кыргызы использовали нынешние методы лечения в области медицины. С давних пор и по сей день существуют около сотни (100) видов лекарственных растений. Благодаря лечебным свойствам этих трав были излечены раны 40 (сорока) джигитов и тысячи и больше солдат во главе с Манасом, полученных во время различных боев и войн, а также они заколяли здоровье и укрепляли иммунитет. Благодаря эпосу Манасу мы узнали, что еще с давних времен наши предки развивали науку о медицине и она была их детищем.

Ключевые слова: четыре угла земного шара, военные, раны, травы, медицина

MEDICINE AND EPIC MANAS

Anarbaeva Jamilya Kaldybaevna, teacher of the Kyrgyz language department of the KSMA named after I.K. Akhunbaeva, Kyrgyzstan, 720044, Bishkek, e-mail: anarbaeva.2021@mail.ru

Resume. The epos “Manas” proves that even about 2000 years ago, the Kyrgyz used the current methods of treatment in the field of medicine. From ancient times to this day, there are about a hundred (100) types of medical herbs. Thanks to the healing properties of these herbs, the wounds of 40 (forty) lieges and thousands and more soldiers, led by Manas, received during various battles and wars were treated, and they also made their health stronger and strengthened their immunity. Thanks to the epos Manas, we learned that since ancient times, our ancestors developed the science of medicine and the medicine was their brainchild.

Keywords: four corners of the globe, military, wounds, herbs, medicine

Элдик медицина — адамды ар түрдүү дарылар, дары өсүмдүктөр (көбүнчө чөптөр), минералдык заттар, айрым жаныбарлардын эти жана ички органдары жана башка дарылык касиети бар заттар менен айыктыруу жөнүндөгү элде чогулган маалыматтар, эмпирикалык түшүнүктөр. Элдик медицина адамзат жаралгандан бери белгилүү.[3] Ошол кылымдык тажрыйбалардын негизинде азыркы илимий медицина пайда болгон. Мисалы, египеттиктер

апийимди, тибеттиктер жаратылыштагы заттарды дары катары кеңири колдонушкан. Азия элдеринин адабий мурастарында климат, таза аба, дене тарбия, туура тамактануу ден соолукту сактоодо зор мааниси бар экендиги жөнүндө маалыматтар сакталган. Элдик медицина тууралуу Гиппократ, Гален, Ибн Сина жана башкалардын эмгектеринде жазылган. Орусияда Элдик медицина элементтери, түрдүү өсүмдүк маңызы жараат, цинга жана башкалар ооруларды дарылоодо кеңири пайдаланылган. Кээ бир тажрыйбалуу табыштар Борбордук Африкада операция жасап, жатындагы баланы ала алышкандыгы айтылат. Биздин ата-бабаларыбыз да бул тармакта мыкты денгээлдерге жеткен. Кыргыздын элдик медицинасында картык менен кан алуу, сүлүк салуу, кийиз күйгүзүп басып, кандын агышын токтотуу, тамыр кармап ооруларды «ысык» же «суук» деп бөлүп, тамактануу жолун көрсөтүү жана башкалар («ысык» болсо оорулууга мүнөз тамак же 20—30 күн кайнак суу берип, ачкалык менен «суук» болсо күчтүүлөп тамак берип дарылаган) колдонулган. Кыргыздардын илгерки көчмөн турмушунда элдик хирургия болгондугу да белгилүү. Мисалы, сынган сөөктү сакайтуу, жөнөкөй операцияларды жасай билүү жана жөнөкөй хирургиялык аспаптардын биздин күндөргө чейин келип жетиши мунун далили. Бул маалыматтар азыркы мезгилге чейин оозеки түрүндө жетти. [5]

Буга далил “кыргыз элинин алтын казынасы” болгон “Манас” эпосу.[1]

«Манас» эпосунда жогоруда айтылган дары заттар жана элдик дарылык ыкмалардын көпчүлүгү анын бардык варианттарынан жана башка маалыматтарда кездешет. Медицина “Манас” эпосунда өтө кеңири берилген. Кылымды карыткан кыргыз эли океандай чалкыган дүйнө жүзүнө, төгөрөктүн төрт бурчуна чейин жеткен атактуу “Манас” эпосу менен белгилүү. “Манас” эпосу тек гана атагы чыккан Манас жана анын 40 чоросу, салгылаштары менен гана таанылбастан ден-соолукту жакшыртуунун сырлары жана аны кантип айыктыруунун жолдору менен да белгилүү. Бу деген эмне деген сөз? Керек болсо азыркы трансплантация илими(органдарды көчүрүү) 2000 жыл мурун эле Манастын доорунда пайдаланылган. Бул тууралуу “Манастын” “Семетей” бөлүмүндө чагылдырылат. Азыркы көп ооруга даба боло алган “Мумия”дары, “Чар” дары, “Нуржемил” сыяктуу дарыларды кыргыздар жараларга колдонуунун ыкмасын билгени азыркы убакка чейин менде купуя сырды жаратып келет.[6]

Кыргыз трансплантация илимине - 2000 жыл. Трансплантациянын бир түрү болгон ксенотрансплантацияны(ар башка түрдөгү, тукумдагы, отряддагы организмдердин ортосунда көчүрүп жайгаштыруу, б.а. адамга айбанаттардын органын көчүрүү) мындан 2000 жыл мурун эле биздин ата-бабаларыбыз жасап келгендиги “Манас” эпосунун “Сейтек” бөлүмүндө эскерилет. Канчоро менен Кыяз чыккынчылык келишим түзүшүп, бийлик төңкөрүшүн жасаганда, Семетей кайып болуп кетип, Күлчоро тендешсиз согушта туткунга түшүп калат. Ошондо Күлчоронун кечири кесилип, кул болуп, Кыяздын энчисине тиет. Кийин Сейтек эр жетип, кайрадан төңкөрүш жасап, мыйзамдуу бийликке келгенден кийин, Күлчорону ар тараптан мыкты дарыгерлерди алдырып, болгон жакшы дарылары менен дарылатып көрөт, бирок эч бир дары жардам бербейт. Акыры, айла болбогондо, Айчүрөк бир кездеги Семетейдин аскердик дарыгери, ары хирург, Семетейдин жан бирге досу Момунжанга жана Кашкардагы Токтосартка кат жиберет. Семетей кайып болуп кеткенден кийин, Момунжан душманына кызмат кылгысы келбей “отставкага” чыгып, аскердик иштерди биротоло таштап, Багдадга кетет. Кабар жетээри менен Момунжан да, Токтосарт да жолго чыгышат. Биринчи Токтосарт эки жүздөй кызматкери менен 480 тоого дары-дармек, чай-булун артынып жетип келет. Келээри менен Күлчорону операцияга даярдай башташат. Шар аккан суунун боюна чатырларды тиктирип, бир чатырга бештен кызматкерин жайгаштырып, үч чатырды ээн коет. Кыязы, азыркыча “Аскердик талаа госпиталы” (Военно-полевой госпиталь) болсо керек. Ал эми бош чатырлар хирургдар үчүн “операционный блок” сыягы. Бир чатырга дарыларын түшүрүп, бирөөсүнө Күлчорону жайгаштырат, бир чатырга өзү орун алат. Анан алыскы Багдаддан Момунжан келип, ошол кездеги медицинанын эң жакшы жетишкендиктерин колдонуп, мыкты дарылар менен Күлчорону дарылай баштайт. Ириң толуп, кабылдап кеткен жарааттарын таптаза айыктыргандан кийин гана, иттин кечирин

Күлчорого көчүрүп жайгаштырууга киришет. Бул азыркы медициналык эрежелерге да туура келет.[4]

Медицина менен “Манас” эпосу тыгыз байланышта экендигин далилдөө максатында эпоско анализ жүргүзүп көрдүм. Ал жерде манасчыны “Манас” айттырып, “транска” кире элекке чейинки жана чыккандан кийинки артериалдык кан басымын ченеп көрдүк. Манасчы Нурбек Талантбек уулу азыркы учурда кыргыз жергесиндеги күчтүү жаш манасчылардын катарын толуктайт. Манасты айтып жатканда толугу менен транска түшө алды. 7 минутага чейин тынбай “Манас” айтты. Транска киргенге чейинки кан басым: 125/84 Транстан чыккандан кийинки кан басым: 135/90 [7]

Демек, кан басым көрсөткүч так 10(он) санга жогорулады. Медициналык көз караш менен карап, анализдегенде, жүрөк-насос түрү боюнча иштеген кан айлануу системасынын негизги борбору. Физикалык көнүгүүлөрдү жасагандан кийин, жүрөктүн дубалдарынын кеңеишинин натыйжасында жүрөктүн массасы жана өлчөмү чоңоет. Бул деген жүрөктүн иштешинин күчтүүлүгүн жана натыйжалуулугун жогорулатат. Эритроциттер жана лейкоцит, тромбоциттер бат-баттан иштелип чыга баштаганда кан басым жогорулайт. Жүрөк тез согот. Физикалык көнүгүүлөрдү жыйынтыктагандан соң бир нече минутадан кийин жүрөктүн кан басымы өз ордуна келет. Бул деген адамдын ден соолугунун нормада экендигинен кабар берет. “Манас” эпосу көөнөрбөс дастан. Дүйнөдөгү эч бир менменсизген поэма, чыгарма, эпостордун бири да бул эпоско тең келгис. Атактуу акын Алыкул Осмонов айткандай “Манасты” эпосун окуп туруп Шекспирдин “Илиада менен Одиссеясын” окусаң төрт кабат үйдөн бир кабат үйгө түшкөндөй болосуң деп пикир калтыруу менен эпостун канчалык баалуу экендигин көргөзүп койду. Салттуу медицина менен элдик медицинаны айкалыштыруу, алардан мамлекетке мүнөздүү медициналык дарылоочу улуттук жолду табуу аракети дүйнөдө көптөгөн өлкөлөрдө кайрадан жанданууда деп айтсак жаңылбайбыз. Ошондой эле, ар бир кыргыз атуулун эпосту сүйгүлө жана “Манас” эпосун тааныгыла деп чакырмакмын. [2]

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз адабияты: энциклопедиялык окуу куралы. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, - Б.: 2004
2. “Манас” эпосу С.Орозбаковдун варианты боюнча. I том. – Бишкек, “Кыргызстан”, 1978. – 568 б.;
3. “Манас” эпосу С.Орозбаковдун варианты боюнча. II том. – Бишкек, “Кыргызстан”, 1979. – 800 б
4. “Манас” эпосу С.Орозбаковдун варианты боюнча. III том. – Бишкек, “Кыргызстан”, 1981. – 672 б.;
5. А.Карыпулов "Манас" энциклопедиясы. 1-том . – Бишкек, “Мурас”, 1995. – 441 б.;
6. А.Карыпулов "Манас" энциклопедиясы. 2-том . – Бишкек, “Мурас”, 1995. – 441 б.;
7. Саякбаева, Ж.Б., К.А.Сонколова, К.М.Дыканалиев Кесиптик окутуу системасында маалыматтык технологияларды колдонуу / Ж.Б. Саякбаева, К.А.Сонколова, К.М.Дыканалиев // Известия Кыргызского государственного технического университета им. И.Раззакова. №2 (54). 2020. С. 186-191

УДК 81’0:004

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИ ӨНҮКТҮРҮҮДӨ МААЛЫМАТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫН РОЛУ

Асанбекова Чынар Максумовна, улук окутуучу, И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети, Кыргыз тили кафедрасы, Кыргызстан, Бишкек ш. e-mail: mevlana.chinara@gmail.com

Джунусалиев Назарбек Джалалбекович, студент, И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети, Электроника жана телекоммуникация институту, Кыргызстан, Бишкек ш. E-mail: nazarbekdzunusaliev@gmail.com

Аннотация: Макалада мамлекеттик тилди санариптештирүүдөгү көйгөйлөрү жана алардын чечүү жолдору, санариптештирүү доорундагы мамлекеттик тилди илим жана техника багытында өнүктүрүү жолдору жана мүмкүнчүлүктөрү ошону менен бирге мамлекеттик тилде дардалган электрондук ресурстарды жана веб сервистерди иштеп чыгуу жолдору каралды. Ошону менен бирге санариптештирүү - кыргыз тилин өнүктүрүүнүн негизги каражаты экендиги, ал үчүн тилибизди заманбап технологиялар менен ар тараптуу пайдалануу мүмкүнчүлүктөрү ишке ашырылып жаткандыгы учкай баяндалат. Мамлекеттик тилде иш кагаздарынын жүргүзүлүшү да негизги максаттардан экендигин көрүүгө болот, бул боюнча автордун көз караштары кыскача айтылат.

Өзөктүү сөздөр: мамлекет, өнүгүү, санарип, технология, тил, сервис, заманбап, илим, техника, ресурс.

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА

Асанбекова Чынар Максutowна, ст. преподаватель, Кыргызский Государственный университет им. И.Раззакова, кафедра Кыргызского языка, Кыргызстан, г. Бишкек. e-mail: mevlana.chinara@gmail.com

Джунусалиев Назарбек Джалалбекович, студент, Институт электроники и телекоммуникаций, Кыргызский Государственный университет им. И. Раззакова, Кыргызстан, г. Бишкек. e-mail: nazarbekdzunusaliev@gmail.com

Аннотация: В статье рассматриваются проблемы цифровизации государственного языка и их решения, пути и возможности развития государственного языка в сфере науки и технологий в эпоху цифровых технологий, а также способы развития электронных ресурсов и веб-сервисов на государственном языке. В то же время кратко описывается, что цифровизация является ключевым инструментом развития кыргызского языка, для чего используются возможности для всестороннего использования нашего языка с современными технологиями. Видно, что одна из основных задач - ведение учета на государственном языке, мнения автора по этому поводу обобщены.

Ключевые слова: страна, развитие, цифровизация, технология, язык, сервис, современное, наука, технологии, ресурс.

ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF THE STATE LANGUAGE

Asanbekova Chynar Maksutovna, Senior Lecturer, Kyrgyz State University named after I. Razzakova, Department of the Kyrgyz Language, Kyrgyzstan, Bishkek. e-mail: mevlana.chinara@gmail.com

Dzhunusaliev Nazarbek Dzhahalalbekovich, student, Institute of Electronics and Telecommunications, Kyrgyz State University named after I. Razzakova, Kyrgyzstan, Bishkek. e-mail: nazarbekdzunusaliev@gmail.com

Annotation: The article discusses the problems of digitalization of the state language and their solutions, ways and opportunities for the development of the state language in the field of science and technology in the era of digital technologies, as well as ways of developing electronic

resources and web services in the state language. At the same time, it briefly describes that digitalization is a key tool for the development of the Kyrgyz language, for which opportunities are used for the comprehensive use of our language with modern technologies. It can be seen that one of the main tasks is keeping records in the state language, the author's opinions on this matter are generalized.

Keywords: country, development, digitalization, technology, language, service, modern, science, technology, resource.

Дүйнө жүзүндө маалымат технологиялары пайда болгондон тарта илим жана техникада чоң өнүгүүлөр пайда болду. Бул технологиялар илимдин баардык тармагына өз таасирин тийгизип жаткан учуру. Мамлекеттик тилди инновациялык деңгээлге жеткирүүдө жана өркүндөтүүдө маалымат технологияларын пайдалануу жана колдонуу талабы келип чыгууда. Буга чейин дээрлик ишти илгерлетүү максатында Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиясы эне тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүү программасынын алкагында заманбап технологияга кыргыз тилин шайкеш келтириш үчүн 4 иш чара пландалып, тендер жарыяланган. Конкурста «УЛУТ Софт» ЖЧКсы жеңүүчү болуп тандалып, иш жүрүп баштаган. Бекитилген план боюнча «Бал тил» колдонмолор сериясы катары коомчулукка берилди. Бул мобилдик колдонмолор сериясы, кеңири тараган мобилдик чөйрө аркылуу башталгыч класс жана мектепке чейинки курактагы балдарга кыргыз тилин оңой үйрөтүү максаты менен иштелип чыкты. Колдонмолордо мобилдик чөйрөнүн интерактивдик өзгөчөлүгү болгон оюндар, анимациялар жана аудио кеңири колдонулуп, балдардын кыргыз тилин үйрөнүүгө болгон кызыгуусун жогорулатуу көздөлдү. Продукттар «Балтил 1» жана «Бал тил 2» аталышы менен Android жана iOS платформаларына тиешелүү порталдарда жарыяланды.[5]

Ошондой эле мамлекеттик тилди билүү деңгээлин аныктоонун бирдиктүү системасы – «Кыргыз-тест» долбоору алкагында Президентке караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия тарабынан «Кыргыз тили, Мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлер үчүн» окуу куралы иштелип чыкты. Бул окуу куралынын максаты мамлекеттик кызматкерлерге аталган тестке даярдануусуна жана кыргыз тилин жеңил үйрөнүүсүнө шарт түзүү болуп саналат. Окуу куралында камтылган сабак жана көнүгүүлөрдү веб жана мобилдик колдонмо аркылуу интернет айдыңына жайгаштыруу максаты менен «Тилтест» кыргыз тилин үйрөнүү платформасы иштеп чыкты. Бул платформа www.tiltest.kg дарегине жайгаштырылды.[4]

Мындан сырткары, кыргыз тилин табигый түрдө иштетүүчү программалык аппараттарды иштеп чыгып, жасалма интеллект негизинде кыргыз тилин толугу менен түшүнгөн жана кыргыз тилинде сүйлөгөн бир жасалма интеллектке жетүү иш-чараларынын алгачкысы болуп тексти үнгө айландыруучу программалык аппарат иштелип чыкты.

Бул Кыргызстан тарыхында алгачкы жасалма интеллект принцибинде иштеген программалык аппарат. Кыргыз тилиндеги санарип тексттерди табигый үнгө айландырып, башкача айтканда, берилген кыргыз тилиндеги текстти табигый үн менен окуп, колдонуучуларга текстти оңой жана ыкчам түшүнүүсүнө жардамчы ролун аткарат. Бул программа кийинки этаптарда текстти үнгө айландыруу учурунда интонация жана эмоция элементтерин да камтуусу күтүлүүдө. Кийинки тепкич үндү текстке айландыруу иштери алгылыктуу жүрүүдө. [6]

"Microsoft" корпорациясынын Борбордук Азия боюнча жетекчиси Татьяна Телегина маалымдаган. Анын айтымында, "Windows-7" жана "Office-2010" компьютердик программалар жыйындысы үчүн 2 жылдын аралыгында 200 миң сөз кыргыз тилине которулуп чыкты. Эске салсак, "Windows-7" дүйнөнүн 45 тилине гана которулган, эми кыргыз тили да алардын арасына кирди. Албетте, бул көрүнүш биринчи кезекте англис же орус тилин билбеген кыргыз тилдүү колдонуучуларга ыңгайлуулук жаратат. [7]

Ал эми жогорку окуу жайларында кыргыз тилинде электрондук окуу куралдарын

жана дээрлик окуу китептерин түзүүдө көйгөйлөр кездешпей койбойт. Инженердик билим берүүдө сөздүктөрдү толук жыйындысы иштелип чыкпаганы дагы чоң көйгөй жаратууда.

Дээрлик кыргыз тилин илим менен техниканын тили кылуу үчүн учурда веб порталдар жана веб сайттардагы маалыматтарды кыргыз тилинде жайгаштыруудагы одоно кеткен каталар дагы коомчулукта чоң талкуу жаратууда. Деги эле жеке ишкердик компаниялардын жана башка уюмдардын веб сайттары жана электрондук кызматтарында кыргыз тилин тейлөө тилине кошулбагандыгы дагы кейиштүү абалга алып келүүдө. [1]

Мамлекеттик тилде кызматтарды маалыматтар базаны түзүүдө “Улут Софт” компаниясы алгылыктуу иштерди аткарып жатканы баарыбызга маалым болуп келүүдө атап өтсөк discovery.org “Кыргыз Республикасынын расмий туристтик маалымат сайты”, airport.kg Өлкөбүздүн аба босогосунун расмий сайты жана башка маалыматтык базаларды жана порталдарды бүгүнкү күндө ишке киргизүүдө. Албетте, бул дагы болсо мамлекеттик тилди санариптештирүүгө өз салымын кошуп жатканын айтсак болот.

Санариптештирүү – бул кыргыз тили аркылуу да башка тилдерди үйрөнүүгө чоң таасирин тийгизет. Башкача айтканда, дүйнөлүк мааниси бар тилдерди үйрөнүүдө, колдонууда кыргызча программалар иштелип чыккан. Алсак, алардын ичинен 1998-2000-жылдары Страбург шаарында Европа биримдигинин (ЕБ) алдындагы тил боюнча саясат бөлүмү иштеп чыккан “Европа тил портфолиосу” кыргызча “Европа тил куржуну” деген программаны өзгөчө бөлүп көрсөтсөк болот. Албетте, бул программаны колдонгон студент кайсы жерде жүргөндүгүнө карабастан тил үйрөнүүсүнө жакшы өбөлгө түзөт. Бул боюнча адистер “Алтын көпүрө” аталыштагы окуу топтомун сунуштап жатышат. Менин көз карашымча аталган окуу топтомдун методикалык өзгөчөлүктөрүнүн орду, ролу бир топ деңгээли жакшы. Менин негизги айтайын деген максаттарымдын бири бул мамлекеттик тилде иш кагаздарын жүргүзүү ишмердүүлүгү болуп саналат. Албетте, эгемендүүлүккө ээ болгондон бери кыргыз тилинде иш кагаздары пайдаланып келе жатат. Бирок, мамлекетибиздеги мыйзам чыгарууда, Өкмөттүн жана сот бийлигинин күндөлүк ишинде мамлекеттик тилди тегиз-мүлдө, туташ-текши колдонуу керек. Тилекке каршы, мамлекетибиздеги көп иш кагаздары адегенде расмий тилде даярдалат. Бул дагы өкүнүчтүү да, кейиштүү да көрүнүш. Мына ушул талуу маселелерди чечүү үчүн КРнын Коопсуздук кеңешинин 2018-жылдын 14-декабрындагы №2 чечими менен жактырылган “Санарип Кыргызстан 2019-2023” санариптик трансформациянын концепциясын жана Кыргыз Республикасынын Президентинин 2019-жылдын 11-январындагы №1 Жарлыгын ишке ашыруусу боюнча улуттук комиссия тарабынан олуттуу жана салмактуу аракеттер башталды [1]. Алсак, мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана өркүндөтүү багытында Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан бир топ иш-чаралар аткарылууда. Алардын бир багытында иш кагаздарынын бардык түрлөрүнү мамлекеттик тилде иштеп чыгуу жана аларды андан кийин бардык ведомстволордун сайттарына, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын ачык окуу-билим алуу порталына Word жана PDF форматында жайгаштыруу жана дагы мамлекеттик жана муниципалдык кызмат орундарында талапкелерди мамлекеттик тилди билүүсүнүн деңгээлин “Кыргызтест” программасы боюнча иштери жанданууда [5]. Ошентсе да учурда кыргыз тилин колдонуу чөйрөсүн кеңейтүүдө, биринчи кезекте мамлекеттик башкаруу, иш кагаздарын жүргүзүү жана кесиптик коммуникация чөйрөсүндө, ошондой эле атайын жана жогорку билим берүү системасында коомчулук күткөндөй жакшы жагына карай өзгөрүүлөр талаптагыдай болбой жатат. Мамлекеттик тилде жарандык маанидеги айрым документтер (арыз, өмүр баян, тил кат, түшүнүк кат ж.б.) кыргыз тилинде мурунтан эле колдонулуп келсе да учурда бирдиктүү иш аракеттер болбой жатат. Иш аракеттер болсо да башкача айтканда иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүү курстары уюштурулат, бирок ойдогудай натыйжа бербей келет. [2]

Заманбап технологиялар өнүгүп-өскөн заманда тил билген, тилдин улуулугун, байыркылыгын, тазалыгын сактаган адам жогору баага ээ. Мына ушундай баалуулукту сактоодо кыргыз тили да санариптештирүүнүн каражаты десек жаңылышпайбыз. Ошону

менен бирге санариптик жана медиа-маалыматтык сабаттуулукту өнүктүрүү курч маселелердин бири болуп калды. Маалыматтык технологияларды эне тилде өнүктүрүү боюнча 2020-жылды “Региондорду өнүктүрүү жана өлкөнү санариптештирүү жылы” деп жарыялаганы дагы негизги максаттардан болуп саналат. Президент белгилегендей, өлкөнүн бардык региондорунда, бүткүл өлкөнүн масштабында жаңы технологияларды колдонуп, өнүгүү темпине жаңы дем берүү керек. Бул ааламдашуу алкагында эне тилди өнүктүрүүдөгү негизги миссиялардын бири болуп саналат. Ошондуктан, “Өлкөнү санариптештирүү – бүгүнкү күндүн талабы болуп жатат. Ал биздин жарандар үчүн мурда болуп көрбөгөн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Мамлекеттик кызмат көрсөтүүдө адам фактору жоюлат. Бул коррупциялык элементтерди жок кылат”, - деп белгилеп кетти. Ал эми санарип технологиялар жашоонун бардык тармактарына кирет. Билим берүү, медицина, бизнес, туризм, сот жана укук коргоо органдарынын ишине санариптик инфраструктура артыкчылыктуу тартипте киргизилет. Тактап айтканда, санарип аалам менен адамдын байланышы учурга чейин машиналар гана түшүнгөн программалык коддор аркылуу жүргүзүлсө, эми азыр жасалма интеллект менен биргеликте машиналардын адамдын табигый тилин түшүнүп (анализ), ага иреттүү, түшүнүктүү жооп берүүсү (синтез) эч кимди таң калтырбаган табигый фактыга айланууда. Жогоруда айткан жасалма интеллект дегенге түшүндүрмө берсек, учурда күнүмдүк жашообузда технологиянын, өзгөчө компьютерлердин кеңири колдонулушу “адамзаттын санарип аалам менен болгон мамилеси” деген жаңы түшүнүктү айтабыз. [6]

Адабияттар

1. Ишекеев Н. “Кыргыз тили – санариптештирүүнүн каражаты” [Текст] / №3 (241), 2019-ж. 28-март, 8-бет.
2. Сарылбекова З. Иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүүдө грамматиканы окутуунун ыкмалары. [Текст] / Эл агартуу №11-12, 2018-ж., 5-бет.
3. 2019-жыл – “Региондорду өнүктүрүү жана өлкөнү санариптештирүү жылы” / 2019-ж. 24-январь “Кыргыз тили” гезити, 2-бет.
4. Эсенов А. Маалымат технологиялары жана мамлекеттик тил. “Кыргыз тили” гезити №2, 5-бет.
5. КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиясынын веб сайты [Электрондук ресурс] // Режим доступа: <http://tilclub.kg/#backtotop>
6. Мамбетсадыкова Н.Э., Мусаева Н.Э. Проблемы развития государственного языка / Н.Э. Мамбетсадыкова, Н.Э. Мусаева // Известия Кыргызского государственного технического университета им. И.Раззакова. №3 (51). 2020. С. 238-240
7. Исмаилов А.У. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда жаңы технологияларды колдонуунун методикалык негиздери / Исмаилов А.У. // Известия Кыргызского государственного технического университета им. И.Раззакова. №1 (41). 2017. С. 160-165

УДК 398.22:17.035.3

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ АЙРЫМ ЭТНОНИМДЕРДИН КЕЛИП ЧЫГЫШЫ

Бариева Аида Жантаевна, улук окутуучу, Н.Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин «Кыргыз тили жана адабияты» Кыргыз Республикасы, 720020, Бишкек ш. Малдыбаев көч.34Б., bariva.aida@mail.ru

Жолдошбаева Кадыча Маматалиевна, улук окутуучу, Н.Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин «Кыргыз тили жана адабияты» Кыргыз Республикасы, 720020, Бишкек ш. Малдыбаев көч.34Б.

Аннотация: Бул макалада “Манас” эпосундагы айрым этнонимдердин келип чыгыш маселелери каралды. “Манас” эпосундагы кездештирген уруулар, уруу аттары, алардын келип чыгышы тууралуу кыскача маалымат берилди. “Манас” эпосу кыргыз элинин маданиятынын, тилинин түгөнбөс кенчи. Анда канчалаган көркөм сөз каражаттары камтылып жатат. Тил адам баласынын коомдук турмушунда эң чоң роль ойнойт. Мына ошондуктан тилдин ички сырын билүү маселелери адамдарды байыркы замандан тартып эле кызыктырган. Адамдар тилдин табиятын жана мыйзамдарын үйрөнүүгө багытталган байкоолорун миңдеген жылдар жүргүзүп келишкен. Бул да болсо ошол көөнөрбөс байлыктын бир тамчысы.

Өзөктүү сөздөр: элдик чыгармачылык, макал-лакаптар, жомоктор, оозеки чыгармачылык, уруу, этноним, аалам.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ОТДЕЛЬНЫХ ЭТНОНИМОВ В ЭПОСЕ “МАНАС”.

Бариева Аида Жантаевна, ст. преподаватель, Кыргызский государственный университет строительства, транспорта и архитектуры им.Н.Исанова, кафедра «Кыргыз тили жана адабияты» Кыргызская Республика, 720020, г. Бишкек, ул. Малдыбаев.34Б., bariva.aida@mail.ru

Жолдошбаева Кадыча Маматалиевна, ст. преподаватель, Кыргызский государственный университет строительства, транспорта и архитектуры им.Н.Исанова, кафедра «Кыргыз тили жана адабияты» Кыргызская Республика, 720020, г. Бишкек, ул. Малдыбаев.34Б.,

Аннотация: В данной статье рассматриваются происхождение некоторых этнонимов в эпосе “Манас”. Даны краткие сведения о племенах, названиях племен и их происхождении в эпосе “Манас”. Эпос «Манас» - неиссякаемое сокровище культуры и языка кыргызского народа. В нем много литературных выражений. Язык играет самую большую роль в повседневной жизни человека. И поэтому испокон веков людей привлекает изучение внутренних секретов языка. Люди тысячелетиями наблюдали за изучением природой и законами языка. И это является всего лишь каплей неиссякаемого богатства.

Ключевые слова: народное творчество, пословицы-поговорки, сказки, устное творчество, племя, этноним, вселенная.

THE EMERGENCE OF INDIVIDUAL ETHNONYMS IN THE EPIC «MANAS»

Barieva Aida Zhantaevna, Senior Lecturer, Kyrgyz State University of Construction, Transport and Architecture named after N. Isanov, Department of Kyrgyz Language and Literature Kyrgyz Republic, 720020, Bishkek, st. Maldybaev. 34B., bariva.aida@mail.ru

Zholdoshbaeva Kadycha Mamatalievna, Senior Lecturer, Kyrgyz State University of Construction, Transport and Architecture named after N. Isanov, Department of Kyrgyz Language and Literature Kyrgyz Republic, 720020, Bishkek, st. Maldybaev. 34B.

Annotation: This article examines the origin of some ethnonyms in the epic "Manas". Brief information about the tribes, the names of the tribes and their origin in the epic "Manas" is given. The epic "Manas" is an inexhaustible treasure of the culture and language of the Kyrgyz people. It has many literary expressions. And therefore, from time immemorial, people have been attracted by the study of the inner secrets of the language. For thousands of years, people have watched the study of nature and the laws of language. And this is just a drop of inexhaustible wealth.

Key words: folk art, proverbs sayings, fair tales, oral creativity, tribe, ethnonym, universe

Элибиздин өткөн кылымдарда кагаз бетине түшкөн илими искусствосу болбогону менен, элдик чыгармачылык таланты өрчүй берген. Толгон макал – лакаптар, ар түрдүү лирикалык, какшык, санат ырлар, жөө жомоктор, поэтикалык узак жомоктор, толгон-толгон күүлөр музыкалык пьесалар, буюмдарга кылдаттык менен түшүрүлгөн нечен түрлүү оймосаймалар жана искусствонун башка формалары да элдин эчен кылымдан берки чыгармачылык тажрыйбасы болуп саналат.

Мына ошол ар кыл элдик чыгармалардын ичинен элге сүйкүмдүүлөрүнүн бири жана көрүнүктүүсү – “Манас” жомогу. Жүздөгөн жылдар бою кыргыздар үчүн бул эпос таалим алуучу роман китептин, таасирдүү сахнанын жана экрандын, өткөндү эске салуучу тарых китебинин милдетин аткарып келген.

“Манас” – эпосу өзүнчө бир аалам. Дүйнө элин таңыраткан элдик турмуштук энциклопедия. Элибиздин кайталангыс тарыхы. Кыргыз элине гана тиешелүү өзүнчө бир тарыхый доор. Улуу тарыхы бар, тоо ташты мекендеп, кенедей эл болсо да, душманына тизе бүгүп багынбаган эр жүрөк азаматтарды тарбиялаган кыргыз элибиздин элдик баалуулуктарын, улуттук нарк - насилин оозеки түрдө сактап, муундан – муунга таберик кылып жеткирип, манасчылык деген улуу касиетти алып жүргөн залкарларды жараткан улуу эл – Кыргыз. Ал эми кыргыз рухунун туу чокусу – “Манас”.

“Манас” эпосу тарых эмес, бирок кыргыз элинин тарыхына тыгыз байланыштуу экенин танбайбыз. Эпосто этнографиялык фактылар кеңири орун алган. Анда айтылган мал чарбачылыгы менен өмүр сүргөн көчмөн уруулар, алардын турмушу, аталышы жана өз ара мамилелериндеги кээ бир маселелердин келип чыгышынын баяндалышы менен эпостогу көп илимий изилдөөлөрдүн ачылышына өбөлгө түзө турган табылгыс материалдарга күбө болобуз. Ошолордун бири биз сөз кыла турган эпосто байма – бай кездешчү этноним сөздөр. Этноним сөздөрдү иликтөөнүн мааниси чоң. Эпосто айтылган уруу, эл аттары тарыхта кандай болгон, башка элдердин турмушунда жолугабы деген өңдүү суроолорго кандайдыр бир деңгээлде жооп болчудай.

Этноним белгилүү бир жалпылыкты түзгөн адамдар тобунун мейли ал урук, уруу болобу, аймак болобу, же саясий бирикме болобу аларга энчиленип берилген аты деген аныктама берилсе да, анын тегерегиндеги маселелер терең чечилип бүтө элек. Этноним – энчилүү атпы же жалпы атпы деген суроо дагы талаш тартыш туудуруп келсе, этникалык атоо объектисин классификациялоо алиге чейин илимий принципке негизделип тартипке салына электигинен улам этнонимдик атоо объектиси ар түрдүүчө белгиленип жүрөт.

“Манас” эпосундагы башкы этноним болуп «кыргыз» этноними эсептелет. Анткени эпос кыргыз элиники болуп, аны айткан манасчылардын өзүлөрү да кыргыз болгондуктан бул этноним, албетте, бардык башка этнонимдерден көп колдонулган. [1]

Тарыхый даректерге таянсак, “кыргыз” деген этнонимди К.И.Петров Сибирь аймактарынан Орто Азия тарапка ооп келген этноним деп эсептейт. Бул сөздүн келип чыгышын эки түрдүүчө чечмелейт. Биринчиден, “кыргыз” кыр деген сөздөн келип чыккан десе, экинчиден кырк деген сөздөн келип чыккан дейт.

Биринчиси боюнча “кыргызды” тоодогу же тоолук, тоолуктар деп түшүнүшкөн. Ал эми экинчиси боюнча “кыргызды” кырк деген сан атоочтон, башкача айтканда, “кырк жүз” деген сөздөн келип чыккан деп түшүнүшкөн.

“Кыргыз” этнониминин келип чыгышы тууралуу дагы бир, болгондо да өтө кызык көз караш бар. Д.Айтмуратов бул сөздү кара чач деген сөздөрдүн биригишинен келип чыккан деп эсептейт. (1) Ал кыргыз деген сөздүн ар башка элдерде ар башкача аталаарын мисал келтирет: кыргыз-кыргыз-кыргыз-кыркыс-киргиз-кергиз-кергис-керкис ж.б.

Биздин оюбузча, мындай ыкма, башкача айтканда бир элдин аталышын башка элдегидей аталыштар аркылуу талдоо ынанымдуу эмес. Кыргыз деген сөздүн келип чыгышы ал сөздүн кыргызча гана аталышынын айланасында иликтениш керек. Болбосо, кечээкиге чейин эле киргиз-киргизы-киргизские- Киргизия деп аталып келди го. Кыргыздар өзүлөрүн эч убакта минтип айткан эмес. Д.Айтмуратов кара чач деген сөздөргө байланыштырганын славян тилдериндеги чер деген сөздү түрк тилдериндеги “кер” деген уңгудан келип

чыкканына жана ” гыз” деген бөлүктүн(кыр+гыз) өзбекче “гису”, ал эми “гису” иран тилдериндеги “чач” деген маанидеги сөздөн келип чыкканына таяган.

Демек, ”кыргыз” тоодогулар да эмес, кара чачтуулар да эмес, кырк жүз, башкача айтканда кырк уруу эл деген маанилерден келип чыккан деп эсептейбиз.

“Манас” эпосундагы ири этнонимдердин дагы бири –найман. Эпосто наймандар дайыма той –тамаша окуялардын сүрөттөлүшүндө канатташ эл, бир элдин тутумундагы уруулардын бири катары сүрөттөлөт.

Алчын, үйшүн, найманды,
Абак, тарак, аргынды,
Айтайын тойго барууну (С.О,1,74-б)

Кыргызда салт боюнча өз туугандары гана аш тойлордо эл башкарып, же кызмат кылып иш аткарышат. ”Манас” эпосунда наймандар ошондой эле милдет аткарышат.

Жети жүз очок ойдурду,
Жетимиш уйлүү кыргызын
Эт башкартып койдурду.
Алты жүз, аргын найманды
Эт тартууга шайлады.(С.О.1,78-б)

Демек, наймандар өзүлөрү менен биргелешип, жанаша жашаган калк. Найман азыр да кыргыздардын тутумундагы чоң уруулардын бири. Ичкиликтер тобуна кирет. Кээ бир окумуштуулар байыркы түрк урууларынын бири, ягма деген этнонимди ушу найман деген сөз менен бирдей карашат. Мисалы жазуучу Орозбек Айтымбетов өзүнүн очерктеринде ошентип далилдейт. Биздин оюбузча мындай бүтүмдө негиз бардай.[2]

“ Манас” эпосунда өтө көп кездешкен этнонимдердин дагы бири кытай деген сөз. Кытайлар Манас баатырдын негизги душманы болгондуктанбы, айтор, кытай деген этноним абдан көп кезигет.

Мен кытайды жеке чаптымбы,
Кырктан бээ сойгудай
Сен кызматтан дүйнө таптыңбы? (С.О.1,41-б)
Же кытайдан черүү келгендей,
Кырамын кантип көп малды
Кыз,күйөөгө бергендей.(С.О,1,41-б)

Көрүнүп тургандай, кытай деген кытай деген этноним чаап алуу, басып алуу, кырып салуу маанидеги сөздөр менен жанаша келет. Айрым гана учурларда, мисалы Көкөтөйдүн ашында, кытайлар менен бейпилдикте убактынча жанаша болушканы айтылат.[3]

Кылкара тартуу беринер,
Кырдырып ийбей кытайды
Кызматкылып көрүңөр (С.О.,3,143-б.)

Бирок, мында бул сөз душман каны Коңурбайдын речинде жолугат. Демек, баары бир кытай деген этноним ошо душман деген сөзгө синоним катары эле жолуккандай.

Чындыгында азыр кыргыз урууларынын ичинен да кытай деген этноним көп эле жолугат. Буга караганда “Манас” эпосундагы кытай деген урууну азыркы кездеги Кытай мамлекети эмес болуу керек деп ойлойбуз. Кытайлар өздөрүн ханзу, башка элдер болсо аларды чин, чина, шин, чайна, хина деп аташат. Бирок булардын баары тек гана божомол. Орус тилиндеги кытай деген сөз да түрк тилдеринен өздөштүрүлгөн термин болуп эсептелет. Ошентип, кытай деген этноним атайын чечмеленип изилдөөнү талап кылат. Бул келечектин иши.

Эпостогу дагы бир этноним - Коңурат.

Аркасы тийген Найман бар
Коңшулаш жүргөн Коңурат
Үйүрдөш жүргөн үйшүн бар.(С.О.1,145-б).[1]

Коңурат – кыргыз урууларынын оң канатына кирет. Тайгай балдарынан тараган бутагы. Коңурат уруусу-адепки убакыттарда Тянь-Шандын айланасында жашаган огуз тайпасынын

бир бөлүгү болгон.(Мухтар тарых кавми түрк 1-т,44-б)Хансуча байыркы маалыматтарга караганда огуздар адепки убакыттарда Комулдун батыш, Кара шаардын түндүк тараптары, Бугда тоосунун Тянь-Шань тоосунун деген сөз. Адегенде “Бугда” деген сөздүн келген мааниси “теңир” деген сөз.Жаңы эранын 6-7-кылымдарында огуздардын бир бөлүгү Тянь-Шандын батыш тараптары, Талас өзөнүнүн бойлору жана Ысык –Көлдүн жээктерине көчүп барган. Балким бул көчүп баргандар огуздардын”коңурат” уруулары болсо керек.Кийинки замандарда “коңурат” уруусу кыргыздардын чоң уруусу катары эсептелген.[7]

Коңурат түрк тилдүү башка элдердин да тутумунда бар. Коңурат, коңурат, комрат деген формаларда өзбек,каракалпак,көкогуз(гагауз), түркмөн элдеринин тутумунан жолугат. Уңгусу “коң”, “ком” же”кон” деген болсо керек деп божомол кылабыз.Кыргыздарда бул уңгү адам аттарынан да жолугат: Коңурбай, Коңур, Коңкобай. “Манас” эпосунда да Манастын душманы – Коңурбай.

Кыпчактардан Таз чечен,

Нойгуттардан Акбалта.

Ногойлордон Эр Эштек (С.О.,1-т,44-б)[5]

Кыпчак - кыргыз урууларынын ичкилик тобуна кирет. Кызыл уулдан тараган бир уруусу.

Кыргыз урууларынын чоң бир бөлүгүн ээлеген кыпчактар болсо, байыркы хансуча тарыхый маалыматтарда Орто Азиянын чыгыш түндүгүндөгү канкылардын району менен этил (Волга) өзөнүнүн аралыгында жашаган деп жазылган.Түрк тилиндеги маалыматтарда болсо кыпчактар Индикуш тоолорунан баштап Афганистан райондору(Каспий деңизинин айланасы) сыяктуу жерлерде,мындайча айтканда, азыркы Индикуш, Памир тоолору, Орто Азиянын борбору жана чыгыш түндүк батыш түндүк райондору, Тянь-Шань тоолорунун батыш бөлүгүндө жашагандыгы жазылган.Алар байыркы замандарда “негизинен мал чарбачылык турмуш менен алектенип, алар жашаган журттарда шаарлар да болгон”. [3]

Түрк тилиндеги тарыхый маалыматтарга караганда кыпчактардын келип чыгышы жөнүндө өтө кызык аңыздар бар.Абулгазы Баатыр хандын Иран тарыхчысы Рашидиддин тарабынан жазылган “Жамшуттоварк” деген китепке таянып берген маалыматтарына караганда түрк тайпаларынын эң алгачкы каганы Огуз хан кайсы бир замандарда кытайдын аркы жагындагы деңиздин бойлорунда жашаган Итбурак хан дегендин элине чабуул жасаган. Бул урушта Итбурак хан жеңишке жетишип, Огуз хан качкан. Ошол доордогу падышалардын салты боюнча ыраак сапарга чыкканда өзү жана жакын бектеринин үй – бүлөсүн бирге алып жүрүүчү.Мына ошондогу согушта Огуз хандын бир беги да оз үй – бүлөсүн бирге алып чыккан экен. Тилекке каршы согушта ал бек каза болот.Аскерлери да кырылат.Бектин аялы качып кутулуп, ошол эки суунун аралыгындагы Огуз ханга жетип, кутулган. Ал алдын боюнда бар болгон.Ошол учурда толготуп, аба - ырайы суук болгондуктан бир чириген жыгачтын ичине кирип уул төрөгөн. Хан бул кабарды угуп, баланын атасы жок, тарбиялап, багып алаары жок деп өзү асырап алып, атын Кыпчак койгон экен. Байыркы түрк тилинде “кыпча” деген кууш жыгач болгон. Ошол себептүү кыпчада төрөлүп “Кыпчак” аталган Кыпчак 300 жыл падыша болгон дешет. Азыркы кыпчак уруулары ошол падышадан таралган деген аңыз кеп бар.[4]

Жогорку маалыматтарга караганда кыпчактар Тянь-Шандын тегеректерине жана Орто Азия аймактарына баргандан кийин алардын бир бөлүгү кыргыздарга сиңип кеткен. Кийинки замандарда болсо кыргыздар алардын көп бөлүгүн өзүнө ассимиляция кылган. Кыпчак уруулары бүгүнкү күндө кыргыз урууларынын эң чоң урууларынын бири.Кыргыздардын санжырасында болсо кыпчактар “ичкилик” урууларынын бири катарында оозго алынат.

Кыпчактардан Тазы бар,

Кыргыздардан Байжигит.

Нойгуттардан Акбалта,

Ногойдун Чагоо кары бар,

Ошо топтун ичинде,

Ата уулунун баары бар.(С.О.,2-т.,14-б.)

Демек, “ Манас” эпосунда мындай эл аттары, уруу аттары, урук аттары, айрым ырым-

салт атоолору өтө арбын. Айрыкча мындай сөздөрдү улуу манасчы Сагымбай Орозбак уулунун айтымында жарык көргөн “Манаста” көп кездештиребиз.

Биз бул жерде “Манас” эпосу жөнүндө окумуштуулардын ой пикирлерин салыштыруунун натыйжасында “Манас” эпосундагы айрым гана этнонимдик сөздөрдүн маани маңызын чечмелөөгө аракеттендик.[6]

Келечекте бул темага дагы кайрылып, кызыктуу маалыматтарга күбө болобуз деп ишенем.

Колдонулган адабияттар

1. “Манас” эпосу С.Орозбаковдун варианты боюнча. I,II,III - том. – Бишкек, “Кыргызстан”, 1978. – 568 б.;
2. С.Мусаев. Кыргыз этнонимдери. Кыргыз тилинин тарыхый лексикасынын очерктери. Бишкек- 1991
3. Кеңеш Жусупов Кыргыздар 1-2-китеп. Бишкек-1992.
4. Б.Орузбаева. О собственных именах в эпосе “Манас”. Ономастика Средней Азии. Фрунзе-1980.
5. И. Молдобаев. Отражение этнических связей киргизов в эпосе “Манас”. Фрунзе-1985.
6. Фнвар Байтур. Кыргыз тарыхынын лекциялары 1-2-китеп. Бишкек-1992.
7. Ажыбаева Н.Э. Жайыл баатыр-великая личность XVIII века / Н.Э.Ажыбаева // Известия Кыргызского государственного технического университета им. И.Раззакова. №3 (51). 2019. С. 213-217

УДК.8.211

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДЕ ИШ КАГАЗДАРЫН ЖАЗУУ НОРМАЛАРЫ

Борсунбаева Зуура Эсенбаевна, улук окутуучу, Н.Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин «Кыргыз тили жана адабияты» кафедрасы Кыргыз Республикасы, 720020, Бишкек ш. Малдыбаев көч.34Б., z.borsunbaeva@gmail.com

Аннотация: Бул макалада стилистиканын башка түрлөрүнөн белгилүү бир калыпка салынгандай стандарттуулугу менен айырмаланган иш кагаздарын жүргүзүүгө жана жазууга коюлган талаптар жана ал талаптарды аткаруу үчүн студенттердин лексикалык, орфографиялык, орфоэпиялык, грамматикалык, морфологиялык, синтаксистик, пунктуациялык эрежелерди терең өздөштүрүү зарылчылыгы көрсөтүлдү. Тилдин ички табиятын жана тилдин негизги грамматикалык эрежелерин жеткиликтүү денгээлде терең өздөштүрүү менен гана иш кагаздарын туура жазуунун нормаларына жана белгилүү бир көндүмдөргө ээ болору чечмеленди.

Өзөктүү сөздөр: иш кагаздары, грамматика, мамлекеттик тил, документ, орфография, жеке, уюштуруу, тескеме, талаптар, стилистика, норма.

НОРМЫ НАПИСАНИЕ ДОКУМЕНТОВ НА ГОСУДАРСТВЕННОМ ЯЗЫКЕ

Борсунбаева Зуура Эсенбаевна, ст. преподаватель кафедры кыргызского языка и литературы, Кыргызский государственный университет строительства, транспорта и архитектуры им. Н. Исанова, Кыргызская Республика, 720020, Бишкек. Ул. Малдыбаева 34Б, Zborsunbaeva@gmail.com

Аннотация: В данной статье даны требования к оформлению деловых бумаг, к ведению делопроизводства по стандарту, которые определены с нормативно-стилистическими

особенностями, а для выполнения этих требований студентам необходимо освоить лексических, орфографических, грамматических, морфологических, синтаксических, пунктуационных правил. При этом не ограничиваться освоением внутренней природы языка и грамматических правил на должном уровне, а также нормами правильного написания и приобретения определенных навыков.

Ключевые слова: делопроизводство, грамматика, государственный язык, документ, орфография, личный, организационный, порядок, требования, стилистика, норма.

NORMS OF WRITING DOCUMENTS IN THE STATE LANGUAGE

Borsunbaeva Zuura Esenbaevna, Senior Lecturer of the Department of Kyrgyz Language and Literature, Kyrgyz State University of Construction, Transport and Architecture named after N. Isanova, Kyrgyz Republic, 720020, Bishkek. St. Maldybaeva 34B, Zborsunbaeva@gmail.com

Annotation: This article gives the requirements for the design of business papers, for the conduct of office work according to the standard, which are determined with normative and stylistic features, and to fulfill these requirements, students need to master the lexical, spelling, grammatical, morphological, syntactic, punctuation rules. At the same time, do not limit yourself to mastering the internal nature of the language and grammatical rules at the proper level, as well as the norms of correct spelling and acquisition of certain skills.

Key words: office work, grammar, state language, document, spelling, personal, organizational, order, requirements, norm.

Элди өлбөс, түбөлүктүү кылган анын тили экендиги - тарых далилдеген улуу чындык. Тилдин тарыхы аны алып жүргөн элдин тарыхый тагдыры менен ажырагыс. Кыргыз тилинин тарыхына көз жүгүртсөк, анын байыркы тилдердин бири экендигине күбө болобуз. Бул сөзүбүздү кытай жылнаамалары тастыктап турат. Ал чыгыш теги боюнча түрк тилдеринин тобуна кирет. Түрк тилдерине кыргыз, саха, тува, хакас, алтай, уранхай, шор, долган-топа, түркмөн, кашкай, кызыл баш, аншар, шахсыбан, карадаг, казак, татар, чуваш, башкырт, крым татар, каракалпак, кумук, карачай, балкар, ногой, карайым, кырымчак өзбек, уйгур, салар, букара еврейлер, сары уйгур, хотан түрк, азербайжан, месхет, гагауз, кипр түрктөрү, каракалпак, хажар ж.б. тилдер кирет. Жалпы эле түрк тилдеринин башаты кыргыз тилинде жатат. Анткени жазма эстеликтерде, элдик оозеки чыгармачылыкта нукура кыргыз тилинде зор рухий байлыктарыбыз сакталып турат. Мына ушундай эбегейсиз кенчтин ээси болгон кыргыз тили мамлекеттик тилдин статусуна ээ болгондон бери иш кагаздарын мамлекеттик тилде жазуу иштери эне тилибизде алгылыктуу жүргүзүлүп келе жатат.

Кыргыз тилиндеги иш кагаздар стили белгилүү бир өзгөчөлүктөргө ээ. Иш кагаздарын жазууда ошол тилдин лексикасын, грамматикасын, адабий тилдин жазуу жана сүйлөө эрежелерин туура өздөштүрүү менен тыныш белгилерди туура пайдаланууну жеткиликтүү деңгээлде билиш керек. Бул макаламда иш кагаздарын сабаттуу жазуу үчүн кандай нормаларга токтолуу жөнүндө сөз болмокчу.

Иш кагаздар стили дээрлик жазма формада гана аткарылат. Иш кагаздар стили кыргыз адабий тилинин башка стилдеринен тилдин коомдук кызматын ишке ашыруу өзгөчөлүгү боюнча да кескин айырмаланат. Мамлекеттик мекемелер, уюмдар жана жеке жарандар тарабынан өтүнүч, суроо-талаптарын жазуу түрүндө билдирүүгө багытталган кагаздар – иш кагаздар деп аталат. Өнүккөн коомдо иш кагаздарынын көп түрү колдонулат.

Иш кагаздары укуктук нормаларды өзүнө камтып, жеке адамдар менен мамлекеттин, мекеме, уюм, ишканалар менен мамлекеттин, мамлекет менен мамлекеттердин жана жеке адамдардын ортосундагы мамилени тейлейт. Иш кагаздар стили – коомчулукта, мамлекеттер арасында, мекемелер арасында, мекеме менен адамдар жана адамдар менен

адамдардын ортосундагы укук-ченемдик, саясий, экономикалык, каржылык мамилелерди укуктук негизде кагаз бетине түшүрүп мыйзамдаштыруу стили. Кагаз бетине түшкөн мамилелер документ, иш кагаздары болуп эсептелинет. Документтин (латын сөзү documentum – күбөлүк, далил дегенди билдирет) мааниси тийиштүү маалыматты каттоо, аны тийиштүү дарекке жөнөтүү жана иштетүү үчүн арналган материалдык объект болуп эсептелет. Демек, коомчулуктагы бардык мамилелерди иш кагаздар тейлейт. Аларга арыз, түшүнүк кат, тил кат, мүнөздөмө, келишим, акт, буйрук, токтом, жарлык, жобо, тескеме, көрсөтмө, өмүр баян, таржымал (резюме), ишеним кат, устав жана башка иш кагаздары кирет.

Иш кагаздарынын колдонуу чөйрөсү өтө кеңири. Ал коомдун бардык институттарында – бардык мекемелерде, ишканаларда, уюмдарда чектөөсүз колдонулат. Тактап айтканда, иш кагаздары укуктук мамилелер чөйрөсүн – мыйзам чыгарууну, иш жүргүзүүнү жана эл аралык карым-катнашты да тейлейт. Демек, бул стилдин адам ишмердигиндеги жана коомдук турмуштагы аракеттенүү мейкиндиги өтө кеңири. Жогоруда берилгендей иш кагаздары мазмуну, түзүлүшү, колдонуу чөйрөсү боюнча көп түрдүү жана өтө ар тараптуу.

Иш кагаздарынын негизин албетте, алардын ар кыл тармактарда колдонулушу жана алар менен иштөөнүн талаптары түзөт. Иш кагаздары түрдүү формаларга, техникалык, аткаруучулук өзгөчөлүктөргө, өзүнчө тилдик бөтөнчөлүктөргө ээ. Иш кагаздарынын текстине да илимий стилдин текстине коюлган талаптар - ойду туюнтуунун логикалык ырааттуулугу, кыскалык, тактык, түшүнүктүүлүк талаптары коюлат. Бирок бул талаптар иш кагаздары үчүн алардын формасы катары каралат. Анткени жогоруда көрсөтүлгөн талаптардын биринин эле аткарылбай калышы иш кагазынын укуктук күчүн жоготот. Демек, иш кагаздарынын текстине коюлган жогорку талаптар бул стилди башка стилдерден өзгөчөлөнтүп турат. Эгер буйруктун номурунун же аткарылуу датасы коюлбай калса, ал буйрук эч кандай укуктук күчкө ээ боло албайт. Көптөгөн иш кагаздары жетекчинин же тараптардын өкүлдөрүнүн колу коюлгандан же алар тарабынан бекитилгенден, же тиешелүү органдар тарабынан ратификациялангандан кийин гана өзүнүн мыйзамдуулук укуктук күчүнө кирет.

Азыркы учурда кыргыз тилинде колдонулуп жаткан иш кагаздарын, негизинен, үч түргө бөлүп көрсөтүүгө болот:

1. Жеке- өздүк уюштуруу иш кагаздары (расмий эмес иш кагаздары),
2. Уюштуруу-тескеме иш кагаздары (расмий иш кагаздары)
3. Дипломатиялык иш кагаздары.

Иш кагаздарын жүргүзүүдө төмөндөгүдөй талаптар коюлат:

- ойду туюнтуунун логикалык ырааттуулугу;
- кыскалык, тактык, түшүнүктүүлүк;
- диалектилик сөздөрдү колдонбоо;
- жаргондорду, вульгаризмдерди колдонбоо;
- терминдерди орду менен жана туура маанисинде колдонуу;
- артыкбаш сөздөрдү, сөз айкаштарын колдонууга жол бербөө;
- ыксыз сөздөрдү, көркөм сөз каражаттарын колдонууга жол бербөө;
- ойдун тактыгы, ачыктыгы, түшүнүктүүлүгү негизги шарт болушу керек;
- иш кагаздарынын сабаттуулугу (алуучу адамдын аты-жөнүн, мекеменин жана уюмдун аттарын, дарегин туура көрсөтүп, иш кагазын каттоо күнүн так көрсөтүү керек);
- тексттин туура жасалгаланышы (пункттарга ажыратуу, абзацтарды сактоо, катар нумурлардын көрсөтүлүшү).

Бул талаптарды аткаруу үчүн эмнелерди билүүбүз керек:

Иш кагаздарынын лексикасы

Бир тилдеги сөздөрдүн жалпы жыйындысы лексика деп аталат. Бүгүнкү күндө кыргыз тилинде сексен миңден ашуун сөздөр бар. Иш кагаздарын жазууда бул сөздөрдүн

ичинен бир маанилүү сөздөр, терминдер жана орток (нейтралдуу) маанилүү сөздөр көп пайдаланылат.

Иш кагазынын лексикасы, аларды жазуунун мүнөзү, негизинен, жазылып жаткан документтин түрүнө байланыштуу болот. Документ объективдүү чындыкты чагылдырууга тийиш. Ошондуктан иш кагаздарына коюлчу негизги талаптарга окуяларды чындык менен так, туура, ачык-айкын чагылдыруу, документтин таризделиши, юридикалык жактан сабаттуу болушу кирет. Ошондой эле иш кагаздар стилиндеги текст ача пикирди туудурбашы керек. Ошондуктан иш кагаздарынын текстинде сөздөр бир гана мааниде колдонулганы максатка ылайык. Иш кагаздарынын текстинде экспрессивдүү, эмоцияны билдирүүчү сөздөр дээрлик колдонулбайт. Лексиканын түрлөрү болгон неологизм, архаизм, тарыхый сөздөр, хронизмдер, диалектилик сөздөр, говорлор, фразеологиялык айкаштар, архаизм, вульгаризмдер, жаргондор дээрлик колдонулбайт. Синоним сөздөрдүн жана фразеологиялардын орток мааниге ээ болгону гана керектелүү менен көркөм сөз каражаттары пайдаланылбайт.

Иш кагаздарынын лексикасын орток маанилүү сөздөр түзөт. Жалпы илимий сөздөр (конституция, милиция, сот, чечим, мыйзам, түшүнүк кат ж.б.), кеңелик- канцеляриялык сөздөр (сураймын, сыйлансын, токтом кылынды, төмөндө кол коюучулар, ырастайбыз, милдеттендирилсин ж.б.) кенири пайдаланылат.

Иш кагаздарынын лексикасында чет тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр да кенири колдонулат. Эгер мындай сөздөрдүн кыргыз тилинде эквиваленти болсо анда аларды колдонбогон туура. Анткени зарыл түшүнүктү туюндурган кыргызча сөз бар болсо, башка тилдеги сөздү пайдалануу тилдин тазалыгын бузат.

Иш кагазында жаңы термин же кесиптик сөздөр кездешсе, аны туюндуруу талап кылынат да, түшүндүрмөсү кашаага алынып жазылат. [8]

Иш кагаздарынын лексикасын туура түзүү үчүн ар бир сөздүн лексикалык маанисин туура түшүнө билүү керек, туура түшүнүү үчүн кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүн, орусча-кыргызча, кыргызча- орусча жана илимдин ар түрдүү тармактарына тиешелүү болгон терминологиялык сөздүктөрдү пайдалана билүү керек.

Иш кагаздарынын грамматикасы

Грамматиканын эки бөлүгү бар: морфология жана синтаксис. Иш кагаздарынын жазылышында морфология менен синтаксистин мааниси өтө зор. Анткени булар сөз жасоону, сүйлөмдүн курулушун, сөздүн бөлүктөрүн ж.б. өз ичине камтыйт. Иш кагазынын тексттин түзүүдө, эң алды менен, анын максатка ылайыктуулугун, тексттин мазмуну ошол мекеменин же окуу жайдын талабына ылайык келерин аныктап, туура тандап алуу керек.

Морфология боюнча сөз жасоонун бардык моделдери пайдаланылат. Мисалы: кур+уу+чу, кур+ ул+ уш, кенеш+ ме, кызмат+ кер, теп+ кич ж.б.

Иш кагаздарында тууганчылыкты, жаш өзгөчөлүктү билдирген зат атооч сөздөр колдонулбайт. Иш кагаздарынын тексти 1-жак (арыз , түшүнүк кат ж.б. же 3-жак (буйрук ж.б.) аркылуу берилет.[7]

Этиштин бардык түрлөрү: өтүнөмүн, тиркейм, суранам, сурайм, которууңузду, кабыл алууңузду, бошотууңузду, каражат бөлүүңүздү (арызда),

этиштин буйрук ыңгайынын 3-жагы (милдеттендирилсин, эскертилсин) сыяктуу сөздөр иш кагаздарында көбүрөөк колдонулат.

Сан атоочтордун бардык түрү: эсептик 5000 (беш миң сом) карыз алдым, иреттик сан атоочтор (Конференция 2017-жылдын 17-майында болот), жамдама экөө, бешөө (түшүнүк кат),бөлчөк сан атоочтордун ондук бөлчөгү, рим цифрасы иреттик катар номерлерди белгилөөдө, араб цифрасы түрдүү тизмелерди түзүүдө кенири пайдаланылат.

Ат атоочтор (Мага..... уруксат берүүңүздү суранам), Мен, Арыкова Замира (өмүр баяндан) активдүү колдонулат.[4]

Сын атооч сөздөрдүн жай даражасы гана иш кагаздарын жазууда керектелет. Ал эми күчөтмө, салыштырма, басаңдатма даражалар сүйлөшүү стилине мүнөздүү. Иш кагаздарында морфологиянын бардык бөлүгү көбүн эсе керектелет. Абдан зарылчылык

болбосо иш кагаздарында тууранды, сырдык жана модалдык сөздөр колдонулбайт. Иш кагаздар стилинин **синтаксиси** башка стилдерден кескин айырмаланат.

Сүйлөмдүн баяндоочу ээден мурда келет: Берилди ушул маалым кат Асанбекова Салтанатка;

Угулду: Күн тартибиндеги маселе боюнча тарбия иштери боюнча декандын орун басары А.Марселов сүйлөдү. [6]

Иш кагаздары көбүнчө жай сүйлөмдөрдөн турат. Анткени иш кагаздарындагы айтайын деген ой көбүнчө жайынча гана баяндалат.

Документтердин текстиндеги ойдун кыска жана нускалуулуугу, мазмунду чагылдыруудагы логикалуулуугу жана айкындыгы текст ичиндеги сүйлөмдөрдүн түзүлүшүнө, сөздөрдүн айкалышына жана сүйлөмдөрдүн формасына жараша болот. Иш кагаздарына сүйлөмдүн жөнөкөй түрүн (бир тутумдуу, эки тутумдуу, жайылма) колдонуу сунуш кылынат. Себеби жөнөкөй сүйлөм ойду тез түшүндүрөт да колдонууга оңой. Бирок иш кагаздарынын ар бир түрү өзүнчө синтаксистик түзүмгө ээ. Чечмелеп айтканда, иш кагазынын ар бир түрү өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүк менен жазылат. Мисалы, арызда жөнөкөй сүйлөмдөрдүн колдонулганы ыңгайлуу болсо, жобо, токтомдордо татаал сүйлөмдөр үстөмдүк кылат да, сүйлөм мүчөлөрү жалпыланып берилет.

Ал эми кулактандыруу, жарыя, чакыруу, куттуктоо сыяктуу иш кагаздарында каратма сөздөр аз болсо да кездешет. Кыскартылган сөздөр иш кагаздарында көп колдонулат. Алар адабий тилдин нормаларын жана жазуу эрежелерин сактоо менен иш кагаздарынын текстинде ээлеген орунду жана аны жазууда кеткен убакытты үнөмдөөгө өбөлгө түзүшөт. Иш кагаздарынын кээ бир түрлөрүндө атама сүйлөмдөр, түшүндүрмө мүчөлүү сүйлөмдөр колдонулат.[5]

Иш кагаздарынын орфоэпиясы

Сөздөрдү адабий тилдеги бирдиктүү норма боюнча айтууга жетектей турган жалпы эрежелердин жыйындысы орфоэпия деп аталат. Адабий тилдин нормасын сактоодо орфография менен орфоэпиянын эрежелери колдонулат. Ал эми аны бузуу же андан четтөө адамдын жазуу жана кеп маданиятын төмөндөтөт, ал КРда жашаган жарандарда кыргыз тилин ин толук түшүнүктүү болушуна жолтоо болот. Ошондуктан ар бир билимдүү адам жалпыга бирдей адабий тилдин нормасында сүйлөй жана жаза билүүгө милдеттүү.

Адабий тил менен диалект жана говорлордун ортосунда төмөндөгүдөй айырмачылыктар бар: лексикалык, фонетикалык жана грамматикалык. Бул айырмачылыктарды төмөндөгү мисалдардан байкаса болот:

Адабий тилде	Диалектиде жана говорлордо
Фонетикалык айырмачылык	
Сегиз кыска үндүү бар: а.о.у.ы.э,и, ө.ү.	Сегиз кыска үндүүдөн сырткары тогузунчу үндүү а менен э нин ортосундагы (э) тыбышы: кэллэ, кэсэл, Асэл.
Алты созулма үндүү бар: аа, оо,уу, ээ,өө,үү. М: тоо, суу, элүү, күйөө	Созулма үндүүлөр дайыма эле сактала бербейт.М: tow, суw, элиг, куйөw.
Б-п, ж-й тыбыштарынын алмашып айтылышы: байпак, батек, жакшы, жол.	Пайпак, патек. Йакшы, йол.
З-с тыбыштары: кыз	Кыс (Тянь-Шань говорунда)
Лексикалык айырмачылык	
чака, жумуртка, жоолук, ширенке-	челек, тукум, оромол, күкүрт
Бал, чийки, эмне, темене, абдан, аябай.	Асэл, кэм, нимэ, жубалдыз, жуда, раза
Пияз, маки, чабалекей	Мыяз, баки, чабиекей (Ысык-Көл гов.).
Грамматикалык айырмачылык	
Сан атоочтор бир, он, беш.	Сан атоочторго –та мүчөсү кошулуп

	айтылат: битта, онта, бешта.
Этиш сөздөрдө: келбейт, болбойт.	Л- тыбышы түшүп айтылат: кебейт, бобойт
Этиштин эки формасы (сен) отур, (сиз) отуруңуз, ал, алыңыз	Отуруң, алың.
Мен барам, барып калам.	Мен өтүп барам, өтө барам.
Кээ бир байламталардын алмашылып айтылышы: да,	Йам.
Бөлүкчөлөрдүн алмашылып айтылышы: Абдан, аябай	Жуда, раза.
Зат атоочтун таандык мүчөсүнө туура эмес жөндөмө мүчө уланат: атасына, баласына, ишин, жумушун.	Атасыга, баласыга, ишини, жумушуну ж.б.сөздөр (ичкилик говорунда)
Жактама ат атоочтор: ал, мага,сага, андан.	Ол, маңа, маа, саа, оңон.
Этиш сөздөргө мүчөнүн уланышы: барат,	Баратыр (талас говорунда) баратырык (чаткал)

Орфоэпия да, орфография сыяктуу адабий тилдин практикалык, күндөлүк турмушта колдонулуучу ажырагыс бир жагы болуп, өзүнүн алдына тилдин айтылыш маданиятын көтөрүү жана калыптандыруу, ошол аркылуу пикир алышуу куралы катары жалпыга бирдей түшүнүктүү жана жеткиликтүү болуу максатын көздөйт.

Иш кагаздарынын орфографиясы

Адабий тилдин жазууда колдонула турган бирдиктүү нормаларын туура сактап, сөздөрдү бир түрдүү жазыш үчүн атайын иштелип чыккан эрежелердин жыйындысы орфография деп аталат. [2]

2002-жылдын 28-июнунда КР Жогорку кенешинин Мыйзам чыгаруу жыйыны аркылуу бекитилген кыргыз тилинин орфографиясынын жаны редакциясы коомчулукка, интеллектуалдык чөйрөгө кабыл алынбай койду. Көпчүлүк эл мурунку жазуу эрежесинде жазып, бирдиктүү жазуу эрежеси сакталбай, натыйжада баш аламандык пайда болду. Мына ушул сабатсыздыкты жоюу үчүн Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия кыргыз тилинин жаны редакциясын иштеп чыкты. Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын төрагасы баш болгон жумушчу топтун эмгеги менен 2008-жылдын 26-июнунда «Кыргыз тилинин орфографиясынын жаңы редакциясы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши токтом кабыл алды. Бул жаңы редакция негизинен кыргыз тилинде туура жана сабаттуу жазуунун орчундуу маселелерин камтып, 1953-жылдагы эреженин мазмунун сактаган.

Иш кагаздарынын пунктуациясы

Кыргыз тилиндеги тыныш белгилер жөнүндө үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүгү пунктуация деп аталат. Тыныш белгилери –жазуу речинин ажырагыс составдык бир бөлүгү. Угуучулардын жана студенттердин сабаттуулугун өркүндөтүүдө тыныш белгилердин мааниси зор. Азыркы кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн тыныш белгилери төмөнкүлөр: чекит, суроо, илеп белгиси, көп чекит, үтүр, үтүрлүү чекит, кош чекит, сызыкча, кашаа, тырмакча. Бул тыныш белгилердин ичинен иш кагаздарын даярдоодо абзац, чекит, үтүр, үтүрлүү чекит, кош чекит, кашаа, дефис, тырмакча, сызыкча сыяктуу тыныш белгилери пайдаланылат. Булардын ичинен абзацка гана токтолуп өтөлүк.

Абзац

Иш кагаздарын жазууда абзацтын мааниси зор. Ал- иш кагазындагы тексттин маанилик жана структуралык бөлүгү. Текст бир же бир нече абзацтардан турушу мүмкүн. Абзацтын курамындагы сүйлөмдөр бири-бири менен өзөк сөз аркылуу байланышат. Абзац – тыныш белгилердин эн байыркысы. Ал жаны саптан оң жакты көздөй беш боштук жасоо менен ишке ашырылат. Ал эми жаңы сүйлөм алтынчы басууда башталат. Бул эреже эки жана бир жарым интервал менен басылган текстте дайыма сакталат. Бир интервал менен

басылган текстте абзацтардын ортосуна дагы бир интервал жасалат. Бул текстти окууга жана абзацтардагы ойду бат жана туура кабыл алууга ыңгайлуу болуп саналат.[3]

Иш кагаздарынын тили өз алдынча өзгөчөлүктөргө ээ. Алар стилдин башка түрлөрүнөн белгилүү бир калыпка салынгандай стандарттуулугу менен айырмаланат. Алар адабий тилде жазылышы керек. Кыргыз адабий тили – калыпка салынган, стиль жагынан тарам-тарам ажыраган, коомдук милдети кеңейген, белгилүү бир улутка орток тил. Адабий тил жалпы элдик тилдин негизинде белгилүү нормага салынат, айтылышы, жазылышы, колдонулушу такталат жана коомдо жашаган бардык жарандар милдеттүү түрдө адабий тилде иш кагаздарын түзө алышы керек.

Иш кагаздарын жазган адам грамматикалык жактан сабаттуу болуп, тил илиминдеги лексиканы, грамматиканы, орфоэпияны, орфографияны жана пунктуацияны терең өздөштүрүп, жеткиликтүү деңгээлде билиши керек. Терең өздөшүргөндөн кийин гана ага коюлган талаптарды аткарууга болот[1]

Иш кагаздары боюнча макаланы жазууда Кыргыз Республикасында башкарууну документ менен камсыз кылуу (иш кагаздарын жүргүзүү) боюнча Типтүү нускоо жөнүндө 1995-жылдын 25-августундагы №370 токтому жетекчиликке алынды. Бул токтомдогу иш кагаздарын жазуунун маалым даректери иш кагаздарын түзүүдө негизги таяныч болушу керек. Макалада белгилеп кеткендей иш кагаздарын туура жазууда тилдин эрежелерин дагы да терендетип үйрөнүү зарыл.

Колдонулган адабияттар

1. Атоолордун (терминдердин) орусча-кыргызча сөздүгү. – Б.: Энциклопедия борбору, 2010.
2. Ф. Э. Алиева. Кыргыз тилинин стилистикасы боюнча көнүгүүлөр жыйнагы. Б.: 2005.
3. Б. Жапарова, А. Орозакунов, Н. Сакбаев. Мамлекеттик жана расмий тилдерде иш жүргүзүү. – Б.: 2005.
4. А. Исманкулова, Иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүү. – Б.: 2012.
5. Х. К. Карасаев. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Бишкек, 2009.
6. Кыргыз Республикасында башкарууну документ менен камсыз кылуу (иш кагаздарын жүргүзүү) боюнча типтүү нускоо жөнүндө. 1995-жылдын 25-августу.
7. З. Э. Борсунбаева. Иш кагаздарын жазуу нормалары Б. 2016.
8. Т. Ахматов, Т. Аширбаев. Иш кагаздары. Мамлекеттик тилде иш жүргүзүү. – Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2011.
9. Юридика аталгылары менен тушунукторунун орусча-кыргызча тушундурмо создугу. Илимий-маалымдама басылыш /АРД/Чекки долбоору, авторлор жамааты. –Б., 2005, ISBN9967-428-14-7

УДК 81'23:57.017.22

КОГНИТИВДИК ЛИНГВИСТИКА ИЛИМИ ЖАНА АНЫН КЕЛИП ЧЫГУУ ТАРЫХЫ

Домасбекова Салтанат Абылхайыровна, И.К.Ахунбаев атындагы КММАнын «Кыргыз тили» кафедрасынын окутуучусу, Кыргызстан, 720044, Бишкек шаары, Тыныстанов 2 а, e-mail: domasbekova89@mail.ru

Аннотация: Когнитивдик лингвистика тил илими күн өткөн сайын илим дүйнөсүндө улам кеңири орун ээлеп келүүдө. Бул илимдин бүгүнкү күндө ролу чоң. Когнитивдик лингвистиканын курамына кирген илимий багыттардын санынын көбөйүшү бул тил илиминин өнүгүшүн далилдеп турат. Когнитивдик лингвистика тил илими – ар бир улуттун

тили пикир алышуу кызматын аткаруу менен бирге, улуттун менталитетин, улуттук ой жүгүртүү өзгөчөлүгүн чагылдырып турганын далилдейт. Адамдын тили менен аң-сезиминин изилдениши эң актуалдуу маселелердин бири. Этнолингвистика, лингвомаданият таануу илими сымал жаңы илимий багыттар когнитивдик лингвистика илиминин курамына кирет.

Өзөктүү сөздөр: когнитивдик лингвистика, этнолингвистика, лингвомаданият, дүйнө таануу, аң-сезим

НАУКА КОГНИТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА И ЕГО ПРОИСХОЖДЕНИЕ

Домасбекова Салтанат Абылхайыровна, преподаватель, кафедра кыргызского языка КГМА им. И.К.Ахунбаева, Кыргызстан, 720044, Бишкек шаары, Тыныстанов 2 а, e-mail: domasbekova89@mail.ru

Аннотация: Наука когнитивной лингвистики с каждым днём в научном мире всё больше занимает свое место. На сегодняшний день роль этой науки огромное. Увеличение количеств научных направлений, которые входят в состав когнитивной лингвистики доказывают развитие этой науки. Наука когнитивной лингвистики доказывает, что язык каждой нации служа общению, отображает и менталитет нации, и национальных особенностей мышления. Исследование языка и мышления человека один из самых актуальных задач. Новые научные направления похожие на науки этнолингвистики, лингвоискусствоведение входят в состав когнитивной лингвистики.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, этнолингвистика, лингвоискусство, мировоззрение, сознание

SCIENCE COGNITIVE LINGUISTICS AND ITS ORIGIN

Domasbekova Saltanat Abylhayirovna, Teacher of the Kyrgyz language department at KSMA named after I.K.Akhunbaev, Kyrgyzstan, 720044, Bishkek city, Tynystanov 2 а, e-mail: domasbekova89@mail.ru

Annotation: The science of cognitive linguistics takes its place more and more in the scientific world every day. Today, the role of this science is enormous. The increases in the number of scientific directions that are part of cognitive linguistics prove the development of this science. The science of cognitive linguistics proves that the language of each nation serves communication and reflects the mentality of the nation and national peculiarities of thinking. The study of human language and thinking is one of the most pressing challenges. New scientific directions similar to the sciences of ethnolinguistics, linguistic art are part of cognitive linguistics.

Keywords: cognitive linguistics, ethnolinguistics, lingvoart, worldview, consciousness

Тил – улуттун турмуштук тажрыйбасын, ааламды өздөштүрүү өзгөчөлүгүн, дүйнө таануу жолун, кылымдардан бери сакталып келген маданиятын, табияттагы кубулуштарга көз карашын, руханий жашоосун, тарыхый окуяларын, өсүп-өнүгүү баскычтарын, социалдык түзүлүшүн, диний ишенимдерин, материалдык жана моралдык баалуулуктарын күзгүдөй болуп чагылдырып, адам баласынын пикир алышуу иш-аракетин камсыз кылат. Адам баласынын тили – анын ой жүгүртүү иш-чарасынын күзгүсү. Ар бир улуттун тили элдин ой жүгүртүү процессинин натыйжаларын руханий дүйнөсүнөн сыртка чыгаруучу милдетти аткарат. Адамдын аң-сезиминин өсүшүнө жараша тил өнүгөт. Демек, тил – акыл эсти түздөнтүз чагылдырып турат. [2]

Байыркы доордо эле тил менен аң-сезимдин ортосундагы байланыш тууралуу пикирлер жаралган. Антикалык дүйнөнүн ойчулдары тил менен ой жүгүртүү ар дайым бири-бирине көз каранды экенин айтып келгенине карабастан, мындай процесстерди изилдей турган атайы илимдин багыты жок эле.

Адамдын аң-сезими менен тилинин байланышын изилдөөчү тил илиминин жаңы багыты – когнитивдик лингвистика. Бул тил илими ХХ кылымдын аягында гана калыптана баштаган. Когнитивдик лингвистика багытындагы негизги илимий эмгектер ХХ кылымдын акыркы он жылдыгына таандык.[5]

Когнитивдик лингвистиканын Орусияда өзүнчө тил илиминин бир бутагы катары бөлүнүп чыгып, күч алышына Н.Н.Болдырев менен Польша изилдөөчүсү А.Вежбицкая эбегейсиз зор салым кошкон. Бул окумуштуулардан тышкары, А.В.Костин, А.Д.Шмелев, А.П.Бабушкин, В.В.Воробьев, В.В.Петров, В.З.Демьянков, В.И.Карасик, В.Н.Телия, Г.Г.Слышкин, Д.О.Добровольский, Е.В.Рахилина, Е.В.Урысон, Е.С.Кубрякова, З.Д.Попова, И.А.Стернин, И.К.Архипов, И.М.Кобозева, М.В.Никитин, Н.Д.Арутюнова, Р.М.Фрумкина, С.Г.Воркачев, Ю.Д.Апресян, Ю.С.Степанов жана башка белгилүү лингвокогнитологдор бул илимдин чегинде олуттуу илимий эмгектерди жаратып, когнитивдик лингвистиканын Орусияда түптөлүп, өз алдынча илим катары калыптанышына себеп болгон.[4]

Е.С.Кубрякованын ою боюнча, “когнитивдик лингвистика - тил менен ой тутумдун татаал катышын изилдеген жаны илимий тармактардын бири. Бул илим “тил менен ой, тилдин негизги функциялары, тилдин колдонулушундагы адамдын ролу жана адамзат үчүн тилдин ролу” сымал актуалдуу маселелерди иликтөөгө алышы менен окумуштууларды өзүнө тартып келет.

Заманбап тил илимдеринин арасында когнитивдик лингвистика дүйнөнүн түрдүү илимий борборунда абдан тез өнүгүүдө. Анын курамына кирген кичи илим багыттарын окумуштуулар көп учурда кандидаттык, докторлук диссертацияларында, илимий китептеринде, тезис, доклад, макалаларында же башка илимий эмгектеринде классификациялоого аракет кылышат. Тил менен аң-сезимдин байланышы, алардын өз ара бири-бирине көз карандылыгы лингвистиканын гана изилдей турган маселеси эмес. Ал анатомия, логика, нейролингвистика, психоллингвистика, психология, философия өндүү ж.б. илим тармактарынын биргелешип иш алып барышы менен изилдениши керек. Себеби, аң-сезимдин иш аракети татаал процессти талап кылат. Бул процесстин ишке ашышы үчүн көптөгөн факторлордун бир учурда аракетке келиши зарыл.[7]

Когнитивдик илим жасалма интеллект теориясы, когнитивдик онтропология, когнитивдик психология, когнитивдик социология, когнициянын философиялык теориясы, лингвомаданият таануу, нейролингвистика, нейрофизиология, психоллингвистика, тилге логикалык талдоо жүргүзүү, этнолингвистика өндүү ж.б. илимдердин башын бириктирип турат. Бул илимдин баары адамды түрдүү жактан изилдөөгө багытталган. Мындай антропоцентрикалык мүнөзгө ээ илим багыттары бүгүнкү күндө эң актуалдуу болуп эсептелет.

Орусиянын белгилүү окумуштуусу В.А.Маслова когнитивдик лингвистиканын келип чыгуу тарыхы тууралуу мындай дейт: «Бүгүнкү күндө дүйнөлүк тил илиминде когнитивдик лингвистика өзүнүн татыктуу ордун ээледі. Дж.Миллер ХХ кылымдын элүүнчү жылдары уюшулган «Маалымат теориялары» деп аталган илимий симпозиумду когнитивдик лингвистиканын туулган күнү деп атаган. Америкалык профессор Дж. Бруннер когнитивдик процесстердин жаралышы боюнча жогорку окуу жайларында дайыма лекцияларды окуп турган. Дж. Бруннер менен Дж. Миллер 1960- жылы Гарвард университетинде алгачкы когнитивдик изилдөө борборун негиздешкен». [3]

Когнитивдик лингвистика тил илими адамзаттын аң-сезими менен тилинин байланышын изилдөөгө багытталган. Когнитивдик лингвистика тил илиминин мындай антропоцентрикалык мүнөздө болушу бул илимдин маанисин күн өткөн сайын арттырууда. Дал ушул себептен улам, бүгүнкү күндө илимпоздор бул маселени изилдөөгө алып, баалуу эмгектерди жаратууда. Когнитивдик лингвистика тил илими – ар бир улуттун тили пикир

альшуу кызматын аткаруу менен бирге, улуттун менталитетин, улуттук ой жүгүртүү өзгөчөлүгүн чагылдырып турганын далилдейт. Адамдын тили менен аң- сезиминин изилдениши эң актуалдуу маселелердин бири. Когнитивдик лингвистика илими бул маселени изилдегени үчүн окумуштууларды кызыктырып келет.[1]

Н.Чомский когнитивдик лингвистика тил илиминин эң таасирдүү негиз салуучуларынын бири болуп эсептелет. Дж.Лакофф, Р.Джакендофф, Р.Лангакер, У.Чейф, Ч.Филлмор өндүү көптөгөн чет өлкөлүк окумуштуулар Америкада когнитивдик лингвистиканын өз алдынча илим катары калыптанып, теорияларынын жайылышына зор салым кошкон.

Кыргызстанда жаңы түптөлүп келе жаткан когнитивдик лингвистика тил илиминин терминдери да тактала элек. Бул илим Кыргызстанда орус тилинин негизинде өнүгүүдө. Көптөгөн терминдер түздөн-түз кабыл алынса, кээ бир терминдер орус тилиндеги же англис тилиндеги терминдерди калыкалаоо ыкмасы менен которулган. Азыркы учурда когнитивдик лингвистика тил илиминин терминдеринин кыргызча сөздүгү да жок.

Когнитивдик лингвистика тил илими күн өткөн сайын илим дүйнөсүндө улам кеңири орун ээлеп келүүдө. Бул илимдин бүгүнкү күндө ролу чоң. Когнитивдик лингвистиканын курамына кирген илимий багыттардын санынын көбөйүшү бул тил илиминин өнүгүшүн далилдеп турат. Этнолингвистика, лингвимаданият таануу илими сымал жаңы илимий багыттар когнитивдик лингвистика илиминин курамына кирет.

Кыргызстан өзүнүн тарыхый өнүгүү жолунда 70 жыл Советтер Союзунун курамында жашашы кыргыз илим дүйнөсүнүн өнүгүшүн камсыз кылган. Орус тили аркылуу дүйнөдөгү заманбап илим тармактары кыргыз тил илимине дароо келип кирип турган. Когнитивдик лингвистиканын да Кыргызстанда жайылышында мындай көрүнүш байкалат. Кыргыз окумуштууларынын орус тилин эне тилиндей билиши, орус тилинде жаңы жарыяланган илимий эмгектер менен дароо таанышып турушу, бул эмгектердин кыргыз тилине дароо которулушу кыргыз тил илиминин дүйнө элинин тил илими менен бирдей өнүгүшүнө шарт түзүүдө.[6]

Кыргызстандагы тил илимпоздору когнитивдик лингвистика илимин жайылтуу максатында түрдүү илимий иш-чараларды уюштурууда. Орусиянын, КМШнын жана Кыргызстандын көрүнүктүү когнитивчилеринин катышуусу менен өлкөбүздө тез-тез өткөрүлүп турган семинарлар, конференциялар жергиликтүү когнитивчилердин жаш муунун өстүрүүдө.

Колдонулган адабияттар

1. Язык и знание: на пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. [Текст] / Кубрякова Е.С.// Язык и знание, Москва, 2004
2. Когнитивная лингвистика [учебная пособие] / З.Д.Попова, И.А.Стернин// Москва АСТ: «Восток-Запад» 2007, стр-226
3. Когнитивная лингвистика [курс лекции] / Т. Г. Скребцова // Санкт-Петербург 2011, стр – 256
4. Когнитивная лингвистика [учебная пособие] / Дзюба, Е. В. // Екатеринбург2018, стр – 282
5. Тил илиминде когнитивдик лингвистиканын калыптанышы [Текст] / Төлөкова Э.Т.// Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №2, 2017
6. Исмаилов А.У., Асанова Н.Т. Дил баян жазууга уйргтуу аркылуу студенттерге руханий баалуулуктарды калыптандыруунун мааниси / А.У. Исмаилов, Н.Т. Асанова // Известия Кыргызского государственного технического университета им. И.Раззакова. №1 (41). 2017. С. 156-160.

УДК: 81.2.

ЖОМОКТОРДУ ОКУТУУДА ЖАҢЫ ИННОВАЦИЯЛЫК УСУЛДАРДЫ ЖАНА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУ АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫН ЛЕКСИКАСЫН БАЙЫТУУ

Омошева Гулайым Асилбековна, улук окутуучу, И. Арабаев ат. Кыргыз мамлекеттик университетинин гуманитардык колледжи, Кыргызстан, 720026, Бишкек шаары, Чалдовар к., 91а,

Дуйшеева Шааркан Аматовна, окутуучу, И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети, “Кыргыз тили” кафедрасы, Кыргызстан, 720044, Бишкек шаары, Ч.Айтматова проспектиси 66,

Аннотация: Макалада жомоктордун табиятына, тарыхына, аны окутууда эффективдүү окуу услдары, өзгөчөлүктөрү, сөз өстүрүү иштери, окуучунун лексикасына тийгизген таасири жана тарбиялык мааниси анализге алынды. Жомок элдин турмуштук тажрыйбасынан келип чыккандыгы, окуучуларга, жаштарга эстетикалык, адеп-ахлактык жактан тарбиялоонун маанилүү каражаттарынан болгондугу, аларды интерактивдүү окутуу аркылуу окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүгө жетишээри, окуучулардын лексикасын байытуу багытында иш үзгүлтүксүз жана ырааттуу жүргүзүлүшү зарыл экендиги жыйынтыкталды.

Өзөктүү сөздөр: жомок, тарбия, ыкма, интерактив, педагогика, эстетика, адеп, логика, психология, дидактика, антоним, омоним, синоним.

РАЗВИТИЯ ЛЕКСИЧЕСКОГО ФОНА УЧАЩИХСЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ И ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ СКАЗОК

Омошева Гулайым Асилбековна, ст. преподаватель, Гуманитарный колледж Кыргызского Государственного университета им. И.Арабаева, Кыргызстан, 720026, г. Бишкек, ул. Чалдоварская 91а,

Дуйшеева Шааркан Аматовна, преподаватель, Кыргызский государственный технический университет им. И.Раззакова, кафедра “Кыргызского языка”, Кыргызстан, 720044, г. Бишкек, пр. Ч.Айтматова 66,

Аннотация: В научной статье проанализированы история, особенности сказок, эффективные методы в их изучении, проблемы развития речи и влияние на развитии речи учеников, молодежи, воспитательные значения сказок. Был сделан вывод, что рассказ основан на жизненном опыте людей, является важным инструментом для эстетического и нравственного воспитания учеников и молодежи, они могут увеличить словарный запас детей посредством интерактивного обучения, и необходимо проделать работу по обогащению лексического фона учеников..

Ключевые слова: сказка, воспитание, метод, интерактив, педагогика, эстетика, этика, логика, психология, дидактика, антоним, омоним, синоним.

DEVELOPMENT OF THE VOCABULARY BACKGROUND OF STUDENTS USING INTERACTIVE METHODS IN TEACHING FAIRY TALES

Omosheva Gulayim Asilbekovna, Senior Lecturer, Humanitarian College of the Kyrgyz State University named after I. Arabaev, Kyrgyzstan, 720026, Bishkek, st. Chaldovarskaya 91a

Duishoeva Shaarkan Amatovna, Lecturer, Kyrgyz State Technical University named after I. Razzakov, Department of "Kyrgyz language", Kyrgyzstan, 720044, Bishkek, Aitmatov Ave. 66,

Annotation: The scientific article analyzes the history, features of fairy tales, effective methods in their study, problems of speech development and the impact on the development of speech of students, youth, educational significance of fairy tales. It was concluded that the story is based on people's life experience, is an important tool for the aesthetic and moral education of students and youth, they can increase the vocabulary of children through interactive learning, and it is necessary to do work to enrich the vocabulary of students.

Keywords: Negizgi sözdur: fairy tale, education, method, interactive, pedagogy, aesthetics, ethics, logic, psychology, didactics, antonym, homonym, synonym.

«Жомок-элдин рухий улуу байлыгы. Биз аны кыпындайдан жыйнайбыз, ал жомок аркылуу элибиздин миң жылдаган тарыхы ачылат» - деп Л. Н. Толстой белгилеп өткөндөй, жомок жаштарыбызга ар дайым таалим-тарбия, рухий-эстетикалык байлык берип келет. Кыргыз элинде жомоктор педагогикалык, тарбиялык жана лексикалык мааниге ээ десек жаңылышпайбыз. Жомоктор мектеп программаларында кеңири берилип, балдарга окутулуп, окуучулардын лексикалык корун байытууга да өз салымын кошуп келет. Жомок турмуштук тажрыйбанын элегинен эленип, улуттук өзгөчөлүккө, салт - санаага, үрп-адатка, психологияга байланыштуу жаралат. Өзүнүн дүйнөсүн калыптандыруу менен бала жомокторду жана тарыхты кызыгуу окуйт.

Асыресе, жомоктор улуу педагогдор тарабынан ар дайым жогору баага татып келген. Алсак К.Д.Ушинский: «Жомоктор элдик педагогиканын эң алгачкы саамалыктары. Мындай алганда элдин педагогикалык генийлиги менен эч ким теңдеше албайт», деп жазган [7]. Ал эми ХХ кылымдын улуу педагогу В.А.Сухомлинский да жомокторду «эл маданиятынын рухий байлыгы», «бала жомокту андап түшүнүп жатып элдин турмушун жүрөгү менен туюп билет», «Жомоктордогу сөздөр баланын аң сезиминде дайыма жашайт. Фантастикалык көрүнүштөгү жомокту укканда бала өзүн унутуп коёт, мен окутууну жомок угуусуз, жомок жаратуусуз элестете албайм», - деп жазган [5]. Чыгармада дал ушул илимий акыйкаттардын баары жазуучунун кыргыз турмушунун мисалында ченде жок чебер психологиялык-педагогикалык туюму аркылуу чындыкка чыккан.

К.Д.Ушинскийдин педагогикалык идеалы – балдарды акыл-эс жана адептик-эстетикалык жактан гармониялык тарбиялоо болгон, ал эми мындай ишти аткаруунун эң чоң мүмкүнчүлүктөрү жомоктордо экендиги белгиленген. Ал балдардын психологиясына жомоктордун таасири катуу тийерин айтуу менен элдик жомоктор педагогикалык басылмаларда чыгып жаткан азыркы аңгемелерден алда канча бийик турат деп белгилеген, жомок аркылуу баланын логикалык ой жүгүртүүсү анын көркөм табити менен айкалышып, кыялы жана сезимдери өсөт деп белгилеген. Балдар жана жомоктор – ажырагыс, алар бири-бири үчүн жаралган, андыктан аларды кеңири колдонуу керек деген ойго келген [7].

Орустун улуу жазуучусу А.С.Пушкин: «Жомок-калпына карабастан, жакшы жакка багыт берет да, азаматтарга сабак болот», деп эң сонун пикирин айткан. Жомок элдин турмуштук тажрыйбасын баарына жеткиликтүү, эстетикалык жактан таасир эте турган формада жалпылап келген, элдин өз турмушунда жаштарды тарбиялоонун маанилүү каражаттарынан болгон. Ошондуктан жомок элдик педагогикада кеңири колдонулган. Мисалы «Атанын керээзи» аттуу жомокту алып көрөлү: Ач экен, ток экен, бар экен, жок экен, бир чал-кемпир бар экен. Чалдын үч уулу болуптур. Чал бир күнү ооруп дарманы куруп акыры өлүмгө моюн сунуптур. Өлөөр алдында кичи уулун чакырып: «Сен балдарымдын кенжеси, жүрөгүмдүн эркеси элең. Мына бул канжарды алгын да, агаларыңдын бирине билгизбей бек катып ал. Канжардын жашыруун мындай сыры бар: «Кындан суурууң менен: «Тиле тилегинди» деп үн салат. Тилегинди айтсаң, алеки саламда кабыл кылат. Күндү кубалап түн, түндү кубалап күн келе берет. Агалары балага кой

кайтартып коет. Кандын кызы Эркеайым атасына: «Ким миң тепкичтүү шаты менен менин мунарама сепилдин сыртынан чыгып барса, атам мени ошого берсин, мен ошол жигитке тиemin» деп айттырыптыр. Бала муну угуп түнү менен уктай албай чыгат. Таң да супа салып атат. Агалары тойго, бала койго жөнөйт. Түш ченде койлорун суу жээгиндеги дарактын көлөкөсүнө жуушатат да, тойго жөнөйт. Жолго чыга берип, канжарын кынынан сууруду эле, канжар жарк этип: «Тиле, тилегинди?» деди. «Бир ажайып ат бер!» Аңгыча алдына ажайып тулпар ойдолоп тура калды. Бала атты минет да, тойго чаап жөнөйт. Ал алеки саамда кашаң аттары менен өпөндөп келе жаткан агаларына жете келет. Бала аларды көрүп четке чыгып, канжарын кынынан сууруп алат. Бала каада менен аттан түшүп, бу сапар шатынын миң тепкичине чейин чыгып барып кайра түшөт. Эл айран-азыр калат. Аны туурап алакөөдөк бир жигит шатынын отуз тепкичине чейин чыгып барып, башы айланып кулап өлөт. Эл баланы тегеректеп мурункудан бетер жарданат. Ошондо ал четке чыгып, канжарын суурду эле, «тиле, тилегинди!» деп үн салды. «Ушул элге бир чекседен жеткидей күрүч даяр болсун. Аш-паш дебей бир дөбө күрүч пайда болду. Бала ууртунан жылмайып, алардын айтканын аткарып тим болду. Оокат желип жатаарда: «Ушунча күн силер, той тойлодуңар, мен кой кайтардым. Кудайыңарды карасаңар, эртең тойго мен барайын, койго силер баргыла?» деди. Агалары макул болушуп: «Эленип калыпсың, барсаң бар, бирок кан баласы келгенде делдейбей жүгүнгүн да, элге бергенинен сен да куру калбай ала кел» дешти. Бала «макул, ошентейин» деди. Ал эртеси тойго, агалары койго жөнөдү. Бала жолдон кадимки канжарын сууруп буйрук берип, боз аргымакты минип, буулумду кийип, тойго барды. Аңгыча кан: «Айткан шартым аткарылды, күйөө болчу адам алдыма келсин» деп жар чакыртты. Бирок кандын күйөөсү табылбады. «Күйөө болчу менмин» деп баргандарды Эркеайым карабады. Акыры кыздын акылы менен элди колун жайдырып, Эркеайымдын алдынан чубатууга салды. Бала «эмне кылар экен» деп далдаада тура берди. Бешимге чейин бардык эл чубап бүттү. Акыры кезек балага жетип кыздын нөөкөрлөрү анын да колун жайдырып, Эркеайымдын алдынан алып өттү. Кыз колундагы өзү берген жүздүктөн баланы таанып, отуз күн оюн курдуруп, кырк күн тоюн кылдырып, балага тийди. Шаан-шөкөт менен бала Эркеайымды үйүнө көчүрүп келип, ортончу агасына кыздын эжесин алып берип, бакты-муратына жетип жашап калыптыр [8]. Аталган жомокту окутууда жаштарды акылмандуулукка, сабырдуулукка, чынчылдыкка, ыймандуулукка тарбиялап, сөз байлыгына таасир бере алабыз.

Биз макалабызда ошол жомокторду интерактивдүү окутуу окуучулардын лексикасын байытууга өбөлгө түзөөрүн аныктоого аракеттендик. Жомокторду окутуудагы интерактивдүү ыкмаларды класстагы окуучу менен мугалимдин ортосунда тыгыз байланышып туруучу мамиле, педагогикалык процесстин жандануусу катары кабыл алсак болот. Жомоктор менен тааныштырууда окутуунун салттуу методдорун: чыгармачылык окуу усулун же репродуктивдүү усулду колдонгон ылайыктуу. Ал эми окуучулардын ар тараптуу көндүмдөрүн, билгичтиктерин калыптандырып өнүктүрүүдө салттуу усулдар менен катар эле интерактивдүү ыкмалар артыкчылыгын көрсөтөт. Интерактивдүү окутууда ар бир окуучу жомокко болгон көз карашын, жыйынтыктуу ойлорун, оюндагысын тайманбай айтат. Ал эми мугалим өтүлчү материалдын үстүндө азыраак сүйлөп, окуучулардын көбүрөөк сүйлөөсүнө, өз ойлорун тартынбай айта билүүсүнө жетишүү зарыл.

Интерактивдүү сабакты өтүүдө америкалык окумуштуу-методист Бенджамин Блумдун «ромашка гүлү» интерактивдүү усулун колдоно билүү пайдалуу. Желекчелеринин четине, мисалы, тогуз типтеги суроолор кыстарылып коюлат. Жөнөкөй суроолор көбүнчө окуучунун маалыматтык түшүнүгүн текшерүү максатында түзүлөт. Тактоочу суроолор каралып жаткан чыгармадагы кайсы бир маселени тактоо максатында берилет. Багыттоочу суроолор коюлган маселени чечмелөөгө жардамдаш, көмөктөш болуу максатында берилет. Ойлонтучу суроолор окуучуну ойлоноуга чакырып, коюлган маселенин үстүндө ой жүгүртө билүүгө көнүктүрөт. Чаташтыруучу суроолор коюлган суроонун туура же туура эместигин иргеп, аныгына жетип, ыкчам жооп табууга машыктырат. Чечмелөөчү суроолор «эмне үчүн?» деп башталып, мында маселени чечмелөө милдети коюлат. Суроо теория менен

практиканын ортосундагы өз ара байланышты аныктоого багытталса, ал практикалык суроо болот. Байкалып тургандай, мында окутуу иши жогорудагы суроолорго жооп алуу, окуучуларды ойлонутолгонууга чакыруу иретинде алып барылат. Бул типтеги суроолор адабиятты мектепте предмет катары өздөштүрүүнүн бардык баскычтарында колдонула берет. Блумдун ромашка гүлүн өткөн материалды кайталоо үчүн сабактын алдында, жаңы материалды өздөштүрүү процесси учурунда, ошондой эле өздөштүрүлгөндү бекемдөөдө пайдаланса болот. Жогорудагы текстке карата суроолор:

Абышка эмне үчүн эң кичүү баласына гана керээзин айтып кетти?

Баласы колуна келген дөөлөттү кандай пайдаланды?

Бала байлыкты тандадыбы же үй-бүлөнү тандадыбы?

Жомоктогу бала менен агаларынын ортосундагы антоним сөздөрдү тапкыла.

Акылы, эл, бала, нөөкөрлөрү, жүздүк, шаан-шөкөт: сөздөрдүн омонимдерин тапкыла.

Тексттеги архаизм сөздөрдү тапкыла.

Жомокторду окутууда сынчыл ойломду пайдалануу эффективдүү натыйжаларды берет. Бул боюнча проф. Ж.Чыманов мындайча оюн айткан: «Сынчыл ойлом» дидактикалык мүнөздөмөсү боюнча ой калчоо методуна жакындашып, айрым жактары боюнча анын уландысы катары түшүнүлөт. Эгерде «ой калчоо» усулу берилген суроого, коюлган кырдаал боюнча ойлонууга, ой калчоо процессинин жүрүшүнө басым койсо, «сынчыл ойлом» суроо кырдаалга өзүнчө мамиле кылып, оң-терс, жакшы-жаман ж.б. жактарын сын көз менен карап, андан соң гана тыянак, чечим чыгаруу талабын коёт. Мында даяр билимдердин жыйындысын берүү, даяр түшүнүктү, жобону түшүндүрүү анча мааниге ээ эмес же мааниси жок» [10].

Педагог Б.Оторбаев «Ал эми сынчыл ойломдо кеп башкалардыкына окшобогон, өз алдынчалуу сынчыл көз карашты иштеп чыгуу туурасында жүрөт. Мында болгонго, өзүнө чейинкиге шектенүү, аныктыгына көп ишене бербөөчүлүк менен кароо, мына ушундан улам чыгармадагы кайсы гана маселеге, кубулушка карата болбосун, өз жеке пикирин, позициясын иштеп чыгууга болгон умтулуучулук бар. Андыктан сынчыл ойлом сабагын алып барууда кызуу талаш-тартыштын болушу, өзүнүкүн жанталашып коргоо процессинин жүрүшү – турулуу иш. Ой калчоо, сынчыл ойлом усулдары менен сабакты алып баруу кандай болсо да өзүнүн жекече пикири бар, ойлонууга, өз ой-корутундусун иштеп чыгууга жөндөмдүү инсанды – жеке адамды, коомдун татыктуу өкүлүн калыптандырууда маанилүү роль ойноору шексиз» [6]. Мисалы «Жалкоо аял» деген жомокту алсак, анда жумуштан качкан кыздардын мүнөзү ашкереленет. Күйөөсү алып келген жипти өрмөк соккондон эринип, күйгүзүп олтуруп жок кылган аял максатына жеткендей, сүйүнөт. Аталган жомокко карата мындайча сын көз караштагы суроолорду, тапшырмаларды берүүгө болот:

1. Жалкоо адамга мүнөздөмө бергиле.
2. Азыркы учурда жалкоолорго кимдер кирет?
3. Жалкоолорго арналган макал-лакаптардан, фразеологизмдерден айтып бергиле.
4. «Аялдан амал качып кутулбайт» деген кеп эмне себептен айтылган?

Мындай сын көз караштагы суроолор окуучулардын аң-сезимин ойготуп, эмгекчилдикке үндөйт.

Кыргыз элинин жан-жаныбарлар тууралуу жомокторунда коркок, баатыр, куу, жырткыч, күчтүү, кытмыр, митаам, алаңгазар, боорукер, таш боор мүнөздөр кездешет. Өзгөчө түлкү, аюу, карышкыр, арстан, жолборс өндүү жырткыч айбандардын, эшек, мышык, козу сыяктуу үй жаныбарлардын, кыргый, үкү, каркыра, торгой өндүү куштардын жүрүм-турумдары жөнүндөгү жомоктор айбандар темасынан кездешет. Кейпи-кешпири, жүрүм-турумдары башка болгон сыяктуу эле алардын мүнөздөрү, айбандык инстинктери өздөрүнө ылайыкталып реалдуу сүрөттөлгөн. Алардын мамилелери, образдары аркылуу коомдук мамилелерди, социалдык абалда билдирүүгө аракеттенишкен. Айрым бир айбандын образы коомдогу белгилүү социалдык катмарга карата болгон жакындыгына карата туюндурулган. Аталган жомокторду окутууда «ролдук оюн» ыкмасы өтө эле ыңгайлуу. Оюн ыкмасы- бул класстын алдына окуучулар тобу белгилүү бир чечилүүчү маселелени, жагдай-абалды

ролдоштуруп ойногон чакан инсценировка. Имитация (Тууроо, окшоштуруу). Кайсы бир каармандын иш-аракетин, сүйлөгөн сөзүн тууроо, булар аркылуу чыгармадагы көмүскөдө катылып жаткан адабий-эстетикалык баалуулуктарды ачыкка чыгаруу. Мунсуз ролдук оюндун, сценкалык аткаруунун болушу түк мүмкүн эмес. Окуучулар жомоктогу жаныбарлардын ролуна кирип, алардын тексттерин жаттап, инсинировка аткарышат. Бул ыкма окуучулардын лексикасын арттырып, каармандарга карата болгон оюн пайда кылат. Маселен: Карышкыр түлкү экенин билгенден кийин:

— А-у, а-уу! - деп обон сала күркүрөп жооп берет. Түлкү болсо, карышкырдын бар экенин билип:

- Ошентип бая эле айтпайсыңбы, мен карга оонап, тазаланып келейин!- деп шылтоолоп туруп, жылт коёт. Ач көз акмак карышкыр эми тоём деп тилин саландатып, түлкүнүн келишин күтүп жата берет. Аң уулап жолу болбой келаткан мергенчилер ийинди көрүп, капкан салып койсо, карышкыр түшүп калат. Ошентип түлкү амал менен бир ажалдан калат да, карышкыр алданып өлгөн экен [11].

Окуучулардын лексикалык корун өнүктүрүүдө «дискуссия» ыкмасы да чоң ролду ойнойт. Ал - адабий чыгарманын өзөгүндөгү ар кандай проблемалар боюнча ачык жана эркин пикир алышууга, талашып-тартышууга негизделген окутуу ыгы болуп саналат. Окуучулар дискуссияда өтүлгөн чыгарма, андагы кайсы бир маселе, жагдай тууралуу жеке пикирлерин айтышат же башкалардын ой - пикирлеринен цитаталарды келтирип, аларга карата мамилелерин билдиришет. Окуучулардын адабий материалды (проблеманы) канчалык деңгээлде түшүнгөндүгүн, ар кандай маселенин үстүндө ой жүгүртө билүүсүн аныктоо; алардын салыштырып баалоо жөндөмдүүлүгүн арттыруу.

Жомок аркылуу окуучулардын коммуникативдик ролун күчөтүү, күнүмдүк турмушта анын аткарган функциясын өркүндөтүү аракети ар бир сабакта жүрүшү зарыл. Келечектеги жаштардын кыргыз тилинде ээн-эркин сүйлөөсү, өз оюн эне тилибизде кыйналбай айта алуусу үчүн педогог менен студенттин бирдиктүү аракети, талыкпас мээнети талап кылынат.

Мына ушундай, көрүнүштү учур зарылдыгынан келип чыккан маселе катары баалап, окуу процессинде кыргыз тили сабагында көркөм адабиятты, андагы жаркын идеаларды жандай сала кошо окутуп жүрүп олтуруу керек. Сабакка мындай мамиле кылуу, биринчиден окутулуп жаткан предметтин кызыктуулугун арттырса, экинчиден, окуучулардын билим “багажын” толтуруп атуулдук жоопкерчилигин, дүйнөгө болгон көз карашын калыптандырууга ыңгайлуу шарт түзөт.

Элдик жомоктордо адеп-ахлак, акыл-эс, эмгек, эстетикалык, дене-бойду өстүрүү, атуулдук, мекенчилдик ж.б. тарбиянын бардык түрү ишке ашырылат, баланы ар тараптуу жетилген инсан даражасына жеткирүүдө жомоктордун мааниси чоң болгон. Ал эми ошол жомоктор жалпы эле дүйнөлүк балдар адабиятынын баа жеткис казынасы

Окуучулардын сөз байлыгын чыгармалар, жомоктор аркылуу өстүрүү боюнча иш үзгүлтүксүз жана ырааттуу жүргүзүлүшү керек. Окуу сабагында сөздүк иши үчүн атайын баскыч дайыма эле бөлүнө бербейт, бирок ишмердиктин бардык түрлөрү аны менен тыгыз байланышта болот. Инсанга багытталган окутуу шарттарында ал окуучуларды өзүнүн сөз байлыгын байытуунун үстүндө иштөөгө үйрөтүшү керек. Бул баланын бүтүндөй окутуу процессинде ийгиликтүү болушуна жардам берет.

Адабияттар

1. Ефремов К. Улуулардын жана балдардын ой жүгүртүүсү. Мектеп-Школа, 2009, №4, 25-бет.
2. Мусаев С. «Кыргыз тилинин жазуу эрежелери»,». [Текст] Мусаев С. -Б. 2004. 163б.
3. Рысбаев С. «Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык маселелери», Бишкек-2011
4. Сухомлинский В.А. О Педагогической культуре родителей. Избранные педагогические сочинения. - М: Педагогика, 1981. - 422 с. 5.
5. Оторбаев Б.К. Адабиятты окутуунун жаңы технологиялары. – Б.: Турар, 2009. – 13–15- б.

6. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения в 2-х томах. Ушинский. - М.: Педагогика, 1974. - 229 с.
7. Шырдаков С. Кыргыз эл жомоктору. –Б. 2014. -286-б
8. Рысбаев С. «Орто мектепте кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун технологиялары», Бишкек- 2008
9. Чыманов Ж.А. Кыргыз тили: Окутуу методдору. – Б., 2007. – 73- б. Режим доступа: <https://kyrgyz-audio.com/aldangan-karyshkyr-zhomok/>

УДК 811.214.22(575.2) (04)

ПАКИСТАНДЫК СТУДЕНТТЕРГЕ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ФОНЕТИКАСЫН УРДУ ТИЛИ МЕНЕН САЛЫШТЫРЫП ОКУТУУНУН ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Сыдыкбаева Мира Медеркуловна, И.Абдраимов атындагы Кыргыз авиациялык институту, п.и.д., профессор, Кыргыз Республикасы, 720072, Бишкек шаары, Колмо а. Курулуш көчөсү-46, e-mail: mira.sydykbaeva@mail.ru

Жалилова Бактыкан Токтомаматовна, ЭМУ, Гуманитардык илимдер кафедрасынын окутуучусу, Кыргыз Республикасы, 720042, Бишкек шаары, Исанова көчөсү-315, e-mail: baktikand7@gmail.com

Аннотация: Пакистандык студенттерге кыргыз тилин окутуп үйрөтүүдө студенттердин эне тили болгон урду тилине салыштыруу усулун пайдалансак болот. Тилди окутууда биз салыштырып жаткан тилдердин тарыхын да билүүбүз зарылбы? Көп улуттуу Пакистандын тилдеринин ичинен эмне үчүн урду тилин тандап алдык? Кыргыз тили менен окшоштуктар барбы? Мына ушул соболдорго жооп издегенге аракет жасадык.

Чет элдик студенттерге кыргыз тилинин фонетикасын үйрөтүүдө көп кыйынчылыктар пайда болот. Ар бир тамганын фонетикалык өзгөчөлүктөрүн түшүндүрүүдө англис тилинин жана урду тилинин фонемаларына салыштыруу менен үйрөтсөк окуучулардын эсинде көпкө сакталат. Ошондой эле бул сөздөрдүн котормосун, айрыкча кыргыз тилинде жана урду тилинде окшош сөздөр болсо, кызыгууну жаратат. Эки тилдин окшош сөздөрүн практикада издеп табуу менен бул тилдердин жайылуу тарыхын изилдегенге да негиз бар.

Өзөктүү сөздөр: кыргыз тили, урду тили, салыштыруу усулу, парси тили, тилдин тарыхы, урду алфавити, кыргыз алфавити

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ ФОНЕТИКЕ СТУДЕНТОВ ИЗ ПАКИСТАНА В СРАВНЕНИИ С ЯЗЫКОМ УРДУ

Сыдыкбаева Мира Медеркуловна, д.п.н., профессор, Кыргызский авиационный институт имени И.Абдраева, Кыргызская Республика, 720072, г. Бишкек, с.Колмо, ул.Курулуш-46, e-mail: mira.sydykbaeva@mail.ru

Джалилова Бактыкан Токтомаматовна, ММУ, преподаватель кафедры Гуманитарных дисциплин, Кыргызская Республика, 720042, город Бишкек, ул.Исанова-315, baktikand7@gmail.com

Аннотация: При обучении кыргызскому языку пакистанских студентов мы можем использовать метод сравнения с урду, родным языком студентов. Нужно ли нам знать историю языков, которые мы сравниваем? Почему мы выбрали урду среди языков многонационального Пакистана? Есть ли сходство с кыргызским? Мы попытались найти ответы на эти вопросы.

Есть много трудностей в обучении иностранных студентов фонетике кыргызского языка. Объясняя фонетические особенности каждой буквы в сравнении с фонемами английского и урду, она запомнится надолго. Интересен и перевод этих слов, особенно если

есть похожие слова на кыргызском и урду. Также можно изучать историю распространения этих языков, находя похожие слова на практике.

Ключевые слова: кыргызский язык, язык урду, метод сравнения, персидский язык, история языка, алфавит урду, кыргызский алфавит

LINGUVODIDACTICAL BASES OF TEACHING THE KYRGYZ PHONETIC TO STUDENTS FROM PAKISTAN BY COMPARING WITH LANGUAGE OF URDU

Sydykbaeva Mira Mederkulovna, doctor of pedagogical Sciences, Professor Kyrgyz aviation Institute named after I. Abdraimov, 720072, Bishkek c.Kolmo v.Kurulush st.-46, e-mail: mira.sydykbaeva@mail.ru

Dzhalilova Baktykan Toktomamatovna, MMU, teacher of the Department of Humanities, Kyrgyz Republic, 720042, Bishkek, Isanova-315 st, baktikand7@gmail.com

Annotation: When teaching Kyrgyz to Pakistani students, we can use a comparison method with Urdu, the students' mother tongue. Do we need to know the history of the languages we are comparing? Why did we choose Urdu among the languages of multinational Pakistan? Are there any similarities with Kyrgyz? We tried to find answers to these questions.

There are many difficulties in teaching the phonetics of the Kyrgyz language to foreign students. Explaining the phonetic features of each letter in comparison with the phonemes of English and Urdu, she will be remembered for a long time. The translation of these words is also interesting, especially if there are similar words in Kyrgyz and Urdu. You can also study the history of the spread of these languages, finding similar words in practice.

Keywords: Kyrgyz language, Urdu language, comparison method, Persian language, history of the language, Urdu alphabet, Kyrgyz alphabet

Лингводидактика - тилди окутуунун жалпы теориясы. Бул термин 1969-жылы пайда болгон. М.Н. Шанский тарабынан 1975-жылы киргизилген. Лингводидактика тилдерди окутуунун жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдейт, дидактикалык максаттарга жараша белгилүү бир тилди окутуунун методикасы менен каражаттарын иштеп чыгат, бир тилдүүлүктүн (бир тилдүүлүк) же эки тилдүүлүктүн (кош тилдүүлүктүн) тилди өздөштүрүүсүнө тийгизген таасирин изилдейт жана ага байланыштуу бир катар маселелерди чечет.

Дүйнөлүк билим берүү системасында, анын ичинен Кыргызстандын билим берүү стандарттарында жүрүп жаткан өзгөрүүлөр «Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу» сабагы дагы окутуунун кредиттик технологиясына негизделген жаңы шартта окутула баштады. Мындай учурда ар бир эле окутуучунун астында кантип окутуу керек? деген собол келет. Көп саат менен окутуп келинген программа кыска убакта ишке ашыш керек. Ушул жерден окутуучу алгач «метод» түшүнүгүн жакшылап түшүнүү зарылдыгы келип чыгат. Андан соң, мугалим методиканын өзүнө ыңгайлуу, студентке түшүнүктүү, жеңил, жөнөкөй түрүн туура тандоосу маанилүү. Методика туура тандалбай калган учурларда жасалган аракет натыйжасын бербей калышы ыктымал. Тилди экинчи тил катары окутууда негизинен үч метод белгиленип жүрөт:

- 1) котормо (сальштыруу) методу
- 2) табигый (ортомчу тилсиз) методу
- 3) аралаш методу [1]

Мына ушул методдордун ичнен кыргыз тилин чет өлкөлүк студентке канткенде кандай кылып, натыйжалуу өтүү керек болгон шартта жогорудагы методдордун сальштырма методу туура келди. Себеби, азыркы учурда Кыргызстанга чет өлкөдөн келип билим алууга кызыккандардын саны көбөйүп жаткан тенденцияны байкаса болот. Медицина тармагына Пакистандан, Индиядан, Турциядан, Тайланддан, ошондой эле коңшу Тажикстан, Өзбекстан, Казакстандан келген студенттер арбын. Өзгөчө Пакистандан жана Индиядан келген студенттер басымдуулук кылат. Тил үйрөтүүдө алгач студенттин шык, жөндөмү жөнүндө

кеп жүрүш керек. Башкача айтканда, тил үйрөтүүдө студенттин тилдик компетенттүүлүгү жөнүндө болууга тийиш. Компетенция – билимди, жөндөмдү колдоно билүү жөндөмдүүлүгү, жалпы, ошондой эле белгилүү бир кеңири тармактагы маселелерди чечүүдө иш жүзүндөгү тажрыйбанын негизинде ийгиликтүү иш алып баруу. Анын ичинен чет өлкөлүк студентке тил үйрөтүүдө эң негизги нерсе бул баарлашуу. Тилди үйрөнүүнүн максаты болуп, ошол тилдеги коммуникативдүү компетенциянын бардык компоненттерин калыптандыруу процессинде баарлашуу маданиятын өнүктүрсө болот. Тилдик компетенциялар, коммуникативдик компетенцияларын калыптандырууну (лингвистикалык, фонетикалык, грамматикалык), алардын оозеки жана жазуу кебинде нормативдик колдонуу жагына басым коюлат. Жогоруда айтып өткөндөй, чет өлкөдөн келген студенттердин ичинен басымдуу көпчүлүгү Пакистан, Индия өлкөлөрүнөн келип жатышат. [4]

Пакистан-көп тилдүү өлкө, бул жерде тилдердин 74 түрү бар. Пакистанда, ошондой эле Индияда окуу официалдуу англис тилинде окутулат, ал эми өздөрүнүн эне тили болгон урду тили дээрлик бардык жогорку окуу жайларында негизги эне тили катары окутулат.

Пакистандын жергиликтүү калкынын 7%, башкача айтканда 17 млн. калк урду тилинде сүйлөйт, ошондой эле башталгыч жана орто мектептерде, коллеждерде жана жогорку окуу жайларында окутуучу тил каражаты катары ролу чоң. Парси тилинен мурас катары калган бул тил негизинен бул тилдин бүт элементтерин камтыйт. Урду тилин англис тили менен катар официалдуу тил катары кароо маселеси көтөрүлүп жатат, себеби бул өлкөдөгү провинциялык тилдердин (пенжаби, пушту, сарайки, балучи, синди, кашмири, хиндко, брахуи, шина, балти, дхатхи, харьянви, марвари, вахи, бурушаски) ичинен көпчүлүгү урду тилинде сүйлөшөт. Андан кийин провинциалдуу тил катары пенжаби, пушту, синдхи жана балучи тилдери окулат. Пакистандагы тилдердин дээрлик баары индия-европалык тилдер үй бүлөсүнүн индия-иран тобуна кирет. 1843-жылы Синди, 1849-жылы Пенжаба шаарларын багындырып алгандан кийин парси тилинин ордуна бул тил лингва франка тили катары кеңири колдонулуп калган. Бул тил формалдуу жана формалдуу эмес түрүндө да жеке кат жазышууларда, публицистикалык адабиятта, адабий чөйрөдө жана массалык-маалымат каражаты катары колдонулуп келген. [2]

Урду алфавити

خ xē झे	ح baḥf hē बही हे	چ ḥē चे	ج jīm जीम	ث ṭhē थे	ٹ ṭhē टे	ت tē ते	پ pē पे	ب bē बे	ا alif अलिफ
ص ṣūḥd सुआद	ش shīn शीन	س sīm सीन	ث ṭhē थे	ز zē जे	ڑ ṛhē रे	ر rē रे	ڑ ṛhē रे	ڑ ṛhē रे	و wā वाल
ل līm लाम	گ gāf गाफ	ک kāf काफ	ق qāf काफ	ف fē फे	غ ghān गिन	ع 'aḥn ऐन	ظ zōḥ जोर	ط ṭōḥ टोर	ض zuḥd हुआव
		ے baḥf yē बही ये	ی chīṭī yē छोटी ये	ء hamzah हमजा	ہ dō-ḥāwāl hē दो-चावली हे	ہ chīṭī hē छोटी हे	و wāḥō वाओ	ن nīm नून	م mīm मीम
۰ 0 sifir सिफिर	۱ 1 ek एक	۲ 2 do दो	۳ 3 ṭhīn तीन	۴ 4 ḥār चार	۵ 5 pāḥ पांच	۶ 6 ḥē छे	۷ 7 ṣāt सात	۸ 8 aṭṭh आठ	۹ 9 nō नी

Урду тилинин аты (Urdu اردو) - бул "улуу шаардын тили (Дели)" *زبانِ معلى اردو* (zabān-i urdū-yi mu'allā) " сөзүнүн кыскартылышы. Алгач ал парси тилине таандык болгон. Тилдин жергиликтүү аталышы "Лашкари" (لشکری), ал кыскача Lashkari Zabān (زبانِ لشکری). Урду тили Перс булунундагы, Улуу Британиядагы, АКШдагы, Германиядагы, Австралиядагы жана башка өлкөлөрдөгү мигранттар арасында кеңири колдонулат. Урду тилинин мусулман дүйнөсүндөгү мааниси өтө жогору; мисалы, Мекке жана Медина сыяктуу белгилүү зыярат жерлеринде, белгилердин көпчүлүгү араб тилинде, ошондой эле урду жана англис тилдеринде көчүрүлөт. [3]

Урду жазуусу араб-парси жазуусуна негизделген. Алфавит 38 тамгадан турат. Урду алфавитин карап көрсөк, биринчи эки тамганы бириктиргенде алиф+бе=алиппе деген сөздү окуйбуз. Демек, бул бизге жакын алиппе экен-, деп түшүнөбүз. Кыргыз тилин урду тили менен салыштырып окутууда эң биринчи эле алардын дептерди акыркы бетинен оңдон солду карай жаза турганын байкадык жана биздин талаптарга үйрөтүүгө аракеттер жасалды. Бул көндүм адат катары студенттердин арап тилинде окугандыгын байкаса болот. [5]

Кыргыз тилинин фонетикасын үйрөтүүдө эң биринчи кыйынчылыктар келип чыкты, себеби А тамгасын студенттер англисче А(эй) деп окугандыктан АТ деген сөздү (ЭЙТ) деп окуп жатышты. В тамгасын англисче В (б) тыбышы катары кабыл алышты жана кыргызча сөздөрдү окууда көп жаңылыштыктарды кетирип жатышты. Н тамгасын англисче Н (эйч) тыбышы менен, П тамгасын N (эн) тыбышы менен, Р тамгасын англисче Р (пи) тыбышы менен, С тамгасын С (си) тамгасы катары кабыл алып, окуганда (кы) тыбышы катары кабыл алып жатышты. Мисалы САН деген сөздү (Кан) деп окуп жатышты. Х тамгасын англисче (икс) тыбышы катары кабыл алышты. Үндүү тамгалардын ичинен Е тамгасын (и) деп окуп жатышат, И тамгасын (ю) деп окушат, ошондой эле У тамгасын да (ю) тыбышы менен окуп жатышты. Ө жана Ү тамгаларын окуу студенттер үчүн эң кыйынга турат, бул тамгаларды оозубузду көрсөтүп үйрөтүп жаттык, бирок, ошондо деле Ө тамгасын (о) деп, Ү тамгасын (у) тыбышы менен айтышат. Эң бир кыйынчылыкты Ы тамгасы пайда кылып жатты, дээрлик бүт студенттер бул үндүү тыбышты унсүз (би жана ай) тыбышы менен айтып жатышат. Бул тамганын таякчасы англисче I тамгасына окшош болгондуктан, ал эми Ы тамгасынын биринчи бөлүгүндөгү Ы элементи англисче (би) тамгасына окшош болгондуктан, студенттер (бияй) катары окуп жатышты. Бир нече жолку кайталоолордон кийин гана бул үндүү тамганы өз аты менен окуй башташты. [6]

Чет элдик студенттерге кыргыз тилин үйрөтүүдө биз текстти окууга кайрылабыз, анткени азыркы билим берүү процессинде биринчи кезекте студент текстти окуп түшүнүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуш керек, демек, аны менен баарлашуу стратегиясы артыкчылыктуу позицияны ээлеши керек.

“Тилди үйрөнүүдө курулай жаттоодон качып. аң-сезимдүү үйрөнүүгө жетишүү зарыл. Аң-сезимдүү түрдө кабыл алынган маалыматтар узак убакыттар бою унутулбайт. Ошондуктан окутуучу көбүнчө угуп-тушүнүүгө студентти көндүрүшү керек. Бул угуп-түшүнүү грамматикага байланышат, грамматикага таянылат. Грамматиканы өтпөй туруп тилди үйрөтүү эч мүмкүн эмес экени аныкталат. Тилдин грамматикасын үйрөнүү-ошол тилди жеткиликтүү тушүнүүнүн, жагдайга байланыштуу сүйлөй билүүнүн пайдубалы болуп саналат”-, деп жазган педагогикалык илимдердин доктору Сыдыкбаева М.М.

Ушуга байланыштуу, чет элдик студенттерге кыргыз тилин үйрөтүүдө биз тексттердин белгилүү бир түрлөрүнө кайрылып, алдыбызга максаттарды коюп, аларга жетүү үчүн ар кандай стратегиялык жана тактикалык аракеттерди колдонушубуз керек. Бул негизинен окуу процессинде текст менен иштөө методикасын аныктайт. Биздин иштеп чыккан окуу-методикалык комплексте да чет элдик студенттерге жөнөкөйдөн татаалдаштырып окууну үйрөтүүнү максаты катары алдыбызга койгонбуз. Студенттер текстти ар кандай деңгээлде түшүнүү менен текстти окуу жөндөмү өркүндөтүлөт:

- негизги мазмунун түшүнүү менен (киришүү окуу);
- мазмунун толук түшүнүү менен (окууну үйрөнүү); [7]

- керектүү (кызыктуу) маанилүү маалыматты алуу менен (издөө окуу).

Студенттердин жаш курагына жана кызыкчылыктарына дал келген (ырлар, тексттер, аңгемелер) презентациянын так түзүлүшү жана логикасы бар лингвистикалык жөнөкөй тексттердин негизги мазмунун түшүнүү жана оозеки жооп берүү- бул биздин постреквизиттердин негизги максаттарынын бири болуп эсептелет.

Бул максаттарды ишке ашырууда биз алфавиттен баштап арап тилинен алынган кыргызча сөздөрдү колдонуп баштасак студенттин биздин тилди кабыл алуусу жеңил болот. Мисалга алсак:

Кыргызча сөздөр	Урду тилинде	Урду тилинде жазылышы	Урду тилинде айтылышы	Эскертүү
Саламатсызбы	السلام علاءكم	Assalām-u- Alaikum	Ассаламу Алейкум	Кыргызстанда жалпы эле
Саламатчылык	وَعَلَيْكُمْ السلام	Wa- Alaikumussalām	Валейкумуссалом	эркектердин саламдашуусу
« Карачи кайсы тарапта?»	کراچی کس ہے؟ طرف	Karachi kis taraf hai?	Карачи кис тараф хай?	Карачи-шаардын аты
Боор, жигар	جگر	jigar	жигар	Баткенде боорду жигар- дейт
Мектеп	مکتب	maktab	мактаб	Түштүктөгү жашы улгайган инсандар бул сөздөрдү дал ушундай аташат.
Китеп	کتاب	kitab	китаб	
Калемсап	قلم	kalam	калам	
Дептер	دفتر	daftar	дафтар	
Асман	آسمان	asman	асман	
Нан	نان	nan	нан	
Жүгөрү	مکئی	makai	макай	Түштүктө жүгөрүнү мака дейт
Дарбыз	تربوز	tarbuz	тарвуз	Дарбызды тарвыз дейт
Байке	بھائی	bhai	баай	
Эт	گوشت	gosht	гөшт	Түштүктө этти гөш - дешет

Урду тилинин лексикасы индиялык лексиканын негизинде түзүлгөн, бирок, хинди тили өзүнүн убагында сөздүк корун санскриттен алды, ошондуктан урду тили парси жана араб тилдеринин таасирин кабыл алган. Мисалга алсак, араб тилинен кирген “Суаал” жана “Жеуааб” сөздөрү бул тилде өзгөрбөстөн кабыл алынган. Бул сөздөр кыргыз тилине да түздөн-түз байланышы бар, биздин “Собол” жана “Жооп” деген сөздөр.

Мына бул сүйлөмдөргө көңүл бөлсөк:

ہمیں۔ ہوئے ہے پیدایا برابر سے اعزاز کے عزت و حقوق اور آزاد انسان تمام: **۱** دفعم
ساتھ کے دوسرے ایک انہیں لے اس ہے۔ ہوئی ویدیعت عقل اور ضمیر انہیں
چارہ لے۔ کرنا سلوک کا چارہ ہے

Конгресстин китепканасынын транскрипциясы боюнча

Daf'ah 1: Tamām insān āzād aur ḥuqūq o-‘izzat ke i’tibār se barābar paidā hū’e haiṅ. Unheṅ zamīr aur ‘aql wadī‘at hū’ī hai. Is li’e unheṅ ek dūsre ke sāth bhā’ī chāre kā sulūk karnā chāhi’e.

Эл аралык фонетикалык алфавиттин транскрипциясы боюнча алганда

ḍɑfɑ e:k tɑmɑ:m insɑ:n ɑ:zɑ:ḍ ɔ:r huqu:q o:-izzət ke: e:t̪ɪbɑ:r se: bə:rɑ:bər pɛ:ḍɑ hue: h̪ē: unh̪ē:
zɑm̪i:r ɔ:r ɑql vɑḍi:ət̪ hui he: . is li: unh̪ē: e:k ḍu:sre: ke: sɑ:t̪h̪ b̪hɑ:i t̪ʃɑ:re: kɑ sulu:k kərnɑ t̪ʃɑ:h̪i: .

Бул сүйлөмдөрдү сөзмө-сөз которгондо мааниси мындай болот экен: **1-макала:** «Бүт

адамдар эркин, укуктар жана абийир бирдей төрөлүшөт. Аларда абийир жана акыл-эс бар. Ошондуктан аларга бир-бири менен бир туугандык болуу керек”.[8]

«Бүт адамдар эркин жана тең укуктуу, бирдей болуп төрөлүшөт. Алар акыл-эстүү жана абийирдүү болушат, ошондой эле бир-бирине бир туугандай мамиле жасашы керек”-деген сүйлөмдөрдү которсок, бизге: Тамам, инсан, азат, укук, итибар, барабар, пайда, акл, исли, саз, бхаай деген сөздөр кыргызча тамам, инсан, азат, укук, этибар, барабар, пайда, акыл, эс, саз, бай –деп которулат. Бул сөздөрдү андан ары чечмелесек:

1-Тамам-ичкилик кыргыздарда бул сөз “бүттү” –деген мааниде айтылат. Ал эми бул жерде бүткүл адамдар деген мааниде айтылып жатат.

2-Инсан-деген сөз азыр бизде кеңири колдонулуп калды.

3-Азат, укук-деген сөз бизде илгертен бери эле бар.

4-Этибар-көнүл коюп-деген мааниде.

5-Барабар- бул жерде бирдей, тең укуктуу деген мааниде айтылып жатат.

6-Пайда-бизде колдонуп жүргөн сөз.

7-Акл- бул биздин акыл деген сөз болсо керек деп божомолдоп жатам.

8-Саз- бул сөз ичкиликтерде гана колдонулат-ырас –деген мааниде.

9-Бай-бул сөз урду тилинде байке, бир тууган дегенди билдирет.

Урду тилинде сүйлөгөн студенттер менен кыргыз тилинде сүйлөгөн биз тилибиздин тарыхынан окшоштуктарды таптык. Эми бул теманы дагы тереңдеп изилдөөгө толук шарттар бар. Тилдеги фонетика, морфология, синтаксис, лексика, ж.б тармактарда издесек, дагы көптөгөн кызыктуу, ары пайдалуу нерселер чыга берет деген ойдомун.[11]

Колдонулган адабияттар

1. McArthur, Tom, 1998. "Pakistani English." in Concise Oxford Companion to the English Language. Retrieved on 2009-06-06.
2. Hashmi, Alamgir. Preface. Pakistani Literature: The Contemporary English Writers (англ.). — New York / Islamabad: World University Service / Gulmohar Press, 1978, 1987.
3. Rahman, Tariq. Language, Ideology and Power: Language-learning among the Muslims of Pakistan and North India (англ.). — Karachi: Oxford University Press, 2002.
4. Rahman, Tariq. Language and Politics in Pakistan (англ.). — Karachi: Oxford University Press, 1996.
5. Виноградов В. А. Лингва франка // Лингвистический энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1990. — С. 267.
6. Шанский, Н.М., Резниченко, И.Л, Кудрявцева, Т.С. и др “Что значит знать языки владеть им “- Л.; 1969. 40- б.
7. Большая российская энциклопедия. Том 17. — М., 2010. — С. 490.
8. Современный русский язык. В 3-х частях. Шанский Н.М., Бабайцева В.В.М.:1987, 3 часть, с.358
9. Дымшиц З. М. Грамматика языка урду. — Москва : "Восточная литература" (2001)
10. Сыдыкбаева М.М.Кыргыз тилин ЖОЖдордо экинчи тил катары окутуунун лингводидактикалык негиздери.Монография.Б.:2016,8-бет.
11. Сыдыкбаева М.М., Джалилова Б.Т.,Абдыбекова Н.А.Кыргыз тили.-Б.,2019
12. Бектуруш Салгамани. Каңдылар.Б.:2013,6-бет.

АДЕП БАШАТЫ – ЭНЕ ТИЛ

Жолдошбаева Кадыча Маматалиевна, улук окутуучу, Н.Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин «Кыргыз тили жана адабияты» кафедрасы, Кыргызстан, 720020, Бишкек ш., Малдыбаев көч. 34Б, e-mail: Adel_30012020@inbox.ru

Бариева Аида Жантаевна, улук окутуучу, Н.Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин «Кыргыз тили жана адабияты» кафедрасы, Кыргызстан, 720020, Бишкек ш., Малдыбаев көч. 34Б, e-mail: bariva.aida@mail.ru

Аннотация: Бул макалада биздин жаш муундарга таалим-тарбия берүүдө адептүүлүккө көбүрөөк басым жасоо менен бирге, ар бир сабактын башталышында беш-он мүнөт убакыт бөлүп адептүүлүктүн негиздеринин бири болгон макал-лакаптарга, фразеологизмдерге, накыл сөздөргө, жүрүм-турум эрежелерине, оң-терс, жакшы-жаман болгон көрүнүштөргө токтолуп, ошондой эле акын-жазуучуларыбыздын чыгармаларына да көңүл бурдук. Адам баласы басып өткөн тарыхый жолдо, ата-бабаларыбыз калтырып кеткен бай мурастарын терең үйрөнүп, жаштарга таалим-тарбия берүүдө колдоно билүү менен бирге күндөлүк турмушта колдонулушуна көңүл буруу зарыл.

Өзөктүү сөздөр: адеп, коом, үй бүлө, тарбия, жүрүм-турум, аң-сезим, мамиле

ЯЗЫК КАК СРЕДСТВО ВОСПИТАНИЯ.

Жолдошбаева Кадыча Маматалиевна, ст. преподаватель, Кыргызский государственный университет строительства, транспорта и архитектуры им.Н.Исанова, кафедра «Кыргызского языка и литературы», Кыргызстан, 720020, г. Бишкек, ул. Малдыбаев 34Б, e-mail: Adel_30012020@inbox.ru

Бариева Аида Жантаевна, ст. преподаватель, Кыргызский государственный университет строительства, транспорта и архитектуры им.Н.Исанова, кафедра «Кыргызского языка и литературы», Кыргызстан, 720020, г. Бишкек, ул. Малдыбаев 34Б, e-mail: bariva.aida@mail.ru

Аннотация: В данной статье постарались затронуть вопросы нравственности и воспитания не только молодежи, но и общества в целом. Одним из основ нравственности и воспитания молодежи является устное народное творчество, в том числе пословицы, поговорки, фразеологизмы, а также изречения поэтов и писателей всего мира, и такое великое наследие наших отцов и дедов мы должны в первую очередь сохранить и приумножить для будущего поколения. Нужно уделять внимание на такие моменты, как взаимоуважение, как вести себя в обществе, общественных местах, какие положительные и отрицательные явления происходят среди нас и уметь сделать правильные выводы для себя.

Ключевые слова: нравственность, общество, семья, воспитание, поведение, сознание.

LANGUAGE IS SOURCE OF EDUCATION AND MOTALITY.

Zholdoshbaeva Kadycha Mamatalievna, Senior Lecturer, Kyrgyz State University of Construction, Transport and Architecture named after N. Isanov, Department of Kyrgyz Language and Literature, Kyrgyz Republic, 720020, Bishkek, st. Maldybaev. 34B, e-mail: Adel_30012020@inbox.ru

Barieva Aida Zhantaevna, Senior Lecturer, Kyrgyz State University of Construction, Transport and Architecture named after N. Isanov, Department of Kyrgyz Language and Literature, Kyrgyz Republic, 720020, Bishkek, st. Maldybaev. 34B, e-mail: bariva.aida@mail.ru

Annotation: In this article we tried to touch upon the issues of morality and education not only of young people, but also of society as a whole. One of the foundations of morality and education of young people is oral folklore, including proverbs, sayings, phraseological units, as well as sayings of poets and writers around the world, and such a great heritage of our fathers and grandfathers, we must first of all preserve and increase for the future generation. You need to pay attention to such moments as mutual respect, how to behave in society, what positive and negative phenomena occur among us and be able to draw the right conclusions for yourself.

Key words: morals, society, family, education, demeanor, conscience

Адегенде, ушул адеп деген сөзгө саресеп салып, маңызын кененирээк түшүнүүгө көңүл буралы, себеби баарыбыз эле билебиз деп ойлогонубуз менен, биз аны жалпылаштырып гана түшүнөбүз. Эгерде бул сөздүн синонимдерин ала турган болсок, эң биринчи болуп таалим-тарбия, сый, урмат, адамгерчилик, сыпайычылык, маданият ж.б. сөздөр чыга келет.

Адеп – адамдын коомдогу моралдык аң-сезимин жашоодогу максатка жараша калыптандыруу, ызааттуу жүрүм-турум көнүмүштөрүн пайда кылуу, ошондой эле өз элинин үрп-адаттарынын прогрессивдүү үлгүлөрүн сактоого, байытууга, башка улуттардын салтын да урматтап тарбиялоого чакырат.

Адеп тарбиясы эмгекке жана коомдук мүлккө туура мамиле жасоо, достукка, чынчылдыкка, адептүүлүккө жана ар ким өзүнүн жүрүм-турумуна сын көз кароо менен бирге башка кемчиликтерин адилет сыңдоого үйрөтөт.

Советтер Союзу убагында нравственность деген сөзгө абдан чоң маани берилип, бул сөз адамдардын мүнөзүндөгү, аң-сезиминдеги, жүрүм-турумундагы баардык жакшы сапаттарды камтып келген, бирок убакыт өткөн соң, баарыбыз байкап жаткандай эле, биздин акыркы 20-25 жыл аралыгында ушул сөзгө маани бербей, таалим-тарбияны эске албай калгандай сезилет. Ошондуктан, адеп менен маданияттуулукка болгон зарылдыгы үчүн 2017-жылды ыйман, адеп жана маданият жылы деп жарыяланганы баарыбыздын эсибизде болсо керек.

Адам өмүр бою тарбияланып такшалат, ошентсе да, тарбиянын башаты, жүрүш-туруштун тигил же бул эрежелерине калыптануусу негизинен үй бүлөдө, балалык, өспүрүм кезинен башталат. Мезгил өткөн сайын бул адаттарыбыз өркүндөп-өрчүй берет. Бул коомдук турмуштун, коомдун өнүгүшүнүн, коомдун аң-сезиминин жана тарыхый прогресстин эң маанилүү жана маңыздуу факторлорунун бири болуп саналат.

Тарых илимдеринин доктору Токторбек Өмүрбеков акыркы жылдары таалим-тарбияны жоготуп койдук деп эсептейт. Андыктан ал азыр буга көңүл буруш керек деп, тарбия генетикадан берилбейт деди: “Адам өзү социалдык жандык экен. Ал өмүр бою тарбияланып, өмүр бою улуулардан үйрөнөт экен. Атайын системалуу түрдө бала бакча, мектеп, университет жана кийин коомчулук тарабынан тарбияланыш керек”.

Коом турмушунда орун алган социалдык-экономикалык көйгөйлөр да билим берүү тармагына өз таасирин тийгизүүдө. Ар түрдүү укук бузуулардын, коррупция, уурулук, алдамчылык сыяктуу терс көрүнүштөрдүн, рухий-ыймандык дөөлөттөргө, адептик жүрүм-турум нормаларына текебер мамиле жасоонун, өзгөчө оор кылмыштуулуктун «жашарып» баратышы коомдогу адептик ыймандык кризистин тереңдеп бараткандыгына далил болуп турат. Мындай шартта үй-бүлөдө жана окутуунун ар бир баскычында, таалим-тарбиянын баардык чөйрөсүндө жаштардын рухий-ыймандык түшүнүктөрүн тереңдетип, адептик жүрүм-турум сапаттарын калыптандырууну үзүрлүү жана үзгүлтүксүз жүргүзүү – мамлекеттик маанидеги олуттуу иштерден болуп саналат. Бул өзгөчө жалпы билим берүүчү уюмдардын эң орчундуу милдеттеринин бири экендиги талашсыз. Адептик билим берүү – коомдук идеалдарды, анын өрнөктүү нормалары менен принциптерин терең өздөштүрүүнүн жана аны жүзөгө ашырууга жигердүү катышуунун негизинде туруктуу моралдык сапаттарды, адептик-ыймандык керектөөлөрдү, бекем ынаным-түшүнүктөрдү жана изги

сезимдерди, туруктуу көндүмгө жана билгичтикке айланган жүрүм-турум адебин калыптандыруу максатын аркалаган социалдык институттар менен инсандардын ишмердиги болуп саналат.

Сабакта «түбөлүктүү», «өлбөс-өчпөс», «көөнөрбөс» рухий адептик түшүнүктөрдүн, дөөлөттөрдүн, кубулуштардын дарек дасмиясы аңдалып, аларды күндөлүк жашоодо колдоно билүү көндүмүн калыптандырууга басым жасалыш керек. Себеби, бүгүн айрым жаштар адептүү амандашып, ал-жай сураганды мындай коюнуз, ата салтыбыздагы ыймандуу, адилет, айкөл, акжүрөк жүрүм-турум адебинин эң жөнөкөй үлгүлөрүн билишпейт жана сакташпаган учурларга кездешип жүрөбүз. Албетте, буга алгач биз: ата-энелер, мугалимдер, улуу муундагылар күнөөлүүбүз.

Элибиздин акыл көрөңгөсү, адептик ар-намысы, ыйман тиреги болчу атка минерлердин арсыз иштери, аттуу-баштуу эле атуулдарыбыздын улам ачылып, көпчүлүккө айкын болуп жаткан жосунсуз жоруктары, айрымдарынын акчага, бийликке, мансапка азгырылган алдым-жуттум иштери, кээ бирлеринин өз ишенимин, динин, дилин бизнеске айландырып, жеңил оокатка азгырылганы, улам кийинки жаштардын жан дүйнөсү жарды, жансыз болуп, арабөк абалда калып жатканы ж.б. толгон-токой көйгөйлөр – мунун айкын далили.

Адептүүлүк деген сөздү өзүбүздөн улуулардан көп угабыз. Ата-энебиз да адептүү болгула деп, дайыма тынбай айтып келишет.

Сылыктык, сыпайыгерчилик, элпектик, улуу-кичүүнү сыйлоо сыяктуу сапаттар ар убак адептүүлүктүн белгиси болуп келген. Булар элибиздин салтында, урп-адатында калыптанып жана өркүндөп келе жатат.

Адептүүлүк эрежелерин биз улуулардан дайыма үйрөнүп, өзүбүздөн кичүүлөргө аздыр –көптүр үйрөтүүбүз керек. “Этика” деген эл аралык түшүнүк бар. Ал адептүүлүк эрежелердин жыйындысы. Бүгүнкү күндүн талабы боюнча адам адептүү гана болбостон, айлана –чөйрөдөгү адамдардын эң жакшы жүрүм –турумдарын өз алдынча үйрөнүүгө жана аны башкаларга үйрөтүүгө тийиш. Элибизде : “Адептүү алкыш алат, адепсиз каргыш алат” деген абдан маанилүү накыл сөз бар.[8]

Адептүүлүктүн негизги белгилери –кичипейилдик, жөнөкөйлүк,сыпайыгерчилик. Эстүү адам өзүнүн кичипейилдүүлүгү менен айырмаланып, билими жана чечендиги менен адамдардын көңүл тереңине, өзүнө жол ачат. Көпчүлүктүн арасында улууларды чын дилден сыйлай билүү, өзүнөн кичинекейлерди ызааттоо эң негизги милдеттерден бири болуп саналат.

Программадагы ар бир темабызга адептүүлүк жөнүндө учкай, кыскача болсо да токтолуп кетүүбүз зарыл, программаны айта кете турган болсок, элдик оозеки чыгармачылык, акын-жазуучуларыбыз, ойчул акылмандарыбыз ж.б. Мисалы, программадагы “Элдик оозеки чыгармачылык”темасына байланыштырып элдик оозеки чыгармалардагы макал-лакаптарга, фразеологизмдерге, накыл сөздөргө токтоло кетсек, макал-лакаптарды ар түрдүү тематика боюнча тарбиялык маанисин түшүнүктүү, мазмундуу, кызыктуу кылып тандап алгандан кийин, анын үстүндө ар түрдүү иштөө жумуштары ар кандай формада жүргүзсөк болот. Мисалы, макал-лакаптарды көркөм окуу, андагы түшүнүксүз сөздөр менен сөздүк ишин жүргүзүү, аларды жаттоо жана алар менен сүйлөм түзүү, макал-лакаптарды которуу же ага туура келген эквивалентин табуу менен мазмунун түшүнүп айтып берүү, аларга карата күнүмдүк турмушта кездешүүчү көрүнүштөргө көңүл буруу менен суроо-жоопторду аныктоо, темага ылайык студенттердин чыгармачылыгын өркүндөтүүдөгү өз алдынча иш-аракеттери, өтүлүп жаткан грамматикалык, кептик материалдардын өздөштүрүлүүсү мугалимдин да, студенттин да чеберчилигин талап кылат. Мына ушундай иш-аракеттерди жүргүзгөндөн кийин студенттин тигил же бул тема боюнча билими кеңейет да, берилген тема боюнча кыргыз тилинде аңгеме куруп бере алуу мүмкүнчүлүгүндө да пайдаланылат. Көркөм сөз каражаттарынын үлгүсү болгон макал-лакаптар стилдик максатка колдонуу чөйрөсү да кеңири. [7]

“Макал-лакаптар – тил маданиятын арттырып чеберчиликке үйрөтүүчү сөз өнөрүнүн

асылы”- деп,бекеринен айтылбаса керек. Демек, макал-лакаптар кепте экспрессивдүүлүгү жогору тилдик бирдик катары каралуу менен, алар аркылуу айтылуучу ой күчөтүлүп, кептин “боектуулугу” артат. Алар турмуштун ар кыл багытында активдүү колдонулат келет.

Көпчүлүк учурда макал-лакаптардын мазмуну да, мааниси да адамга багытталган. Алардын мүнөзү, кыял-жоругу, айлана чөйрөгө ж.б. болгон мамилесин айгинелейт. Мына ушул чөйрөдөгү адамдардын баарлашуусундагы, мамилесиндеги макал-лакаптардын маанисине жана колдонулушуна токтолуп өтөлү. Мисалы:Үй-бүлөдө, кызматта,адамдар менен болгон мамиледе. Үй-бүлөдөгү мамиле – бул адептүүлүктүн эң биринчи негизди түзөт. Бул үй-бүлөлүк мамиле темасы кызыктуу жана көп кырдуу. Үй-бүлөдөгүдөй тунук сүйүүнү, жылуулукту, эркелетүүнү, көңүлдү, сиңишүүчүлүктү, жагымдуулукту аркалаган эч нерсе жок. Андыктан алгач үй-бүлө, тууганчылыкка ж.у.с. байланыш макал-лакаптардын адеп жагына көңүл буралы:

Ата – аска тоо,
Эне – боорундагы булак,
Бала – экөөнө шам чырак.
Энеден улуу эч ким жок,
Мекенден ыйык эч нерсе жок.
Атаны сыйлаган абийир табат,
Энени сыйлаган элге жагат.
Улууга - урмат, кичүүгө - ызат.
Кары келсе – ашка, жашкелсе – ишке.
Акыл-ойдун азыгы – илим-билим,
Жан дүйнөнүн казынасы – маданият.
Адамдын көркү адилеттүүлүктө,
Жигиттин көркү адептүүлүктө.
Адам көйнөгүнөн эмес,
Адеби менен бааланат.

Мындай макал-лакаптар ар бир адамдын, ошондой эле ар бир студенттин үй-бүлөлүк байланышына, карым-катнашына тартиптүүлүк, үлгүлүүлүк, тарбиялык мүнөздү тартуулайт. Бала кездеги адамдын өнүгүүсү кандай калыптанса, кийин өндүрүштүк мамилеси ошонун негизинде түзүлөт. Адамдар бири-бири менен кандай гана карым-катнашты түзүшпөсүн, бири-бирине болгон жылуу мамилелери гана коомчулуктун өнүгүүсүнүн жана прогрессинин кыймылдаткыч күчү болуу менен кызмат өтөөсүн эч качан эстен чыгарбашыбыз зарыл. Ушуга окшогон адептүүлүккө үйрөткөн тематикаларыбыз бир гана макал-лакаптарда эмес, фразеологизмдерде, накыл сөздөрүбүздө да кездешет. Мисалы алсак:[6]

Ичкен ашын жерге кое салуу.
Башы жерге кирүү.
Кашың серпиле электе.
Бетинде кызылы бар.
Астынан кыя өтпөгөн.
Кабагым-кашым дебеген.
Атка жеңил, тайга чак.
Колунан көөрү төгүлгөн.

Ошондой эле студенттерге кесиптик жана кошумча тарбиялык маанидеги пайдалуу, кызыктуу, керектүү болгон кичитексттер менен бирге иштөө – кыргыз элинин маданиятын, тарыхын, каада-салтын жогорку деңгээлде билүүсүнө алып келет, ушундан улам кичитексттер, студенттерди адептүү, тартиптүү, билимдүү болууга жардам берет. Бул тексттер студенттердин ой-чабытын кеңейтүүгө жана ой-жүгүртүүгө маалымат бериши даана көрүнүп турат. Бул кичитексттер ар кандай багытта болушу мүмкүн, мисалы ата-эне, көчөдө өзүн алып жүрүү ж.б. жөнүндө, ошону менен бирге сөзсүз түрдө таалим-тарбия жөнүндө маалыматты камтыш керек. Ошондой тексттерден кыскача үзүндүлөрдү келтире кетели.[2]

Адептүүлүк

“Адамдарды сыйлай билүүнүн өзү эле канчалык ырахат... Адамдын жүзү да, кийими да, жан дүйнөсү да, ою да сулуу болуу керек” – деген орустун атактуу жазуучусу А.П.Чехов. Адамдарды сыйлоодон ырахат табуу, бирөөгө жакшылык көрсөтүү, кыргыз элинин канына сиңген жакшы көрүнүштөрдүн бири. Өзгөнү сыйлаганың – өзүңдү сылаганың. Айлана-чөйрөдөгүлөргө жакшы мамиле жасап, алардын кымындай болсо да керегине жарап жүрүүнүн өзү өзүңүз үчүн кандай жагымдуу. Андан сиз эч кандай зыян да тартпайсыз. Кайра сизди кимдир-бирөөлөр алкап, суктанып ыраазы болуу менен карайт. Бул сиздин жашоо турмушуңуз үчүн эң керектүү болгон жакшы сапаттардын бири.

Кеп, ошол жакшы сапаттарды өзүңүздүн жаңылбас адатыңызга айландырып алууңузда. Даанышман жазуучу Мигель де Сервантес: “Сыпайылыктаы арзанга туруучу, бирок өтө кымбат баалануучу нерсе жок” деген экен. [3]

Ар түрдүү шартта өзүңдү токтоо кармап, орундуу сүйлөй билүү – адептүүлүктүн белгиси. Аңгемелешип жаткан кишинин ыңгайсыз жактарына, оңтойсуз сөздөрүнө көңүл бурбагандай, байкамаксан болуунун өзү да адептүүлүк. Мындай мүнөздүн нары жагында сезимталдык, жөнөкөйлүк, башканын пикири менен эсептешүү, жолдоштордун, кызматташ, жакшы сааналаш адамдардын көңүлү калуучу кыялдарды көрсөтпөйүн деген максат жатса керек. Адам көңүлү назик, аны кымбат тутуп, аярлай билүү керек. [4]

Бейиш – эненин таманында

Эне – үй бүлөнүн куту, жашоонун башкы каарманы, тилеги, нур чачыраткан жарыгы, жанып турган жылдызы. Эне боорукер, мээримдүү, балдарына болгон сүйүүсү чексиз, жан дүйнөсү назик. Алар дайыма кудайдан өмүрүбүздүн узун болушун, ден соолугубуздун чын, келечегибиз кең болушун, ыйман жана адамгерчиликтүү болушубузду тилек кылат. Ал абдан сезимтал болгондуктан баласынын кыйналганын көрбөсө да жан дүйнөсү менен сезип, туюп турат. Баласынын канчалык жамандыгы болсо да аны көргүсү келбейт. Ал эми кичине жасаган жетишкендигин ар кимге жар салып мактангысы келет. “Ата – энени жер караткан да, көк караткан да бала” деп бекеринен айтпаса керек. Ар бирибиз энени сыйлай билишибиз керек. Дени сак улут эне аркылуу калыптанат. Саламаттык, бейпилдик, токтоолук энелер аркылуу келет. Ошол үчүн “эне таманы турган жер - бейиш” дешкен эмеспи акылман бабалар. Эне мээримине, аруулугуна эч нерсе тең келе албас, анткени эне адамзаттын башына түшкөн кыйынчылыкты жер сыяктуу кебелбей көтөрүп келет. Кыргыз элинин нарк-насилин, каада-салтын жүрөгүнө кыттай сактаган, карылык дөөлөтү жүзүнөн төгүлгөн апаларды ким билбейт. Алардагы ички маданият, табыгый жөнөкөйлүк кимди гана суктантпайт. Ылайым Каныкей, Курманжан, Толгонай сыяктуу апаларыбыз эл ичинде аман болушсун. Эч качан жамандык көрбөсүн алтын энелер. Аман болушсун, касиеттүү апалар!

Ушуга окшогон тексттерди окуп бүткөн соң, ар бир студент өзүнүн жашоосунда болгон ар кандай жагдайлар жөнүндө айтып, ошондон улам кандай таасир калтырганын бөлүшүүсү менен бирге, студенттер арасында талкуу жүрүп, ар бир студент өзүнүн ою менен бөлүшө алат. Ушундан улам студенттердин арасынан да кызыктуу болгон асыл ойлор келип чыгат.

“Маданият – бул адам баласынын андан ары өнүгүшүнө, чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүнө же, башкача айтканда, экономикалык, социалдык, саясий өсүшүнө кызмат кылуучу, адамзат тарабынан жаралган жана жан дүйнө байлыктары” дейт окумуштуу А.Моль. [1]

Адептүү болуу – акырындык менен калыптандырылуучу жана өтө татаал иш. Ошондуктан үйдө болсун, көчөдө болсун артыкча жосундарды колдонбой, дайыма адам баласынын асыл сапаттарын көңүлгө түйө жүрүү керек. Өзүңө кандай жакшы максаттарды, тилектерди кааласаң башкаларга да, дал ошондой тилек – максаттарды каалоо – адептүү, маданияттуу адамдардын белгиси.

Колдонулган адабияттар

1. Иптаров Сабыр. Адептик билим берүүнүн айрым илимий-методикалык маселелери./ Мугалимдер үчүн усулдук колдонмо/ Б.:2012
2. “Кыргызстан”. Улуттук энциклопедия: 1-том. Башкы ред. Асанов Ү. А., Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2006.
3. Философия: энциклопедиялык окуу куралы/Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.-Б.:2004
4. Кодоров Б.А., Сыдыкбаева М.М., Мамырбаева Н.Б. Кыргыз тили. – Бишкек: Турар, 2009.
5. Балбакова С.Т., Деркембаева Б.К. ж.б. Дил билги. – Бишкек, 2008.
6. Макал-лакаптар. «Эл адабияты» сериясы. – Бишкек: Шам, 2001.
7. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер. – Бишкек, 2007.
8. Моль А. Антология исследования культуры перевода текстов Л.Уайта, Ф.Боаса, А.Кребера и др. – 1997. 1 том.

УДК 81:001.891.32

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ КӨП МААНИЛҮҮ СӨЗДӨРДҮН ИЗИЛДЕНИШИ

Жумагул кызы Айнура, ф.и.к., доцент, И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети, Кыргыз тили кафедрасы, Кыргызстан, Бишкек ш. E-mail: zhumaghulkyzy@mail.ru

Аннотация: Көп маанилүү сөздөр жөнүндөгү ар кыл көз караштар, бүтүмдөр көп маанилүү сөздөрдүн толукталышына себеп болуп, улам жаңы илимий табылгалардын жаралышына өбөлгө болгон сайын көп маанилүү сөздөрдүн лексика-семантикалык, стилистикалык, коммуникативдик функция мүмкүнчүлүктөрүнүн кең экендигине күбө болобуз. Албетте, алардын татаал табияты, коммуникативдик мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңдиги башка тилдик кубулуштар менен аралашуу процессинде ачылат да, ар тараптуулук мүнөзүн көрсөтөт.

Макалада көп маанилүү сөздөрдүн изилдениш маселесине карата кыргыз тилиндеги, дегеле жалпы окумуштуулардын эмгектерине сереп салынды жана кыргыз макалдарынын тилдик аспектиде изилденишине көңүл бурулду.

Өзөктүү сөздөр: көп маанилүү сөздөр, полисемия, омоним, тилдик табият, лексика, лингвистика, семантика.

ИССЛЕДОВАНИЯ МНОГОЗНАЧНЫХ СЛОВ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Жумагул кызы Айнура, ф.и.к., доцент, Кыргызский Государственный университет им. И.Раззакова, кафедра Кыргызского языка, Кыргызстан, г. Бишкек. e-mail: zhumaghulkyzy@mail.ru

Аннотация: Мы видим, что лексико-семантическая, стилистическая, коммуникативная функция многозначных слов широка, поскольку различные взгляды и трактовки многозначных слов приводят к добавлению многозначных слов, что, в свою очередь, способствует появлению новых научных открытий. Безусловно, их сложный характер, широта коммуникативных возможностей раскрываются в процессе смешения с другими языковыми явлениями и показывают природу многогранности.

В статье рассматривается работа ученых кыргызоведов, посвященных изучению многозначных слов, и особое внимание уделяется изучению кыргызских пословиц в лингвистическом аспекте.

Ключевые слова: многозначные слова, многозначность, омонимы, языковая природа, лексика, лингвистика, семантика.

RESEARCH OF MULTI-SIGNED WORDS IN THE KYRGYZ LANGUAGE

Zhumagul kyzy Ainura, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kyrgyz State University named after I. Razzakova, Department of the Kyrgyz Language, Kyrgyzstan, Bishkek. e-mail: zhumaghulkyzy@mail.ru

Abstract: The article is devoted to the lexical-semantic, stylistic, communicative function of polysemantic words which one, as it is seen, is wide. Since different views and interpretations of polysemous words lead to the addition of polysemantic words, on turn, they contributes to the emergence of new scientific discoveries. Of course, their complex nature, the breadth of communicative possibilities are revealed in the process of mixing with other linguistic phenomena and show the nature of versatility.

The article examines the work of Kyrgyz scientists devoted to the study of polysemantic words, and special attention is paid to the study of Kyrgyz proverbs in the linguistic aspect.

Key words: polysemantic words, polysemy, homonyms, linguistic nature, vocabulary, linguistics, semantics.

Тил жана анын табиятынын бир үзүм объектиси катары тилдик кубулуштар эсептелинет. Ал эми тилдик кубулуштардын катарын толуктоочу объектилердин бири көп маанилүү сөздөр болуп саналат. Кандай гана элдин тилинде болбосун, сөздүн көп маанилүү кубулушка ээ болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Тил табиятын кеңири, терең жана ар тараптуу аңдоо, өздөштүрүү, үйрөнүү үчүн, анын бардык кубулуштары илимий-изилдөөнүн объектиси болууга тийиш. Анткени, көп маанилүү сөздөрдүн тилде, коммуникативдик процессте башка тилдик кубулуштар сыяктуу эле өзүнө жеке мүнөздүү аткарган милдети, көтөргөн жүгү бар. Ушундан улам, тил илиминде буга чейин эле көп маанилүү сөздөр ар кыл багытта изилденип келгендиги белгилүү.

Сөздөрдүн көп маанилүүлүгү лингвистикада көп маанилүү сөздөр деп аталат. Бир типтеги кубулуштарды, заттарды, окуяларды атап берүүдө бир эле семантикалык талаада жайланышкан сөз маанилери аракетке келип, лексикада мурда колдонулуп келген сөздөр менен атап берүү аркылуу семантикалык системанын жылышы, бутакташы тилде полисемиялык көрүнүшкө алып келет. Бул көрүнүштү тилдин лексикалык системасынын өнүгүшү катары баалоого болот. Полисемантизм – бул бир эле сөздүн өз ара байланышы бар бир канча маанилерди туюндурушу, ар кандай маанилердин негизги мааниден пайда болушу дегендикти түшүндүрөт. Коомдун өнүгүш шартына ылайык, жашоодо өнүгүүлөр да, өзгөрүүлөр да болбой койбойт. Анын натыйжасын көп маанилүү сөздөрдүн пайда болушунан байкоого болот. Бир сөздөн экинчи бир сөздүн өнүп чыгуусу – коомдук өнүгүүнүн көрсөткүчү. Сөздүн көп маанилүүлүгү дал ушундан келип чыккан. Кыскасы, полисемиялуу сөздөр эки, же андан ашык маанилерди берет. Сыртынан караганда, көп маанилүү сөздөр омонимдер менен окшош келет, бирок алар өз ара айырмачылыкка ээ. Омонимдер айтылышы, жазылышы бирдей, бирок маанилери ар башка сөздөр, ал эми көп маанилүү сөздөр айтылышы, жазылышы окшош, маанилери жакын, тектеш, генетикалык түбү бир болгон, бирдей семантикалык талаадагы түзүлүштөрдүн аты болуп эсептелет. Омонимдердин бул сыяктуу формалдык окшоштукка ээ болуп калышы кокустуктан болгон фонетикалык структурага таянса, көп маанилүүлүк бир типтеги, бирдей функциядагы заттардын, кубулуштардын, окуялардын жалпылыгына негизделет. Алардын маанилик өнүгүшүнүн негизи – жакындик, тектештик. Көп маанилүү сөздөр ассоциация, аналогия жана функционалдык жалпылыктын негизинде пайда болот. Бул жагынан алганда, туунду жана өтмө маанилер полисемиянын жаралышынын негизи болсо, омонимиянын пайда

болушунда булар эч кандай роль ойнобойт. Ошентип омонимдер (семантикалык түрүнөн башкасы) генетикалык жактан ар түркүн болсо, полисемия тарыхый-генетикалык жактан бир түркүн болот. Демек, көп маанилүү сөздөр – бул бири экинчисинин негизинде пайда болгон семалардын жыйындысы (Смирницкий А. И., 1954 [147:25], Калинин А. В. 1971 [124:23], Акматов Т. К., Мукамбаев Ж. 1978 [3:83], Өмүралиева С. 1983 [165:7], Азыркы кыргыз адабий тили 2009 [69:113]). Көп маанилүү сөздөргө мүнөздүү болгон негизги өзгөчөлүк жалпысынан ушундай, арийне, анын табияты муну менен гана аныкталбайт, өзүнө тиешелүү болгон тилдик мыйзам-ченемдүүлүктөрү бар. Тилдин тарыхый өнүгүү эволюциясына ылайык, сөздүн көп маанилүүлүк кубулушу да өнүгүп-өзгөрүү процессине тушукпай койгон жок. Муну көп маанилүүлүктүн ички мыйзам ченемдүүлүктөрүнөн ачык байкоого болот. Коомдук өнүгүштүн шартына жараша, жашоо-турмушта көптөгөн жаңы нерселер, окуялар, кубулуштар жана алардын функционалдык жактан өз ара карым-катнашы тилде лексикалык, же семантикалык деңгээлде өзгөрүүнү, өнүгүштү талап кылары белгилүү. Натыйжада тилдин лексикалык составында жаңы сөздөр, семантикалык жаңы мазмун пайда болот. Ошентип коомдук тарыхый шарт, сөздүн семантикасына таасирин тийгизип, маанинин өзгөрүшүнө, кеңишине, бутакталышына өбөлгө түзөт. Мунун өзү көп маанилүү сөздөрдүн ар кыл багытта изилденишине жол ачат.

Көп маанилүү сөздөрдүн лексикалык табияты, жаралышы, мүнөздүү белгилери, коммуникативдүүлүк процессинде аткарган кызматы көптөгөн лингвисттердин көңүлүн буруп келет. Тил илиминде бул маселеге өткөн кылымдын 50-60-жылдарынан баштап айрыкча назар салына баштайт. Адегенде, ар башка мамлекеттеги бир катар окумуштуулар көп маанилүү сөздөр тууралуу бир беткей калпыс пикирлерин билдирип келишкен. Алардын ою боюнча, көп маанилүү сөздөр «идеалдуу тилди» түзө алышпайт. «Идеалдуу тилде» ар бир сөз бирден гана маанини билдирет, демек, бир маани бир сөз менен берилүүгө тийиш. Биздин жеке түшүнүгүбүздө, бир сөздөн өнүп чыккан экинчи бир маани тыбыштык жактан ага окшошпогон башка сөз менен туюндурулушу керек. Ушул шартта, ал тил «идеалдуу тилдин» катарын түзөт. Мындан тилдин жардылыгы көп маанилүүлүккө байланыштырылгандыгын ачык байкоого болот. Тил илиминде көп маанилүүлүк кубулушуна жаңыдан назар бурула баштаган мезгилде мындай көз караштардын пайда болушун мыйзам ченемдүү көрүнүш катары баалап койсо болот. Ал эми кийинчерээк «Русский язык и советское общество. Лексика современного русского литературного языка» (М.: «Наука», 1968.) аттуу коллективдүү монографиялык эмгекте да «ар бир мааниге ар бир тилдик белги дал келиши керек» принцибин бекем тутунушкан тилчилердин пикирлери билдирилген [144:121]. Албетте, мындай көз караштар тил табиятынын коомдо аткарган функциясына туура келбестиги анык. Бул тууралуу көрүнүктүү тилчи окумуштуу Р.А.Будагов: «Тилге үстүртөн мамиле жасаганда; канча сөз болсо, ошончо маани, канча маани болсо, ошончо сөз деген көз караш ыңгайлуу жана ишенимдүү кабыл алынышы толук мүмкүн», - деп белгилейт. Ошондой болгон шартта, тил автоматтык түзүлүшкө айланат, ой ачык-айкындуулуктан ажырайт. Объективдүү чындыкта тил мамилешүүлөрдүн, атоолордун суммасы эмес, ага таянсак, т.а., сөз менен маанинин теңдештик принцибине ылайыктасак, анда тил өзгөрүлбөс кубулуш болуп калмак. Тил – бул татаал система, нерселердин жана кубулуштардын аталыштары үчүн гана кызмат аткарбайт, ал адамдардын сезим-туюмдарын, ойлорун, билдирет. Сөз менен маанинин теңдештик принциби тилди кыймылсыз түзүлүшкө айландырат, тилдин конкреттүүлүктөн, абстракттуулукка, жекеликтен жалпылыкка, тике, так мааниден кыйытма, каймана маанилүүлүккө «өткөрүү» жөндөмдүүлүктөрүн жокко чыгарат [Будагов Р. А. 1976., 19:238]. Адилет ой. Чынында, тилде «канча сөз, ошончо маани, канча маани ошончо сөз теңдештик принциби тилдин табигый өнүгүү динамикасына шек келтирет, жасалмалуулукка алып келет. Демек, көп маанилүүлүктү жоюп салууга болбойт. Мындай болгон шартта, бир шилтем макал, ылакап, учкул сөз, табышмактардан тартып, зор көлөмдүү роман, эпопеяларга чейинки чыгармалардын жаралышы да мүмкүн эмес. Анткени, ал чыгармаларда ойду таасын, так, элестүү, көркөм, таасирдүү жеткирүүнүн ар түрдүү ыкмалары колдонулат. Ал ыкмаларды колдонууда тилдик мыкты каражаттардан болгон көп

маанилүү сөздөр катышпай койбойт. Көпчүлүк учурларда бир мааниге эле ээ деп эсептелген сөздөр көркөм чыгармаларда образдуу ооштуруу ыкмасы менен экинчи бир маанилерди туюндуруп калат. Бул – тилдик каражаттардын ойду билдирүүдөгү мыйзам ченемдүүлүгү. Бул жагдайдан караганда, сөз жана маанинин теңдештик принциби жасалмалуулук катары өзүнөн-өзү жокко чыгат. Сөздүн маани берүү мүмкүнчүлүктөрү жана жөндөмдүүлүктөрү көркөм чыгармаларда айрыкча, «көркүнө» чыгат. Маселен, **Эл кулагы – элүү** макалы уникалдуу макалдардын катарын толуктап турат. Макалда катышкан тилдик каражаттардын маанилерин түз түшүнүктө кабыл алууга болбойт, анда макал болбой калат. Мындагы **элүү** сөзү негизинен он, жыйырма, отуз өңдүү конкреттүү сандык түшүнүктү билдирген жеке маанилүү сөз болуп саналат, бир маанилүү сөздөрдүн катарына кирет. Бирок макал тутумундагы мааниси дал ошол конкреттүү сандык түшүнүктү көрсөтүү функциясын аткарган жок. Ошол сандык мааниден туруп, **эл кулагы** тилдик каражаттары менен синтаксистик байланыш-катышта келип, экинчи бир кыйытма ойду билдирүүгө негиз болду. Натыйжада макал табиятына ылайык, **эл баарын угаарын, абайлап сүйлөө керектигин каңкуулап турат**. Ушундан улам, көркөм чыгармаларда көп маанилүү сөздөрдүн колдонулушу айрыкча мүнөздүү көрүнүштөрдөн экендигин, алар ар түрдүү ык-амалдарда ишке ашарын жана маанилүү милдетти аткаарын баса белгилеп коюшубуз кажет. Арийне, көп маанилүү сөздөрдүн колдонулушу көркөм чыгармалардын тили менен гана чектелбейт. Ал кадыресе кепте да активдүү ролго ээ.

Тилдин өнүгүүсү жасалма мүнөзгө айланбашы керек, ал коомдун өнүгүүсүнө ылайык, табигый мүнөздө болот. Табигыйлыктын өзү жаңы сөздөрдүн, жаңы аталыштардын пайда болуусу менен катар, кайсы бир сөздөр тарыхый генетикалык жактан биринен экинчисинин өнүп чыгуусун шарттайт. Жашоо-турмуштагы, коомдук өнүгүштөгү көрүнүштөрдү, кубулуштарды, айлана-чөйрөнү таанып билүүдө, алардагы объективдүү айырмачылыкты, өзгөчөлүктү аныктоодо, тактоодо жаңы сөздөр пайда болору анык. Ошондуктан, адам баласынын көз алдында пайда болгон улам жаңы көрүнүштөрдүн, кубулуштардын, заттардын жаңыча аталышка ээ болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Бул эки формада жүзөгө ашырылат: 1) башка тыбыштык формага ээ болгон сөздөр, 2) башка тыбыштык формага ээ болбогон, бирок жаңы маанини туюндурган сөздөр. Экинчи формада пайда болгон сөздөр – көп маанилүү сөздөр. Көп маанилүү сөздөр тууралуу Р. А. Будагов мындай дейт: «Жаңы түшүнүктөрдүн бардыгы эле жаңы сөздөрдү алып келет деп эсептөөгө болбойт. Айрым учурларда мындай процесс башкачараак өтөт, эски эле сөздөр жаңы маанилер менен толукталып, ал сөздөр семантикалуураак, көлөмдүүрөөк, көп пландуураак мүнөзгө ээ болот» [106:45]. Мында окумуштуу көп маанилүү сөздөрдүн пайда болушундагы процессти, көп маанилүүлүктүн абалын, функциясын белгиледи. Башка тилдик кубулуштар сыктуу эле, көп маанилүү сөздөрдү атайын иштеп чыкпайбыз, алар белгилүү бир чен-өлчөмгө, эрежеге да салынбайт, ошол эле учурда көп маанилүүлүктүн жаралбай коюшу да мүмкүн эмес. Ал адамдын мээсинде, аң-сезиминде жаралып реализацияланат.

Көп маанилүү сөздөрдү изилдөөгө алган Б. Усубалиев анын жаралышынын бир себебин: «... жаңы нерсеге ат берүү адамдын ой машакатын көп талап кылат, ошон үчүн адам андан (машакаттан) купуя, аң-сезимсиз түрдө качат, өзүнүн качып жаткандыгын билбей туруп качып жаткан болот. Мунун өзү адамды жаңы нерсени мурда эле колдонуп жүргөн даяр сөз менен матай салууга түртөт. Бирок адам аны көрүнгөн сөз менен эле атай албайт. Буга ошол жаңы пайда болгон нерсенин өзү жол бербейт, т., а., жаңы пайда болгон нерсе өзүн кандайча атоо керек экендигин адамга өзү айтып берет: жаңы пайда болгон нерсе мурда эле жашап келе жаткан нерсе менен карым-катышта болот; кайсы бир белгиси боюнча окшош да болуп калат. Сөз нерсенин өкүлү, белгиси деген элек, демек, жаңы пайда болгон нерсе мурдатан жашап келе жаткан нерсеге кандайдыр бир белгиси боюнча окшош болуп кала турган болсо, анда дал ушул мурдатан жашап келаткан нерсенин аты да ошол жаңы жаралган нерсеге өзүнөн-өзү көчөт, жугат. Ошентип адам түйшүктөнүп отурбай эле жаңы пайда болгон нерсенин өзү каңкуулаган даяр атты анын (жаңы нерсенин) өзүнө ыроолой салат» [99:40]. Объективдүү айтылган мындай ойду эске албай коюуга болбойт, мында

чындыктын негизи бар. Анткени, тилдеги көп маанилүүлүктүн – полисемантизмдин жаралыш негизинин объективдүү факторлорунун бири дал ушул ойдо камтылган.

Жалпы тил илиминде көп маанилүү сөздөргө илимий-изилдөө иштеринин жүргүзүлүшү өткөн кылымдан берки бир кыйла мезгилди өз кучагына камтып турат. Мунун өзү анын тилдин табиятынын татаалдыгынан жана актуалдуу маселе катары каралгандыгынан кабар берет. Анткени көп маанилүү сөздөр коомдук турмушта активдүү ролго ээ: колдонулуш диапазону масштабдуу, ар кыл ык-амалдарга ээ, коммуникативдүүлүк процессинде ойду билдирүү мүмкүнчүлүктөрү кең. Көп маанилүү сөздөрдүн ушул жана башка тилдик белгилерине, дегеле тилдик кубулуш маселесине Щерба Л. В., 1958 [156]; Потенбня А. А., 1964 [140]; Будагов Р. А., 1965, 1971 [106]; Звегинцев В. А., 1957 [122]; Смирницкий А. И., 1954 [147]; Касарес Х., 1958 [125]; Калинин А. В., 1971 [61]; Галкина – Федорук, 1954 [110]; Ахманова О. С., 1967 [133]; Жирмунский В. М., 1963 [50]; Жуков В. П., 1965 [117]; Драчук Н. В., 2006 [116]; Новиков, Д. Н., 2001 [89]; Барлыбаев Р., 1963 [104]; Мухамеджанов Ш., 1968 [137]; Бертагаев Т. А., 1951 [105]; Ахматов Т.К., Мукамбаев Ж., 1978 [3], Өмүралиева С. 1979 [166]; Усубалиев Б., 2007 [99], ж.б. окумуштуулар кайрылышкан. Албетте, окумуштуулар сөздүн көп маанилүүлүк маселесин бир ченемде, бир сызыкта изилдөөгө алышкан жок. Алар көп маанилүү сөздөрдүн табиятын тереңден карап, ар түрдүү көз караштарда мамиле жасап, ар кыл багыттагы изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. Маселен, кыргыз тилиндеги **баш** сөзүнөн төмөндөгүдөй маанилер келип чыккан: 1. Адамдын, жалпы эле жаныбарлардын көз, мурун, кулак, ооз, мээ орношкон дене мүчөсү. 1) Эсен унчукпай гана **башын** ийкеди, Жуманын артынан басты. (К.Жантөшев).

2. Адамдын, же айбандын өзү. 1) Баштагыдай ата-энең малга сатпайт **башыңды** (Тоголок Молдо). 3. Бир нерсенин алгачкы чыккан жери, жогорку жагы, башталышы. 1) Жыл **башы**-январь (газетадан). 4. Дан эгиндеринин дан берүүчү бөлүгү. 1) Кызыл буудайлардын ар биринин **башы** кере карыш. (Абдукаримов). 5. Чоку, төбө, бир нерсенин жогорку, үстүнкү бөлүгү. 1) Каныбек бийик асканын **башында** атасы Сансызбайдан үйрөнгөн ырын ырдап турат (К.Жантөшев). Тескөөчү, башкаруучу башчы. 1) Элүү **башы**, жүз **башы**, эл баштаган эрлерин, бириң калбай баарың кел («Сейтек»). 7. Болуп жаткан иштин дал өзү, үстү, жаны. 1) **Башына** келип көп малдын, башкарма келип мактансын (К.Маликов). 8. Мыкты, тандамал, башкалардан жогору, биринчи. 1) Ойдо жаткан таш элең, орокчунун **башы** элең (Тоголок Молдо) [Кыргыз тилинин сөздүгү. 2010., 67:191]. Башка байланышкан бул маанилердин бирдигинин түбү бир, өнүгүүнүн мыкты көрсөткүчү болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Азыркы кыргыз адабий тили. – Бишкек: 2009.
2. Кыргыз макал-лакаптары (Түзгөн – Ж. Усупбеков) – Фрунзе: Кыргызстан, 1982.
3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Ред.: Э. Абдулдаев., Д. Исаев. – Фрунзе: Мектеп, 1969.
4. К. Карасаев. Накыл сөздөр. –Фрунзе: Кыргызстан, 1982. -367 б.
5. Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили. –Фрунзе: Мектеп, 1990. -121 б.
6. Ибрагимов С. Лингво-этнокультурология – тилдик маданият таануу.-Бишкек: КМПУ, 2000.-118 б.
7. Өмүралиева А. Кыргыз макалдарынын тексттик табияты. (Тексттик этнолингвистикалык аспект) Канд.дисс.автореф. – Бишкек: 2008. –19 б.
8. Өмүралиева, С. Азыркы кыргыз тилиндеги көп маанилүү сөздөр [Текст] – “Эл агартуу”, 1975, №10, 45-48 – бб.
9. Өмүралиева С. Сөз маанилеринин синекдохалык ык менен кеңейиши [Текст] – “Труды Киргизского Государственного Университета имени 50-летия СССР”. Сер. Гуманитарных наук. Вып. XI. Ф., 1975. С. 109-115.
10. С. Өмүралиева. Многозначность слов в современном киргизском языке и её лексикографическая разработка [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С. Өмүралиева. – Фрунзе, 1983. 19 с.

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИ ОКУТУУНУН УСУЛДАРЫ ЖАНА КӨЙГӨЙЛҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ.

Иманалиевна Майрам Айтбековна, М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университети, Экономика жана сервис колледжинин окутуучусу, Бишкек, Манас көчөсү 119, email: imanalieva.majram@bk.ru

Өмүркулوف Ильяс Абдыкамилович, М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университети, Экономика жана сервис колледжинин окутуучусу, Бишкек, Манас көчөсү 119,

Аннотация: Аталган макалада кыргыз тилин окутуунун технолологиясын жаңыртуунун негизги милдеттеринин бири окуу жайларда кыргыз тили жана адабияты предметин окутуу ишин мазмундук жактан жаңылоо менен, бүгүнкү күндүн талабына ылайык инновациялык методдорду практикалоо, улуттук жана дүйнөлүк баалуулуктарга таянуу менен окутуу-тарбиялоо ишин жогорку деңгээлге көтөрүү жөнүндө сөз козголот. Бул жерде тилди окутууга тиешелүү окутуу материалдарды өркүндөтүү менен бирге өз эне тилинин тилдик каражаттарын колдонуу менен баарлашууну, маектешүүнү, кеп ишмердүүлүгүн, чечендик өнөрдү жалпы адамзаттык маданий – этникалык деңгээлге көтөрүү максаты турат.

Негизги сөздөр: милдет, дүйнөлүк баалуулуктар, ишмердүүлүк, чечендик, этникалык, колдоо, коммуникативдик-практикалык, кайталангыс, жаңылануу.

МЕТОДЫ И ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОМУ ЯЗЫКУ.

Иманалиевна Майрам Айтбековна, Кыргызский экономический университет им. М.Рыскулбекова, преподаватель Колледжа экономики и сервиса, Бишкек, Манаса 113, email: imanalieva.majram@bk.ru

Омуркулوف Ильяс Абдыкамилович, Кыргызский экономический университет им. М.Рыскулбекова, преподаватель Колледжа экономики и сервиса, Бишкек, Манаса 113,

Аннотация: В данной статье рассматривается одна из основных задач обновления технологии обучения кыргызскому языку, актуализация преподавания кыргызского языка и литературы в школах, практическое применение инновационных методик в соответствии с современными требованиями, повышение уровня образования, основанного на национальных и мировых ценностях. Цель состоит в том, чтобы улучшить учебные материалы, связанные с обучением языку, а также поднять искусство общения, беседы, публичных выступлений, ораторского искусства до универсального культурного и этнического уровня с использованием языковых инструментов родного языка.

Ключевые слова: долг, мировые ценности, деятельность, риторика, этнический, поддержка, коммуникативно-практический, уникальный, инновационный.

METHODS AND PROBLEMS OF TEACHING THE STATE LANGUAGE.

Imanalieva Majram Aitbekovna, Lecturer, Kyrgyz Economic University named after M. Ryskulbekov College of Economics and Service, Bishkek, Manas avenue 113, email: imanalieva.majram@bk.ru

Omurkulov Ilyas Abdykamilovich, Lecturer, Kyrgyz Economic University named after M. Ryskulbekov College of Economics and Service, Bishkek, Manas avenue 113,

Annotation: This article examines one of the main tasks of updating the technology of teaching the Kyrgyz language, updating the teaching of the Kyrgyz language and literature in schools, the practical application of innovative methods in accordance with modern requirements, improving the level of education based on national and world values. The aim is to improve teaching materials related to language teaching, as well as to raise the art of communication, conversation, public speaking, oratory to a universal cultural and ethnic level using the language tools of the mother tongue.

Keywords: debt, world values, activity, rhetoric, ethnic, support, communicative-practical, unique, innovative.

Кыргыз тили эң байыркы Алтай доорунан жаңы Кыргыз дооруна чейинки укмуштуудай коогаландуу, драмалуу жана жанжалдуу жолду басып келген тил. Буга залкар окумуштуулар К.К. Юдахин менен Н.А. Баскаковдун жана Б.М. Юнусалиев менен Э.Т. Тентишевдин фундаменталдуу илимий изилдөөлөрү жана өзөктүү көз караштары күбө.

Жаратылыш канчалык бай болсо, биочөйрө канчалык түркүн түстүү болсо, тилдин лексикалык кору ошончолук мол, күчтүү, образдуу касиетке жана ядролук энергияга ээ болот экен. Дал ушундай дөөлөткө, нарк-насилге ээ болгон кыргыз тилинин мамлекеттик деңгээлде толук колдонулбай жаткандыгы, аны менен сыймыктануу сезиминин тайыздыгы албетте өкүндүрөт.[5]

Окумуштуулар тил пикир алышуунун эле куралы эмес, ал ой жүгүртүүнүн, таанып-билүүнүн, адамды ар тараптан калыптандыруунун жана өнүктүрүүнүн куралы экенин айтып келишкен. Кыргыз тилин окутуу бул баарынан мурда кыргыз жаштарына өзүн-өзү таанытуунун сабагы. Башкача айтканда кыргыз элинин тарыхы, дүйнө таанымы, көркөм адабияты, диний түшүнүгү, жалпы эле улуттук дөөлөттөрү тилде чагылдырылып, сакталып, тил аркылуу муундан-муунга берилип келген.

Албетте Кыргыз Республикасында жашап жаткан баардык этностордун тилдерин сактоо жана өнүктүрүү менен Кыргызстан элинин биримдигин чындоонун маанилүү фактору катары мамлекеттик тилди толук жана кеңири колдонууну камсыз кылган натыйжалуу тил саясатын куруу: эне тилин, мамлекеттик, расмий эл аралык тилдерди эркин билген кыргызстандыктардын көп кырдуу жаңы муунун өстүрүүгө өбөлгө түзөөрү шексиз. [1]

Мамлекеттик тилде билим берүүгө, тарбиялоого артыкчылыктуу маани берүү аркылуу багыттар жана адистиктер боюнча мамлекеттик тилде окуу-методикалык комплекстерди иштеп чыгууну дагы тездетүү жана басып чыгаруу, бул багыттагы эпкиндрүү иштерге адеп-ахлактык жана материалдык колдоолорду көрсөтүү корлорун (фондун) түзүү учурдун өктөм талабы болуп калууда.[3]

Мамлекеттик тилди окутуунун технологиясын жаңыртуу бул – кыргыз тилинин лексикалык байлыгын, аларды колдонуу үчүн зарыл болгон грамматикалык түзүлүшүн, сөздүн тике, кыйыр, өтмө маанилерин, омоним, синоним, антонимдерди, орфографиялык, пунктуациялык эрежелерди, синтаксистик конструкцияларды, фонетикалык өзгөчөлүктөрдү оозеки, жазуу байланышуу кебинде, кеп ишмердүүлүгүндө орундуу, туура колдонууга көнүктүрүүнү максат кылып коет. Ата-бабалардан бери кылымдар бою сакталып келген макал-лакаптан баштап, улуу «Манас» эпосуна чейинки маданий мурастардагы тил байлыкты, көркөм сөз берметтерин сактоого, байытууга машыктырат. Кыргыз тили менен бирдикте кыргыз адабиятынын, манастануу сабактарынын орто жана жогорку окуу жайларында окутулушу Кыргызстанда жашаган бардык элдердин ортосундагы достуктун, биримдиктин карым-катнаш, социалдашуунун каражаты катары улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды камтуу менен кыргыз тилинин кайталангыс асыл сапаттарын ачып берүү болуп саналат.[7]

XX кылымдын 80-жылдары педагогикалык лексикондо «инновация» -деген түшүнүктү (адегенде журналисттер, андан кийин ар кандай кесип ээлери) колдоно баштады. Ал өлкөдө пайда боло баштаган кайра жаралуу мезгилине таандык. «Инновация» (англ.тилинен келген сөз «жаңылануу» «өзгөрүү» дегенди билдирет) педагогикалык системада илимдин,

техниканын жаңы жетишкендиктерин, жаңы технологияны колдонуу менен окуу-тарбия процессинин жаңылануусуна жетишүү б.а. натыйжалуу, эффективдүү кайра жаралуу процессин түзүү дегенди билдирет. Ал эми метод б.а. ыкма – педагогикалык категория катары өтүлө турган материалды кандай ыкма менен натыйжалуу окутуу, үйрөтүүнүн жолдорун көрсөтөт. Азыркы учурдун талабына ылайык салттык айтып берүү, көрсөтмөлүүлүк, практикалык методдор менен катар жаңы компьютердик, программалык, интерактивдүү ар кыл ыкмалары колдонулуп келүүдө. [2]

Учурда билим берүү системасында мамлекеттик тилди өнүктүрүү жолдору болуп төмөнкүлөр аныкталды:

- Мамлекеттик тилди үйрөтүүдө тилди өздөштүрүүнү баскычтарга (башталгыч, орто, жогорку) бөлүп окутуу;
- Мамлекеттик тилди үйрөтүүдөгү болгон толук кандуу мотивациянын негизинин грамматикалык максаттары;
- Мамлекеттик тилди үйрөтүүдө билим берүү системасынын ар бир баскычында билим алуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүн эске алып, аларга тиешелүү болгон ыкмаларды колдонуп үйрөтүүдө жөнөкөйдөн татаал деңгээлге өткөрүп окутуу;
- Мекиепке чейинки бала бакчалар, мектеп, мектептен кийинки кесиптик орто, жогорку окуу жайларда мамлекеттик тил боюнча алган билимине коюлган талаптар;
- Мамлекеттик тилди үйрөнүүдөгү методологиялык багыттар;
- Негизги окуу дисциплиналары боюнча мамлекеттик тилдеги окуу-усулдук адабияттарды конкурстук негизде түзүү жана басып чыгаруу зарылчылыгы;
- Окуу-усулдук комплекстерди түзүү, ошондой эле орто, жогорку кесиптик окуу жайларынын филологиялык эмес адистиктери үчүн мамлекеттик тилде базалык атайын адабияттарды которууну уюштуруу жана аларды конкурстук негизде чыгаруу зарылчылыгы;
- Мамлекеттик тилдеги баардык иштелмелерди интернет порталына жайгаштыруу аркылуу мамлекеттик тилде аралыктан окутуунун формасын киргизүү үчүн шарттарды түзүү;
- Мамлекеттик тилде электрондук китептерди даярдоого шарттарды түзүп берүү;
- Билим берүү мекемелеринде мамлекеттик тилде жетектөөнү уюштуруу, иш кагаздарынын мамлекеттик тилде болушун талап кылуу;[4]
- Орто, жогорку кесиптик окуу жайларынын баардык тармактар боюнча билим алган студенттеринин кыргыз тили жана адабиятынан Мамлекеттик сынак тапшыруусу киргизүү;
- Мамлекеттик тилди үйрөнүүгө болгон жалпы талаптарды иштеп чыгуу сыяктуу иштерди так аткарса мамлекеттик тилге болгон көз караш, ага болгон жарандардын мамилеси да өзгөрөт деп терең ишеним артып келебиз.

Колдонулган адабияттар

1. «Педагогический мастерство и педагогические технологии» Байкова Л.А., Гребенкина Л.К. -М.:Пед.об-во России, 2001.
2. «Современные образовательные технологии» Селовко Г.К. -М.:Народное образование, 1998.
3. Педагогический словарь Коджасирова Г.М., Коджасиров А.Ю.-М.:Академия,2000.
4. Библ. журнал «Директор школы» Обучающие технологии в познавательности школьников Коротаяева Е.В. 2003. №2.
5. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан: Жогорку окуу жайлары үчүн. – Ф.: Мектеп, 1980.
6. Исмаилов А.У. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда жаңы технологияларды колдонуунун методикалык негиздери / А.У. Исмаилов // Известия Кыргызского государственного технического университета им. И.Раззакова. 2017. №1-2(41). Б. 160-165
7. Айтбаева Н.Б., Дуйшенкулова Д.Ш. Официально- деловая речь в практическом курсе

УДК 001.895: 811,512.154:Туу,55

СТУДЕНТТЕРГЕ КЕП МАДАНИЯТЫН ОКУТУУНУН ИННОВАЦИЯЛЫК ЫКМАЛАРЫ

Исмаилов Асанбек Усоналиевич, доцент, И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети, Кыргызстан, 720044, Бишкек ш., Ч.Айтматов проспектиси 66, e-mail: ismailov1965@inbox.ru

Аннотация: Бул баяндамада жогорку окуу жайларында мамлекеттик тилди окутууда кеп маданиятын үйрөтүүнүн бүгүнкү күндөгү айрым инновациялык ыкмалары тууралуу пикирлер жана сунуштар баяндалган. Адамдар жумушта болобу, коомдук жайларда болобу же көчөдө болобу, айтор кайда болбосун өздөрүнүн сүйлөгөн сөздөрү аркылуу алар биринчи кезекте өздөрүнүн маданиятын көрсөтүшөт. Кеп – бул маданияттуулуктун эң биринчи белгиси болуп саналат. Ошондуктан, туура сүйлөөгө жана туура жазууга ар бир инсан аракет кылышы керек. Кеп маданиятын үйрөтүү, бала бакчадан башталып, мектептердин жана жогорку окуу жайлардын окуу программаларына киргизилип, окутулушу бүгүнкү күндүн талабы болуп калды.

Өзөктүү сөздөр: кыргыз тили, кеп маданияты, билим берүү, инновациялык ыкмалар, окуу процесси, компетенция, окуу программасы.

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТАМ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ

Исмаилов Асанбек Усоналиевич, доцент, Кыргызский государственный технический университет им. И.Раззакова, Кыргызстан, 720044, г. Бишкек, пр. Ч.Айтматова 66, e-mail: ismailov1965@inbox.ru

Аннотация: Методика обучения кыргызскому языку, некоторые инновационные методы обучения речевой культуре как государственный язык в высших учебных заведениях. Культура речи, языковая культура — распространённое в лингвистике понятие, объединяющее владение языковой нормой устного и письменного языка, а также умение использовать выразительные языковые средства в разных условиях общения. Этим же словосочетанием обозначается лингвистическая дисциплина, занимающаяся определением границ культурного речевого поведения, разработкой нормативных пособий, пропагандой языковой нормы и выразительных языковых средств.

Ключевые слова: кыргызский язык, культура речи, образование, инновационные методы, учебный процесс, компетенция, учебная программа.

INNOVATIVE TEACHING METHODS FOR STUDENTS OF SPEECH CULTURE

Ismailov Asanbek Usonalievich, docent, of Kyrgyz State Technical University named after I.Razzakov, Kyrgyzstan, 720044, Bishkek, Aitmatova e-mail: ismailov1965@inbox.ru

Anatation: Methods of teaching the Kyrgyz language, some innovative methods of teaching speech culture as the state language in higher educational institutions. Speech culture,

linguistic culture is a common concept in linguistics that unites the knowledge of the linguistic norm of oral and written languages, as well as the ability to use expressive language means in different communication conditions. The same phrase denotes a linguistic discipline dealing with the definition of the boundaries of cultural speech behavior, the development of normative aids, the promotion of linguistic norms and expressive linguistic means.

Key words: kyrgyz language, a culture of speech, education, innovative methods, studying process, competence, training program.

Киришүү. Студенттердин алган билимин, билгичтиктерин жана баалуулуктарынын мазмунун аныктоодо аларды компетенцияларга бөлүп көрсөтүү кеңири практикалана баштады. Билим берүүнүн мазмунун мындай аныктоо теориялык жана практикалык жактан алда канча алгылыктуу болуп, окутуу иштеринин максат-мазмунун, милдеттерин тактоого жана турмушка ашырууга акырындап кызмат кыла баштады. Жогорку окуу жайларда окуган студенттердин маданият таануучулук компетенцияларын калыптандырып, өстүрүп-өркүндөтүү кайсы бир предметтин же предметтер тобунун гана максаты жана милдети эмес. Ал бардык предметтерди, окуу планынын алкагындагы жүргүзүлгөн массалык-маданий, окуу-тарбиялык, коомдук-социалдык ж.б., бардык иш-чаралардын негизги мазмунунда камтылган, милдеттүү түрдө ар дайым иштелүүчү педагогикалык негизги компоненттерден болуп саналат.

Негизги бөлүк. Жогорку окуу жайларында студенттердин маданият таануучулук компетенцияларын калыптандырып, өркүндөтүүдө кыргыз тили сабагына өзгөчө орун берилип, өзүнчө милдеттер жүктөлө тургандыгы белгилүү. Бул өзгөчөлүк, бул өзүнчөлүк төмөнкүдөй жагдайлар менен түшүндүрүлөт: Биринчиден, кыргыз тили кыргыз элинин улуттук маданиятынын негизги формасы катары көрүнөт. Экинчиден, кыргыз тили кыргыз элинин улуттук маданиятынын казынасы болуп саналат. Үчүнчүдөн, кыргыз тили кыргыз элинин тарыхый тажрыйба-табылгаларын сактоочу, алып жүрүүчү жана байытуучу соолбос булак катары кызмат кылат. Төртүнчүдөн, кыргыз маданияты, кыргыз адеп-ахлагы тилден башталат Ошон үчүн “Адеп башаты – тил” деп бекеринен айтылбаса керек. Бешинчиден, ар бир адамдын сүйлөгөн сөзү анын жалпы маданиятынын күзгүсү, көрсөткүчү болуп саналат ж.б. Кыргыз тилин окутуунун методикасы илими кыргыз тилин окутуу менен кыргыз маданиятын үйрөтүү өз ара тыгыз байланышта, карым-катышта экендигин, алар бир бүтүндүктүн ажырагыс бөлүктөрү (компоненттери) боло тургандыгын толук тааныйт. Кыргыз тилин окутуу, үйрөтүү процесстеринде ал бүтүндүктүн сакталышына маани берип, ченемдик документтерде атайын тапшырма, милдеттерди окутуучулардын алдына коюп келет. Билим берүү стандартына жараша типтүү окуу программасы аталган маселе боюнча төмөнкүдөй талаптарды коет: «Кеп маданиятын окутуунун милдеттери: студенттердин адабий тилдин орфографиялык, орфоэпиялык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик, сөз жасоо нормаларын туура сактай алгандыгы, аларды бузбагандыгы жана орфографиялык, пунктуациялык толук сабаттуулукка ээ болгондугу менен аныкталат». Андан ары программада кеп маданиятынын материалдары грамматикалык темалар менен байланыштырылып берилгендиги, эки теманы эриш-аркак окутуу милдети коюлгандыгы айтылат. Коюлган бул талаптар туура жана студенттердин кеп маданиятын жакшыртууга өз салымын кошо алат. Бирок студенттердин маданият таануучулук компетенцияларын жакшыртып, өркүндөтүүнүн жалпы дидактикалык суроо-талаптарынын деңгээлинде алып карасак, жогорку окуу жайларындагы окуу программалары студенттердин кеп маданиятын жакшыртуу боюнча койгон талаптары, милдеттери проблеманын жарым-жартылай чечилишин гана чагылдырып калган. Тактап айтканда, ал талаптарда студенттердин туура сүйлөөсүн (туура кеп), өркүндөтүү маселесин көтөрүү менен чектелген. Туура кеп – кеп маданиятынын тутумдашкан эки бөлүгүнүн бири болуп саналат да, экинчи бөлүгү жакшы кеп (жакшы сүйлөө) маселесин камтыйт. Жакшы кеп (жакшы сүйлөө) - бул мааниси боюнча туура кептен кем эмес, бирдей, деңгээлде турат. Жакшы кеп түшүнүгү өзүнө төмөнкүдөй

белгилерди камтууга тийиш: таасирдүүлүк, жугумдуулук, жагымдуулук, тактык, этика-эстетикалуулук, кызыктуулук жана башкалар. Ар бир белгиге кыскача токтололу. Таасирдүүлүк – айтылып жаткан ой, маалымат студенттерге анын сезимине таасир этип, өзүнчө ойлонууга, тыянак чыгарууга өбөлгө болушу. Жугумдуулук – ой, маалымат студенттин эсинде көпкө сакталып, өз практикасында колдонууга түрткү бериши. Жагымдуулук – берилген ой, маалымат студенттин жан дүйнөсүнө төп келип, моокумун кандырып, ырахат тартуулай алышы. Тактык – айтылуучу ой, маалымат кыска, так, түшүнүктүү жана жеткиликтүү болушу. Этика-эстетикалуулук – кептин сылык-сыпаа болушу, анда орой, уят сөздөрдүн болбошу, кеп кырдаалынын эске алынышы, стилдик тактыгы. Кызыктуулук – кеп угуучунун жаш курагына, кабыл алуусуна, кызыкчылыктарына жана угуучунун суроо-талаптарына маалыматтын жооп бериши. Биздин бекем ишенимбизде, жогорку окуу жайларында кыргыз тилин окутуу менен студенттердин маданият таануучулук компетенцияларын өнүктүрүү үчүн кеп маданиятын үйрөтүүгө коюлуп жаткан талаптар туура кеп менен жакшы кепти бирдей камтышы зарыл. Бул биринчиден, кыргыз тилинин бөлүмдөрүн (фонетика, лексика, морфология, синтаксис ж.б.) окутуу менен кеп маданиятын үйрөтүүнү кызыктуу жана жугумдуу жүргүзүүгө жол ачат. Экинчиден, жакшы сүйлөөгө көнүгүү менен студенттер өз сөздөрүнүн сылык-сыпаа, маданияттуу, таасирдүү жана ынандуу болушу үчүн алардын аракеттенүүлөрүнө шарт түзөт. Үчүнчүдөн, эне тилин сыйлоого, анын байлыгын, мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу менен сыймыктанууга көнүгө башташат. Кеп маданиятынын теориялык, практикалык негиздери менен толук таанышып, өздөштүргөн студент эмнелерге ээ болот же ээ болууга тийиш? Мына ушул дидактикалык суроо-талапка так жооп табуу жалпы эле кеп маданиятын окутуунун теориялык негиздерин аныктоого өбөлгө болот деп эсептейбиз. [7]

1. Жалпы эле маданият таануучулук компетенциянын башаты да, туу чокусу да кеп маданияты менен түздөн-түз байланыштуу. Бул тууралуу кыргыз тилин окутуп жаткан окутуучу жетик түшүнүккө, ишенимдерге ээ болушу шарт. Кеп маданиятын окутуу, үйрөтүү, өркүндөтүү иш-аракеттеринин чордонун ушул түшүнүк түзүшү керек экендиги талап кылынат. Бул түшүнүк, баарыдан мурда, окутуучунун өз ишмердүүлүгүндө, сабак өтүүдө, студенттер менен алака түзүүдө, окуу жайда, көчөдө, коомдук жайларда, массалык-маданий иш-чараларда, жалпы эле жашоо-турмушунда кастарланып, колдонулуп, сакталышы керек. [5]

2. Кеп маданияты керектүү учурларда сакталып, кармануучу, ал эми башка учурларда анчейин мааниге ээ болбогон, колдонсо да, колдонбой койсо да боло берүүчү утурумдук же зарылдыкка жараша аткарылуучу, кирди-чыкты баалуулук (компетенция) эмес. Ал – адамдын адамдыгын, акыл-эсин, таанып-билүүсүн, билимин, маданиятын, өзүнө, элине, жерине, өлкөсүнө болгон мамиле-алакасын кайда болбосун, эмне кылбасын анын кеби (сүйлөөсү) аркылуу көрсөтүп туруучу көрсөткүч, индикатор болуп саналат. Бул тууралуу окутуучу дайыма студенттерге айтып, фактыларды көрсөтүп, программа талап кылгандай кыргыз тили сабагында кайсы тема өтүлбөсүн, аны кеп маданияты менен байланыштыра үйрөтүүнү алдын-ала ойлонуштуруп алуусун сунуш кылабыз. [6]

3. Ар бир адамдын, окуучунун иштеги, окуудагы ийгилиги, аудиториядагы, коомдогу жетишкендиги адамдын кеп маданиятына байланыштуу чечилет, аныкталат жана бааланат. Окутуучу коомдук аң-сезимдин бир катар формаларында эмне үчүн «башталышында сөз болгон» деп айтылып калгандыгын өзү толук түшүнүп, аны студенттердин денгээлине жараша улам кеңейтип, улам тереңдетип үйрөтүүсү кеп маданиятынын бир катар маселелерин чечүүгө жардам берет. Студент сүйлөшүү, пикир алышуу, баарлашуу болгон бардык учурда, бардык жагдай, шарт, кырдаалдарда жалпы маданият, айрыкча кеп маданияты сөзсүз катыша тургандыгын, сүйлөшүү процессиндеги анын баркын, маанисин, жана ролун көрө, тую билип, маданияттуу сүйлөөгө аракеттенүүнү адатка айландырууга көнүүлөрү талап кылынат. [1]

Тилди окутуунун методикасы илиминде «тил-кеп-норма», «тил-кеп-маданият», «тил-кеп-текст» системаларында окутуу боюнча изилдөөлөр, атайын иштелмелер бар. Биз бул сунуш кылынган системалардын үчүнчүсүн, тил-кеп-текст түрүндөгүсүн алгылыктуу деп

эсептейбиз. Берилген ар бир сунушка өзүнчө токтололу: «Тил-кеп-норма» түрүндө сунуш кылынган окутууну талдоого алууда тил менен кептин өз ара бири-бирин шарттап турган бир бүтүндүктүн эки жагы экендиги толук таанылып, окутууда, үйрөтүүдө алардын эске алынышы мыйзам-ченемдүү көрүнүш болуп эсептелинет. Ошол эле учурда тил менен кептин өзүнө гана мүнөздүү, тиешелүү болгон тилдик жана кептик нормалары да бар. Алар окутуу процессинде милдеттүү түрдө айтылып, милдеттүү түрдө үйрөтүлөт. Ал эми «норма» өзүнчө система катары алынган түшүнүктүн (норманын) маани-маңызы ошол тилдик жана кептик нормалардын жыйындысынан турат. Мындай болгондон кийин «норма» деп, аны өзүнчө бөлүп окутуунун зарылдыгы да болбой калат. Ушул сыяктуу түшүндүрмөнү «тил-кеп-маданият» системасына да берүүгө болот. Мындагы негизги айырмачылык тилди өзүнчө бөлүп алып, байланыш-катнаштын негизги каражаты катары гана кабыл алсак, анда тилдин өзүнө гана тиешелүү болгон маданият дээрлик байкалбай калат. Тил маданияты кепте гана жашоочу, кепте гана болуучу, кепке гана мүнөздүү болгон көрүнүш, сапат. Демек, кеп маданиятын кептен бөлүп кароого, кептен бөлүп окутууга мүмкүн эмес. Мындан улам «тил-кеп-маданият» деп бөлүүнүн же ушундай кылып окутуунун эч кандай зарылдыгы жок экендиги айкын болот. Ал эми биз алгылыктуу деп эсептеген «тил-кеп-текст» бүтүндүгүндө окутуунун натыйжалуулугу төмөнкүлөр менен түшүндүрүлөт. Тил – байланыштын, катнаштын негизги куралы, ал куралды колдонуп, байланыш-катнаштын болуу процесси кеп болуп саналат. Ал процесстин жыйынтыгы - текст. Кеп маданиятынын бардык сапаттары, мүнөздөмөлөрү байланышуу (сүйлөшүү) процессинде колдонулуп жүрөт. Ал сапат мүнөздөмөлөрдүн канчалык деңгээлде туура жана орундуу колдонулгандыгы кептин жыйынтыгында ачык көрүнөт. Кептин жыйынтыгы текст деп аталат. Демек, кеп маданиятынын суроо-талаптары канчалык сакталгандыгы, кептин маданияттуулугу толугу менен текстте камтылып, чагылдырылат. [3]

Демек, кеп маданиятын калыптандырууда, өркүндөтүүдө, анын мүчүлүш жактарын аныктап жоюуда, кептин маданияттуулугун арттырууда кептин өзүнө кайрылуу, кептин өзүнө басым коюу менен бирге эле анын жыйынтыгын көрсөткөн текстке кайрылуу да өзгөчө мааниге ээ болот. Оозеки сүйлөшүүнүн жыйынтыгы да текст болот. Бирок оозеки кепте түзүлгөн текстти талдоо алда канча кыйын жана ал айтылып (түзүлүп) бүткөндөн кийин дароо талдоону, баалоону талап кылат. Ал үчүн, баарынан мурда, оозеки кеп кунт коюп угулушу зарыл. Мындан улам оозеки сүйлөшүүдө түзүлгөн текст менен кептин жазуу формасында түзүлгөн тексттерди талдоодо олуттуу айырмачылыктар келип чыгат. Кеп маданиятын окутуп-үйрөтүүдөгү бул жагдай окутуучуга белгилүү болуп, талдоо, үйрөтүү жана текст түзүү процесстеринде эске алынышы талап кылынат. Жыйынтыгында «тил-кеп-текст» бүтүндүгүн окутууда анын ар бир бөлүгү кеп маданияты менен өтмө катар байланышта экендиги көңүлдүн чордонунда болуп, кепте жана текстте кеп маданияты бирдей каралып, бирдей талданып, бирдей бааланат. Башкача айтканда, окутуучу студенттин оозеки кебин, жообун угууда, жазган тексттин (баяндама, дилбаян) талдоодо, баалоодо алардын мазмунуна, сабаттуулугуна канчалык маани берсе, анын маданияттуу айтылып, жазылышына да ошондой эле маани берүүсү талапка ылайык болот. Эгерде окутуучу студенттердин оозеки жана жазуу кептеринин маданияттуулугуна дайыма көңүл буруп, баа коюуда эсепке алса, студенттер да өз кептеринин маданиятына көңүл буруп, аны жакшыртууга далалат кыла башташат. Студенттердин маданият таануучулук компетенцияларын өркүндөтүүнүн теориялык негизги маселелери катары жогоруда айтылгандарды белгилөөгө болот. Ал эми практикалык маселелеринин орчундуулары, биздин оюбузча төмөнкүлөр болуп саналат: Окуу жайларда кеп маданиятын окутууга болгон мамиле, түшүнүк, окутуунун максаты, ык-каражаттары тилдин бөлүмдөрүн окутуудан кескин айырмаланып туруусу талап кылынат. Мындагы эң негизги талап - кеп маданиятын окутууда эреже-аныктамаларды жаттатуудан алыс болуп, «кептин тууралыгы деген эмне?», «жакшы кеп деп, кандай кепти айтабыз?», «кептин байлыгына эмнелер кирет?» деген сыяктуу эчак аш-малтайы чыгып бүткөн, үйрөтүү иштерин ыгы жок теориялаштырган суроолордун студенттерге берилбесин туура көрөбүз. [2]

Корутунду

Жалпы эле кеп маданияы – белгилүү бир лингвистикалык-теориялык аныктамаларга, чектөөлөргө, атайын иштелип чыккан норманын гана алкагында болууга, ийгиликтерин, сапатын, деңгээлин так аныктап көрсөтүүгө дээрлик баш ийбеген, дайыма кыймылда болуучу, өзгөрмөлүү, өнүгүп туруучу коомдук аң-сезимдин, адеп-ахлактын формасы болуп саналат. Аны окутууда ошол жандуулук, кашкайта көрсөтүлгөн көрсөтмөлүүлүк дайыма көрүнүп, байкалып турушу талап кылынат. Бул жандуулук, бул көрсөтмөлүүлүк, биринчиден, кыргыз тилин окутуп жаткан окутуучунун өзүнүн кебинен дайыма таасын байкалып турушу – студенттердин кеп маданиятын өркүндөтүүнүн негизги өбөлгөсү, шарты болуп эсептелинет.

Адабияттар

1. Мусаева В. Кыргыз тилин жана адабиятын компетенттүүлүктөрдүн негинде окутуу. (Сабактардын иштелмелери). Б. 2014. -100б.
2. Мусаев С.Ж. Кеп маданияты жана норма. – Б., 1999. – 147 б.
3. Алимбеков А. Окутуунун жалпы методдору. - Бишкек: 2004.
4. Байгазиев С.О., Рысбаев К.С. «Педагогикалык тажрыйба» Изденүүлөр жана тажрыйбалар. - Ф.: Мектеп. 1989.30 - бет, 58 - бет.
5. Головин Б. Н. Основы культуры речи. 2 изд., М., 1988.
6. Костомаров В. Г. Культура речи и стиль. М., 1960.
7. Исмаилов А.У. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда жаңы технологияларды колдонуунун методикалык негиздери/ А.У., Исмаилов // Известия Кыргызского государственного технического университета им. И.Раззакова. №1-2(41). 2017. С.160-155

УДК 001.895:81'42

ТЕКСТТЕР МЕНЕН ИШТӨӨДӨ ИННОВАЦИЯЛЫК ЫКМАЛАРДЫ КОЛДОНУУ ЖОЛДОРУ

Исраилова Акдана Маматалиевна, п.и.к., доцент, И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети, Кыргыз тили кафедрасы, Кыргызстан, Бишкек ш. e-mail: israilova.akdana@bk.ru

Саякбаева Айгуль Бапаевна, доценттин м.а., И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети, Кыргыз тили кафедрасы, Кыргызстан, Бишкек ш. e-mail: sayakbaeva68@mail.ru

Аннотация: Баяндамада кыргыз тили сабагында студенттерди илимий тексттер менен тааныштыруу, ошондой эле инновациялык ыкмаларды колдонуу каралат. Тект болуу үчүн төмөндөгүдөй мыйзам ченемдүү үч негизги белги: а) тексттеги сүйлөмдүн туруктуу мүчөлөнүшү (тезмектелиши); б) маанилик жактан бир бүтүндү түзүшү; в) сүйлөмдөрдүн өз ара байланыштуулугу. Бул илимий адабиятта кээ бир процессти жүргүзүүнүн жаңыча жолу катары түшүндүрүлөт. Ошондуктан, инновация аркылуу кайсы бир системада бир сапаттык абалдан экинчи бир сапаттык абалга өтүү процесси жүрөт десе туура болот.

Өзөктүү сөздөр: илимий стиль, техникалык термин, жаратылыш байлыктары, алтын, күмүш, көмүр, темир, түстүү металл, таштар, газ.

ПУТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ ПРИ РАБОТЕ С ТЕКСТАМИ

Исраилова Акдана Маматалиевна, к.п.н., доцент, Кыргызский государственный университет им. И.Раззакова, кафедра Кыргызского языка, Кыргызстан, г. Бишкек. e-mail: israilova.akdana@bk.ru

Саякбаева Айгуль Бапаевна, и.о. доцента, Кыргызский Государственный университет им. И.Раззакова, кафедра Кыргызского языка, Кыргызстан, г. Бишкек. e-mail: sayakbaeva68@mail.ru

Аннотация: Доклад предусматривает ознакомление студентов с научными текстами на уроках кыргызского языка, а также использование инновационных методов. Три основных закономерных признака для текста: а) постоянные члены предложения в тексте; б) образующие смысловое целое; в) взаимосвязь предложений. Это объясняется в научной литературе как новый способ запуска некоторого процесса. Поэтому справедливо сказать, что посредством инноваций в любой системе происходит процесс перехода из одного качественного состояния в другое.

Ключевые слова: научный стиль, технический термин, природные богатства, золото, серебро, уголь, железо, цветной металл, камни, газ.

WAYS TO APPLY INNOVATIVE METHODS IN TEACHING SCIENTIFIC STYLE

Isirailova Akdana Mamatalievna, Candidate of Pedagogic Sciences, docent, Kyrgyz State Technical University named after I.Razzakov Bishkek, e-mail: isirailova.akdana@bk.ru

Sayakbaeva Aigul Bapaevna, acting assistant Docent, Kyrgyz State Technical University named after I.Razzakov Bishkek, e-mail: sayakbaeva68@mail.ru

Annotation: The report provides for familiarization of students with scientific texts in the lessons of the Kyrgyz language, as well as the use of innovative methods. Three basic natural signs for the text: a) permanent members of the sentence in the text; b) forming a semantic whole; c) the relationship of proposals. This is explained in the scientific literature as a new way to start a process. Therefore, it is fair to say that through innovations in any system there is a process of transition from one qualitative state to another.

Keywords: scientific style, technical term, natural resources, gold, silver, coal, iron, nonferrous, metal, stones, gas.

Киришүү. Кыргыз тили кыргыз элинин кылымдап жыйнаган маданий казынасы, рухий дөөлөтү, атадан балага өткөн ыйык мурасы болуп саналат.

Бүгүнкү күндө мектепти орус тилинде бүтүргөн студенттерди рухий мурастарыбыз менен тааныштырып, улутубузду, салтыбызды, тилибизди сыйлоого, тарыхыбызды билүүгө, иш кагаздарын сабаттуу жазууга, илимий тексттерди түшүнүп окууга, сүйлөө кебибизде техникалык лексиканы туура орду менен колдонууга үйрөтүү мамлекеттик тилди окутуунун максаты болуп эсептелет.

Кеп стилдери өз ара экиге бөлүнөт: оозеки (сүйлөшүү) стили, жазуу стили. Ал эми жазма адабий тилдин (илимий стиль, көркөм стиль, иш кагаздар стили, публицистикалык стиль) ар биринин өзүнүн колдонулган чөйрөсү бар. Мисалы, илимий стиль – илим изилдөө иштеринде колдонулат, бул стиль окурманды маалымдоо, кабарлоо мүнөзгө ээ. Илимдин жана техниканын тармактарынын өзгөчөлүгүнө ылайык атайын терминдер менен жазылган эмгектердин тили илимий стиль деп аталат. Бул стиль көбүчө илимий эмгектерде, окуу китептеринде, илимий темада жазылган докладдарда, лекцияларда, энциклопедияларда ж.б. колдонулат. **Илимдин теориялык маселелеринен кабар кылуу, анын себепин түшүндүрүү стилдин милдетине кирет.** Илимий стилде тактык, ачыктык, терминдердин туура, так колдонулушу, тексттеги логикалуулук, түшүнүктүүлүк, объективдүүлүк кездешет. Бул стилде тилдик каражаттар, илимий терминдер орун алат: сүйлөмдөр жайынча баяндалып, сүйлөмдүн ээси көп учурда колдонулбайт. Кээде 3-жактагы учур чактык

мааниде колдонулушу орун алат, ойдун ыксыз кайталанышына жол берилбейт, көп сөздөр өз маанисинде колдонулат. Мисалы: Тил илиминен. Грамматика эки бөлүктөн турат: биринчиси – морфология, экинчиси – синтаксис. Морфология сөз мүчөлөрү же сөз бөлүктөрү аркылуу сөздөрдүн өзгөрүшү жана жасылышы жөнүндөгү маселелерди иликтейт. Жогоруда белгилегендей, илимий стилдеги текстке көңүл буралы. Аны тереңирээк түшүнүү үчүн бир топ инновациялык ыкмаларды колдонуу өзүнүн ийгиликтүү натыйжасы берет деген ойдобуз.

Текст. Техникалык илимдеринин өнүгүшү.

Кыргызстандын аймагында тоо-кен иштери байыртадан эле башталган. VII – XII-кылымдарда Фергана өрөөнүнө чектеш жаткан тоолуу райондордо, Сары-Жазда, Талас жана Чаткал өрөөндөрүндө алтын, күмүш, жез, калай, сымап, сурьма, коргошун жана темир казылып алынып турган. Кенди казып алуу жердин үстүнөн ачык жана жер астындан 20 метрден 80 метрге чейинки тереңдикте жүргүзүлгөн. Руда адатта кен казылган жерде иштетилген. Татаал тарыхый шарттарга байланыштуу узакка созулган үзгүлтүктөн кийин XIX-кылымда гана тоо-кен иштери кайрадан жандана баштайт. 1960-жылдардын аягында Кызыл-Кыя жана Сүлүктү көмүр, Майлы-Сай нефть кендери иштеле баштаган. Көмүр өнөр жайынын өркүндөшү менен Кыргызстанда тоо-кен иштери алгачкы беш жылдыктарда жолго коюла баштаган.

30-жылдарда түстүү металлдардын руда казылып алуу башталып, согуштан кийин республиканын түстүү металлургиясы (айрыкча анын сымап-сурьма тармагы) жалпы союздук мааниге ээ болот. Буга удаалаш маанилүү бир топ курулуш материалдары да (гипсолиттер, каптооч такталар, темир-бетон) алына баштайт. 70-жылдары республикада жаратылыш таштарды (мрамор, гранит, сиенит) казып алуу өнүгө баштаган. Майлы-Сай, Избаскен, Чатыр-Таш кендеринде нефть, Избаскен аймагынан газ алынат.

50-жылдары тоо-кен профилиндеги биринчи илимий бөлүм жана окуу жайлар түзүлөт. КР илимдер академиясынын Геология институтунун курамында – Тоо-кен иштери жана металлургия бөлүмү; Фрунзе политехникалык институтунун тоо-кенгеология факультети. КР ИАсы да бул багытта илимий мекемени уюштурган. Тоо-кен иштери жана металлургия бөлүмүнүн базасында Тоо тектердин физикасы жана механикасы институту уюшулган. Мында негизги төрт илимий багыт түзүлгөн: тоо-тектер менен массивдердин механикасы, тоо тектердин жардыруудан талкалануусунун физикалык негиздери, кендерди иштетүүнүн техникасы жана технологиясы, геомеханикалык приборду куруу.

Кыргызстанда тоо-кен илиминин калыптанышына жана өнүгүшүнө, ошондой эле жогорку квалификациялуу кадрлардын даярдалышына өлкөнүн илимий борборлорунун тоо-кен иши боюнча көрүнүктүү илимпоздорунун көрсөткөн жардамы зор.

Тексти төмөнкү ыкмалар менен иштеп көрөлү:

Тексти окуп, таблицаны толтуруңуз.

«V» - билем	«+» - жаңы маалымат	«-» - мен башкача ойлогом	«?» - суроолор
1....	1...	1...	1...
2....	2...	2...	2...
3....	3....	3...	3...

Кластер. Идеяларды чагылдыруудагы графикалык уюштуруучу. Сызыктуу эмес ойломдук ишти чагылдыруу ыкмасы. Кандайдыр бир темадагы идеяларды эркин жана бат чогултууга жардам берген педагогикалык стратегия. Ал бат унутулуп кала турган идеяларды графикалык сүрөттө менен кагаз үстүнө белгилөөгө мүмкүндүк берет.[4]

Кластердин мүмкүнчүлүктөрү жана түрлөрү ар кандай: “кластер суроолор менен” (идеялардын ордуна суроо жазылат), “кластер-табышмак” (кластердеги теманы же өзүнчө

түшүнүктөрдүн ордуларына толтурбай бош калтырат да, ошол тегеректерди толтуруу менен студенттер теманы же зарыл түшүнүктөрдү аныкташы керек).

Мисалы: өлкөнүн кен байлыктары – темир, кен, мрамор, гранит, алтын, күмүш, муңайзат, газ, жез, калай, сымап, коргошун. ж.б.

Эки бөлүктүү күндөлүк. Текст менен иштөөнүн интерактивдүү ыкмасы. Мындай күндөлүктү толтуруу үчүн атайын убакыт талап кылынып, студенттин жазуу ишмердүүлүгүн да өстүрөт. Белгилүү бир формада студенттердин ой жүгүртүүлөрү жана баа берүүлөрү, көз караштары боюнча түшүндүрмөлөрүн жазууга көрсөтмө берет. Окулган текстке карата студенттин тикеден-тике реакциясын ачып көрсөтүү үчүн негиз катары пайдаланылат. [2]

Эки бөлүктүү күндөлүктүн графиги

№	Цитаталар, фразалар, Сөздөр	Ой жүгүртүүлөр, талкуу жана ассоциациялар, баа берүү боюнча түшүндүрмөлөр
1	VII-XII-кылымдар	Фергана өрөөнүнө чектеш жаткан тоолуу райондордо, Сары-Жазда, Талас жана Чаткал өрөөндөрүндө алтын, күмүш, жез, калай, сымап, сурьма, коргошун жана темир казылып алынып турган.
2	XX-кылымдын 30-жылдар	Түстүү металлдардын руда казылып алуу башталып, согуштан кийин республиканын түстүү металлургиясы (айрыкча анын сымап-сурьма тармагы) жалпы союздук мааниге ээ болот. Буга удаалаш маанилүү бир топ курулуш материалдары да (гипсолиттер, каптооч такталар, темир-бетон) алына баштайт.
3	XX-кылымдын 50-70-жылдары	50-70-жылдары республикада жаратылыш таштарды (мрамор, гранит, сионит) казып алуу өнүгө баштаган. Майлы-Сай, Избаскен, Чатыр-Таш кендеринде нефть, Избаскен аймагынан газ алынган. Тоо-кен профилиндеги биринчи илимий бөлүм жана окуу жайлар түзүлөт. КР илимдер академиясынын Геология институтунун курамында – Тоо-кен иштери жана металлургия бөлүмү; Фрунзе политехникалык институтунун тоо-кен геология факультети. КР ИАсы да бул багытта илимий мекемени уюштурган. Тоо-кен иштери жана металлургия бөлүмүнүн базасында Тоо тектердин физикасы жана механикасы институту уюшулган.

Венн диаграммасы. Фактыларды, кубулуштарды, идеяларды салыштыруу үчүн пайдаланган эки бири-бирине байланыштырылган тегерек түрүндөгү схемалар диаграмманы түзөт. Ар бир тегеректеги бош орундар айырмачылыктарды жазуу үчүн пайдаланылат, тегеректер кошулушкандагы түзүлгөн жалпы бөлүгү – эки салыштырылган кубулуштардагы (фактылардагы, түшүнүктөрдөгү ж.б.) жалпылыкты белгилөө үчүн, англиялык логик Венндин атында аталган. Жекече жана топтук иште пайдалануу менен жалпылыктарды ажыратууга жардам берет.[1]

Мисалы:

Синквейн. Окуп үйрөнүлгөн түшүнүктөн резюме жасоонунун кыска, сыйымдуу формасы аткарылат. Ар биринин өзүнчө мазмунун жана структурасы бар. Беш саптан туруп, төмөндөгүдөй схемасы (бир зат атооч, эки сын атооч, үч этиш, бир сүйлөм, зат атоочтун синоними) менен түзүлөт.

Мисалы:

Кен байлыктар
Баалуу, пайдалуу
Өндүрүлөт, иштетилет, сатылат
Биздин өлкөдө кен иштетүү жакшы өнүгүүдө
байлык

Даймонд. Окулган материалдарды резюмелөө менен кабыл алуу. Жалпылоонун чыгармачыл формасы синквейн сыяктуу эле түзүлүп жаткан текстке керектүү маани берүү үчүн так сөздөрдү тандоо боюнча түйшүктүү ишти талап кылат.[7]

Тил каражаттарын кылдаттык менен тандоо боюнча машыгууга көмөк берет. Сөз түркүмдөрүн так билүү талап кылынат. Тогуз саптан туруп, төмөндөгүдөй схемасы (бир зат атооч, эки сын атооч, үч чакчыл, төрт тактооч, беш этиш, төрт тактооч, үч чакчыл, эки сын атооч, зат атоочко антоним) менен түзүлөт. Сөз түркүмдөрүнүн негизинде белгилүү тема боюнча текст түзүлөт.

Мисалы:

Кен
Баалуу, пайдалуу
Изилденип, казылып, пайдаланып

Илгери, мурда, азыр, кийин

Издетет, иштетет, ойлондурам, ачууландырат, мажбурлайт

Дайым, учурда, бир аздан кийин, анан

Билинип, шартталып, такталып

Кыйын, татаал

Жоктук[4]

Жогоруда көрсөтүлгөн ыкмалар студенттин кыргыз тилге болгон кызыгуусун өстүрөт, лексикалык корун байытат. Сабак учурунда ар кандай ыкмаларды колдонуу – бул студенттердин сөз байлыгын өстүрүүгө жана башка улуттун өкүлдөрүнүн мамлекеттик тилди үйрөнүүгө болгон кызыгуусун, сабактын жандуулугун сөзсүз арттырат деп ишенебиз.

Демек, илимий термин тармактарын түзүүдө негизги принциптердин бири – эне тилдин ошол лексикалык корун толугу менен пайдаланууга негизделген.

Техникалык кесип боюнча сөз байлыгын өстүрүү, сабаттуу жазууга көнүктүрүүгө багытталып, азыркы учурдагы окутуунун технологияларына ылайыкталып өтүлүүгө тийиш. Сабакта негизинен оозеки тапшырмаларга, грамматикалык тапшырмаларга, жазууга, лексикалык тапшырмаларга көңүл буруу зарыл.[6]

Студенттер илимий стилдин өзгөчөлүктөрүнүн өзөктүү маселелери менен таанышып, техникалык илим тууралуу материалдардын негизинде грамматикалык, лексикалык көндүмдөргө көнүгүү компетенциясына ээ болушат. Ошону менен бирге техникалык лексика менен таанышып, анын негизинде кыргыз адабий тилинде сүйлөө маданиятына көнүгүшүп, техникалык адистик боюнча лексикалык байлыгын арттыруу, илимий стиль боюнча билгичтиктерин, көндүмдөрүн өркүндөтүү компетенциясына ээ болушат.

Тартууланган материалдар студенттердин улуттук дүйнө таанымын калыптандырып, мамлекеттик тил боюнча алган билимдерин тажрыйбада колдоно билүү компетенциясына жетишүү максатын көздөйт. Ошону менен бирге эле студенттердин кабыл алуусун оңой жана эстутумунда сакталып калууда инновациялык ыкмаларды колдонуу ийгиликтүү натыйжасын берет деген ойдобуз. [3]

Колдонулган адабияттар

1. Биялиев К.А. Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары коммуникативдик багытта окутуу методикасынын негиздери. Пед илим. док. дисс. Автореферат. Б.:, 2010 – 42.
2. Камбаралиева У.Д. Основы сопоставительного изучения лексики русского и кыргызского языков – Б.: Эркин Тоо. 2004. – 211с.
3. Урманбетов Б. Кыргыз тилиндеги кесиптик лексика Б.: БГУ, 2011. – 52б.
4. Ибраимов С. Лингвокультурология – тилдик маданият таануу – Б.: 2004. – 118б.
5. Рысбаев С.К. Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуу маселелери. – Б., 2007/ - 131 б.
6. Исмаилов А.У. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда жаңы технологияларды колдонуунун методикалык негиздери / Исмаилов А.У.// Известия Кыргызского государственного технического университета им. И.Раззакова. №1-2 (41). 2017. С. 160-165
7. Исмаилов А.У. Асанова Н.Т. Дил баян жазууга уйргтуу аркылуу студенттерге руханий баалуулуктарды калыптандыруунун мааниси / А.У. Исмаилов, Н.Т. Асанова // Известия Кыргызского государственного технического университета им. И.Раззакова. №1-2 (41). 2017. С. 156-160

«САНДЫК МЕТОДДОР» КУРСУН ПРАКТИКАЛЫК ЖАКТАН КОМПЬЮТЕРДИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУП ОКУТУУ

Төрөгельдиева Канышай Макишевна, п.и.д., профессор, И. Арабаев ат. Кыргыз мамлекеттик университети, Кыргызстан, 720026, Бишкек шаары, Раззаков к., 51а, e-mail: torogeldieva52@mail.ru

Кыштообаева Чолпон Асанкуловна, изденүүчү, Талас мамлекеттик университети, Кыргызстан, Талас шаары, Карла Маркс к., 25, e-mail: kyshtobaeva@mail.ru

Аннотация: Жогорку окуу жайларынын студенттерине «Сандык методдор» курсун практикалык жактан окутуу ар кандай жолдор менен ошондой эле компьютер технологиясы аркылуу берилет. Бул, ар кандай мүнөздөгү системаларды жана кубулуштарын изилдөөдө, студенттердин теориялык билимдерин практикада пайдаланууга жана ар кандай кубулуштардын математикалык моделдерин эсептөө алгоритмин компьютер аркылуу жүргүзүүгө мүмкүндүк берет. Акыркы жылдарда «Сандык методдор» курсунда компьютердик технология кеңири пайдаланууда. Демек, азыркы учурда маалымат технологиясына ээ болуу коомдогу кесиптик атрибутун көрсөтүп турат. Ошол себептүү студенттерге жогорку билим берүүдө, жогорку курстарда, математикалык методдорду, компьютердик технологияларды колдонууда кыйынчылыкка дуушар болбой турган кылып окутуу процессин уюштуруу абзел. Ал үчүн, алар сандык методдор жана информатика боюнча негизги базалык билимди алуусу керек, ошондуктан бул билимдерге канчалык эрте, жогорку деңгээлде ээ болушса ошончолук жакшы ийгиликтер болот деген ойдобуз.

Өзөктүү сөздөр: компьютер, компьютердик технология, сандык методдор, кесиптик окутуу, математикалык метод, окутуу, маалымат технологиясы.

ОБУЧЕНИЯ КУРСА «ЧИСЛЕННЫЕ МЕТОДЫ» ПРАКТИЧЕСКИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Төрөгельдиева Канышай Макишевна, д.п.н., профессор, Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева, Кыргызстан, 720026, г. Бишкек, ул. Раззакова, 51а, e-mail: torogeldieva52@mail.ru

Кыштообаева Чолпон Асанкуловна, соискатель, Таласский государственный университет, Кыргызстан, г. Талас, ул. Карла Маркса, 25, e-mail: kyshtobaeva@mail.ru

Аннотация: Практическое обучение по курсу «Численные методы» осуществляется различными способами, а также с использованием компьютерных технологий. Это позволяет студентам применять теоретические знания при изучении систем разного рода, а также выполнять алгоритмы расчета математических моделей различных явлений на компьютере. В последние годы компьютерные технологии широко используются в курсе «Численные методы». Поэтому приобретение информационных технологий сегодня является профессиональным атрибутом общества. Значит необходимо организовать учебный процесс так, чтобы у студентов не было трудностей в использовании математических методов, компьютерных технологий высшем образовании, старших курсах. Для этого им необходимо иметь базовые знания в области численных методов и информатики, поэтому мы считаем, что чем раньше они получают эти знания, тем лучше.

Ключевые слова: компьютер, компьютерные технологии, численные методы, профессиональное обучение, математический метод, обучение, информационные технологии.

COURSE LEARNING "NUMBERED METHODS" PRACTICALLY USING COMPUTER TECHNOLOGIES

Turogeldieva Kanyshai Makishevna, Ph.D., Professor, Kyrgyz State University named after И. Arabaeva, Kyrgyzstan, 720026, Bishkek, st. Razzakova, 51a, e-mail: torogeldieva52@mail.ru

Kyshtoobaeva Cholpon Asankulovna, researcher, Talas State University, Kyrgyzstan, Talas, st. Karla Marx, 25, e-mail: kyshtobaeva@mail.ru

Annotation: Practical training in the course "Numerical Methods" is available in different ways, as well as with the use of computer technology. This allows students to apply theoretical knowledge in the study of systems of different genera, as well as to perform algorithms for calculating mathematical models of different phenomena on the computer.

In recent years, computer technology is widely used in the course "Numerical methods". Therefore, the acquisition of information technology today is a professional attribute of society. Therefore, it is necessary to organize the educational process so that students did not have difficulty in using mathematical methods, computer technology in higher education, senior courses. For this it is necessary to have basic knowledge in the field of numerical methods and computer science, so we consider that the sooner they receive this knowledge, the better.

Keywords: computer, computer technology, numerical methods, professional training, mathematical method, training, information technology.

Жеке компьютер - эсептөө эксперименттерин жүргүзүүнүн, абстракциялык визуалдаштыруунун, окуу жана изилдөө маселелерин коюуда жаңы мүмкүнчүлүктөрдү колдонуунун, проблемалык кырдаалдарды уюштуруунун, кубулуштарды, процесстерди, объекттерди окутууда маселелерди чыгаруунун жана талдоонун моделдештирүү каражаты.

О.В. Зиминдин пикири боюнча компьютердин техникалык мүнөздөмөлөрү ортосундагы ажырымды жоюу жана аларды окутууда натыйжалуу колдонууда билим алуучуну эмес, анын компьютерин педагогикалык өз ара аракеттенүү объектиси катары кароо зарыл. Мында, төмөнкүдөй проблемалар коюлат: жалпы педагогикалык максаттарды трансформациялоо, маалыматтык маданиятты өнүктүрүү; окутуунун методикасын долбоорлоо тандеми; окутуунун ар бир этабында тандем менен өнөктөш функцияларын изилдөө [5].

Компьютерди үйрөнүү деп, биз студенттин компьютердик жабдууга тиешелүү программалык камсыздоону окуу жана илимий-изилдөө маселелерин чечүү каражатына айландыруучу ишмердүүлүгүн түшүнөбүз.

Окутуунун компьютердик технологиясы - бул технология көп маалыматтык, интеллектуалдык, коомдук-саясий, коммуникациялык ж.у.с. компетенцияларды калыптандырууну көздөйт. Коомдун талабынын компетенттүүлүк парадигмасына жараша өзөктүү компетенциялардын топтомун калыптандырууга көмөктөшүүчү каражат десек жаңылышпайбыз.

Окутуу шарттарында компьютердик технологияларды колдонуу деп окутуунун ар бир этабында компьютерди колдонуунун максатка ылайыктуулугу, студент жана компьютердин өз ара иш алып баруусунда коюлуучу окуу максаттарын жана милдеттерин калыптандырууну түшүнөбүз. Студенттин компьютер менен бирдиктүү ишмердүүлүгүн өздөштүрүүдө компьютер жардамчылык ролду аткарууда. Мында, компьютер билим алуучунун жеке электрондук жардамчысы болот.

Г.К. Селевко студенттер үчүн компьютер төмөндөгүдөй ар түрдүү функцияларды аткараарын белгилеген:

- окутуучулар үчүн (маалымат булагы, сапаттуу жаңы денгээлдеги көрсөтмөлүү окуу куралы, тренажер, диагностика жана текшерүү каражаты);

- жумушчу инструмент катары (жогорку ылдамдыктагы эсептөө, моделдөө, ар түрдүү ишмердүүлүктү жасалгалоо каражаты);
- объекти окутуу (программалоо, окутуу процесстерине компьютерди, программалык пакеттерди колдонуу, өздүк мүмкүнчүлүгүнө ыңгайлаштыруу); коммуникация каражаттары (кызматташуучу жамаатты түзүү) [11].

Компьютердик технология – маалыматтык технологияны ишке ашыруунун каражаты.

Математикалык аппарат адамдын күндөлүк турмушунда эмгектик иш аракеттеринде кеңири колдонулат. Математиканын тилин пайдалануу адамга так жана кыска сүйлөөгө, ойду ачык, түшүнүктүү туюндура билүүгө көнүктүрөт. «Сандык методдор» курсунун компьютердик техника жана жаңы информациялык технологиялар менен куралдануусу бул процессти ого бетер тездетүүдө [10].

Андыктан ЖОЖдордо окуган студенттердин күндөлүк турмуштарында жана эмгектик ишмердүүлүктөрүндө зарыл болгон жетиштүү деңгээлдеги билимдердин, билгичтиктердин жана көндүмдөрдүн жана компьютердик заманбап технологиялардын системасына ээ болуусун камсыз кылуу учурдын талабы. Анткени компьютердик технологияны окутуу процессинде пайдалануу адистерди даярдоонун фундаменталдуулугун жогорулатуу, окуп-таанып билүү ишмердүүлүгүн интеллектуалдаштыруунун камсыз кылуу максатын көздөйт. Болочоктогу математика адистердин кесиптик компетенттүүлүгүн, чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн өстүрүү дагы компьютердик технологияны колдонуу аркылуу ишке ашырылат.

Маалыматтык технология – бул заманбап компьютердик жана башка техникалык каражаттарды колдонуунун негизинде маалыматтарды таратуу, сактоо, иштетүү, топтоо, жөнөтүү, чогултуу үчүн колдонулган методдордун, түзүлүштөрүдүн жана өндүрүштүк процесстердин чогуусу [1].

Окутуу процессинде компьютерди колдонууга талдоо жасаганда компьютердин төмөндөгүдөй дидактикалык мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу керек экендигин айгинеледи [12]:

- окуу материалын кабыл алууда, өзгөчө окуу материалын системалаштырууда студенттердин өз алдынчалуулугун кеңейтүү;
- таанып-билүү жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүү;
- предметти интегралдаштырып окутуу;
- студенттердин мотивациясын өстүрүү.

Окутуунун компьютердик технологияларынын методологиясынын негизги жоболору В.М. Монахов тарабынан төмөндөгүдөй аныкталган:

1. Студенттердин чыгармачыл активдүүлүгүн өнүктүрүүнү, окуу ишмердүүлүк процессине методикалык инновацияларды киргизүүнү камсыз кылган педагогикалык технологияларды түзүү.
2. Бирдиктүү окуу тарбия берүү процессинин алкагында окутуучунун жана билим алуучулардын окуу, окуу-илимий, методикалык, уюштуруу иштерин интеграциялоо.
3. Салттуу окуу предмети мазмуну менен маалыматтарды, маалымат банктардын, окутуучулар жана студенттер үчүн ачык маалымат массивдеринин ортосундагы өз ара байланыш.
4. Үзгүлтүксүздүк, ар кандай предметтер боюнча компьютердик технологиялардын улануучулугу.
5. Компьютердик технологиялардын формаларынын, методдорунун жана каражаттарынын студенттердин маалыматтык маданиятынын деңгээлине ылайыктуулугу.
6. Компьютердик технологиянын таасир этүүчү объекти катары "студент" эмес, ал "студент+компьютер" анын программалык жана маалыматтык камсыздандыруу программасы катары саналат [9].

А.А. Вербицкий алгоритмдөө, программалаштыруу жана ЖОЖдордо дидактикалык процессти уюштуруу, проблемалуу, изилдөөчүлүк, таанып-билүүчүлүк, келечектеги кесиптик ишке кызыгуу, окутууда чыгармачыл шарттарын издөө ыкмаларына өтүүнү көрсөткөн [2].

Компьютердик технология: программалап окутууну, интеллектуалдык окутууну, гипертекст, мультимедианы, имитациялык окутууну, көрсөтмөлүүлүктү өзүнө камтыйт. Биз көрүп тургандай компьютердик технологияда-эң башкысы программалык камсыздоону камсыз кылган компьютер экендиги талашсыз [3].

Кыргызстандын жогорку окуу жайларында компьютердик технологиянын жардамы менен окуу курстарын өздөштүрүү маселеси азыркы учурдун актуалдуу. Бул маселе боюнча республикалык масштабдагы илимий изилдөөлөр сейрек экендигин белгилей кетүү керек.

Окумуштуу С.А. Дьяченко өзүнүн эмгегинде атайын адистештирилген математикалык программаларды (Mathematica символдук системасы) математика курсун окутууда колдонуу маселелери изилдеген [4].

«Сандык методдор» курсун окутуу процессинде маалыматтык технологияларды колдонуу студенттердин окууга болгон мотивациясын жогорулатат, эске тутуусун актуалдаштырат, өз алдынчалуулугун өстүрөт, окутуунун жыйынтыгын баалоодо объективдүүлүк менен баалоо камсыз болот, ар бир студентке дифференцирленген, жеке инсанга багытталган мамиле жасалып, алардын өз алдынча иштерине, изилдөө иштерине болгон көндүмдөрү калыптандырылат [7].

«Сандык методдор» курсун окутууда компьютерди колдонуунун максаты төмөнкүлөр:

- компьютердик сабаттуулукту калыптандыруу;
- студенттердин өз алдынча иштерин өнүктүрүү;
- жекече, инсанга багытталган мамиле жасоо.

Демек, «Сандык методдор» курсун окутууда компьютердик технологияларды колдонуу материалды үйрөтүүдө көрсөтмөлүүлүктүн жана лабораториялык иштин тез аткарылуусунун негизинде окутуучуга убакытты үнөмдөөгө мүмкүндүк берет, студенттердин билимин интерактивдүү режимде текшерет, окутуунун эффективдүүлүгүн жогорулатат, инсандык потенциалын - таанып-билүүчүлүгүн, чыгармачылыгын, коммуникативдүүлүгүн жана табигый эстетикалуулугун көрсөтө алууга, студенттердин маалыматтык маданиятынын өсүшүнө жардам берет.

Ошентип, маалыматташтыруу шартындагы заманбап «Сандык методдор» курсунун артыкчылыгы, окутуучунун ар кандай методиканы, технологияны, окуу китептерин жана программаларын эркин тандоосунда турат. Бирок педагогикалык ишмердүүлүктүн жыйынтыгы, окутуучу окуу маалыматы менен иштөө канчалык жөндөмдүүлүктө, усталыкта уюштура биле турганынан көз каранды болуп келген жана боло бермекчи. Ошентсе да, компьютердин бардык мүмкүнчүлүктөрүн колдоно билген, чыгармачыл окутуучу мындай сабактардан өзү гана эмес студенттерине дагы жылуу маанай тартуулап, аларды таанып-билүүгө жана чыгармачылыкка тартып, билим берүү процессин бир кыйла жогорку деңгээлге көтөрөт [1].

Бул мүмкүнчүлүктөрдү сапаттуу колдоно билүү азыркы учурдагы ар бир окутуучунун милдети деп айтууга болот.

«Сандык методдор» курсун окутууда компьютердик технологияларды колдонуу алардын аналитикалык жана сынчыл ой жүгүртүүсүн камсыз кылат. Ошону менен бирге студенттердин өз алдынчалуулугун калыптандырууда көйгөйлүү маселелерди көрө билип, аны өз убагында чечүүгө үйрөтөт [8].

Ушул себептүү болочоктогу математика мугалимдерине «Сандык методдор» курсун окутуу актуалдуу деп эсептеп, анын мазмунун тактоо жана жаңы заманбап методдору издөө, аны жайылтуу жалпы эле методист педагогдор менен окумуштуулардын милдети деп ойлойбуз. Билим берүүнүн маалыматташтырылышы активдүү өнүктүрүүлүчү процесс жана окутуу процессинин сапаттын жогорулатуу максатында компьютерлерди жана теле байланыштарды колдонууну билдирет.

Ошондуктан, бүгүнкү күндө компьютердик жаңы технологияларды колдонбостон конкуренцияга жөндөмдүү, заманбап адистерди даярдоо мүмкүн эместиги жалпыга маалым жана студенттерди компьютердик технологияларды өздөштүрүүгө, теориялык билимдерин

сабаттуу колдонууга гана үйрөтпөстөн, аларды чыгармачыл ой-жүгүртүүгө да үйрөтүү эн маанилүү.

Окутуунун маалыматтык технологияларын ишке ашыруунун үч этабын бөлүп көрсөтүүгө болот:

1. компьютердик технологиянын каражаттарын массалык өздөштүрүүсү - компьютердик класстарды түзүү, телекоммуникациянын каражаттары, программалык каражаттар, педагогдорду жана студенттерди даярдоо;

2. компьютердик технологиянын каражаттарын салттуу окуу дисциплиналарга активдүү киргизүү, программалык камсыздоолорду иштеп чыгуу, компьютердик курстарды уюштуруу, компакт дискаларга аудио жана видео материалдарды жаздыруу, окуу курстардын мазмундарын кайра карап чыгуу; окутуунун ар кандай методдорун формаларын модернизациялоо жана салттуу методдор менен комбинациялоо;

3. үзгүлтүксүз билим берүүнү модернизациялоо, дистанттык окутууну киргизүү, маалыматтык технологиянын каражаттарын үзгүлтүксүз колдонуу, окутуунун методикалык негизин өркүндөтүү.

«Сандык методдор» курсу компьютер тармактарын тейлөө, математикалык камсыздоонун моделдөөсү жана программалык камсыздоону киргизүү менен тыгыз байланышкан.

Демек, компьютердик технологияны окутуу процессинде пайдалануу адистерди даярдоонун фундаменталдуулугун жогорулатуу, окуп-таанып билүү ишмердүүлүктөрүн интеллектуалдаштыруунун камсыз кылуу максатын көздөйт. Болочоктогу математика адистердин кесиптик компетентүүлүгүн, чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн өстүрүү дагы компьютердик технологияны колдонуу аркылуу ишке ашырылат.

«Сандык методдор» курсун студенттерге окутуу теориясынын жана эсептөө методологиясынын негиздери:

- математикалык маселелерди чечүү үчүн эсептөө алгоритмдерди өздөштүрүү;
- өз алдынча же натыйжалуу эсептөө алгоритмдерди өнүктүрүүнү тандап компьютердик куралдарды колдонуу;
- маселелерди чечүү үчүн эсептөө алгоритм программасын ишке ашыруу;
- иштеп чыгуу шык жөндөмүн пайдалануу натыйжаларын түшүндүрүү мүмкүнчүлүгүн чечүү каралат.

«Сандык методдор» курсун окутууда студенттердин компьютердик билимин уюштуруу, болжолдуу жакындаштырып эсеп чыгаруунун ыкмаларын үйрөтүү, ошондой эле ар кандай көйгөйлөрдү чечүү зарыл.

Компьютер технологиясын натыйжалуу жана компетенттүү пайдалануу адиске дээрлик ар кандай иш-аракеттерине колдонууда талап кылынат.

«Сандык методдор» курсун окутууда төмөнкү үч багыт белгиленет:

1. математикалык моделдерди анализдөө;
2. стандарттуу математикалык маселелерди чыгарууга метод, алгоритмдерди түзүү;
3. программалоону автоматташтыруу.

Математикалык моделдердин анализи маселелердин коюлушун үйрөнүүнү, моделди тандоону, киргизилүүчү маалымат анализин жана иштелип чыгышын, моделди изилдөөдөгү математикалык маселелерди сандык эсептөөнү, эсептөө натыйжаларын анализдөө жана алынган натыйжаларды керектөөдөн келип чыккан маселелерди камтыйт.

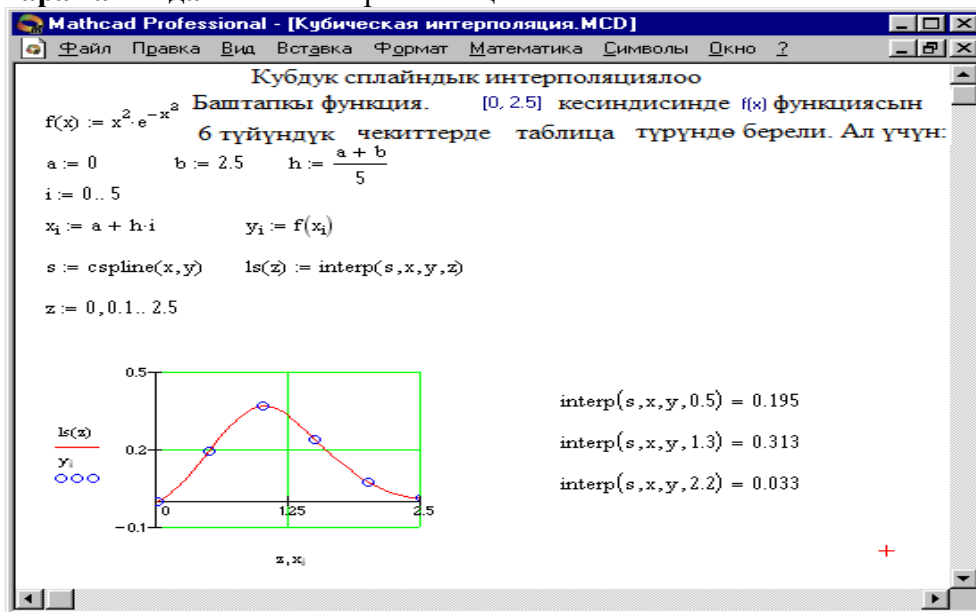
«Сандык методдор» курсун окутууда компьютердик технологияларды колдонууда төмөндөгүлөрдө эске алуу керек деген жыйынтыкка келебиз:

- заманбап билим берүү каражаттарын тандап алууда, болочоктогу кесиптик багыт алууда, студенттердин практикалык көндүмдөрүн жана сандык методдорду окутуунун мазмунун эске алуу керек;

- «Сандык методдор» курсун окутуу окуу максаттарына жана милдеттерине негизделиши керек.

- студенттер билим берүүнүн бардык каражаттарын жана ыкмаларын пайдаланууга тийиш.

1-мисал. $[0; 2,5]$ кесиндисинде $h = 0,5$ кадамы менен $f(x) = x^2 \cdot e^{-x^2}$ функциясынын **MathCad** каражатында сплайн-аппроксимациясын аныктайлы.

1. - сүрөт. Кубдук сплайндык интерполяциялоо

Берилген чекиттердин векторуна туура келген интерполяциялануучу маанилердин көптүгүн алуу үчүн векторлоштуруу операторун колдонсо болот. Ал *interp* жана *linter* функциялары аркылуу аныкталат.

```
f(x) := x^2 * e^{-x^2}    a := 0    b := 2.5    h := (a + b) / 5
i := 0..5    x_i := a + h * i    y_i := f(x_i)

s := cspline(x, y)    z := 0, 0.1 .. 2.5

interp(s, x, y, z) =
```

0
0.02
0.052
0.095
0.143
0.195
0.245
0.291
0.329
0.356
0.368
0.363
0.343
0.313
0.276
0.237

Мында, көрсөтмөлүүлүк студенттердин сандык методдордун алгоритмин түзүүнүн принциптерин өздөштүрүүгө жана динамикалык тренажёрду өнүктүрүүгө өбөлгө болот жана студенттер программаны аткарууда өзгөрмөлөргө ар кандай параметрлерди берүүгө мүмкүнчүлүк алышат.

Демек, жеке компьютер-эсептөө эксперименттин, абстракциялык визуалдаштырууну, окууда, изилдөөдө мүмкүнчүлүктөрдү колдонуунун, проблемалык кырдаалдарды уюштуруунун, кубулуштарды, процесстерди окутууда маселелерди чыгаруунун жана талдоонун моделдештирүү каражаты.

Ошондой эле, «Сандык методдор» курсун окутуу процессинде компьютердик технологияларды колдонуу деп окутуунун ар бир этабында компьютерди колдонуунун максатка ылайыктуулугу, студент жана компьютердин өз ара иш алып баруусунда коюлуучу окуу максаттарын жана милдеттерин калыптандырууну түшүнөбүз. Студенттин компьютер менен бирдиктүү ишмердүүлүгүн өздөштүрүүдө компьютер жардамчылык ролду аткарат жана билим алуучунун жеке электрондук жардамчысы болот.

Жыйынтыгында, «Сандык методдор» курсун окутууда заманбап жаңы компьютердик технологияларды колдонуу студенттердин көп жактуу чыгармачылыктарын өркүндөтүүгө, алардын предметтик компетентүүлүгүн калыптандырууга, ошону менен бирге, өз алдынчалуулук жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө ыңгайлуу шарттарды түзөт. Демек, «Сандык методдор» курсун окутуу процессинде компьютердик технологияларды пайдалануу студенттердин окуу мотивациясын жогорулатат, көрүп эске тутуусу, дифференцирленген, жеке инсанга багытталган мамилеси, өз алдынча жана изилдөө иштерине болгон көндүмдөрү калыптандырылат. Ошондуктан, «Сандык методдор» курсун компьютердик технологиялар каражаттарын колдонуп окутуунун максаты катары, системалуу ой жүгүртүүсүн жана математикалык маданияттын, алгоритмдик ой жүгүртүүсүн, математикалык билимдерди өз алдынча өркүндөтүү билгичтиктерин, компьютерди таанып билүү куралы катары, жеке электрондук түшүнүктөр аппаратын бекемдөө үчүн компьютердик технологияларды колдонуу тажрыйбасын өнүктүрүү болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Бекбоев, И.Б. Алимбеков, А. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы. - Бишкек; 2011.-305 б.
2. Вербицкий, А.А. Активное обучения в высшей школе /Текст/: / А.А. Вербицкий / Контексный подход –М.:1991. - 205 с.
3. Гулидов, И.В. Педагогические основы адаптации будущих учителей к информационным технологиям в образовании: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / И.В. Гулидов. - Новокузнецк, 2000. - 18 с.
4. Дьяченко, С.А. Использование интегрированной символьной системы Mathematica в процессе обучения высшей математике в вузе: Дис... канд. пед. наук:13.00.02 / С.А. Дьяченко.- Орел, 2000.
5. Зимин, О.В. Предметный сегмент образовательной информационной среды и методика его использования в математическом образовании инженеров: Автореф. дис... д-ра п. н.:13.00.02 / О.В. Зимина. - М., 2004. -36 с.
6. Калдыбаев, С.К., Дидактические основы использование компьютерных тестов в обучении математике /Текст/: дис...к.п.н.: 13.00.02/ С.К. Калдыбаев.-Алмата, 1997.- 152 с.
7. Кравцов, А.Ю. Совершенствование системы подготовки будущих учителей в области информационных и коммуникационных технологий в условиях модернизации образования (на материале зарубежных исследований): Дисс...д-ра п. наук: 13.00.02 / А.Ю. Кравцов. - М., 2004. – 267 с
8. Курамаева, Т.А. Жогорку окуу жайларында математиканы компьютердик технологияны жардамы менен программалап окутуу (гуманитардык адистер үчүн) / \Текст \: дисс. ...канд. пед. наук: 13.00.02 / Курамаева, Т. А. – Б.: 2013. – 167 б.
9. Монахов, В.М. Что такое новая информационная технология обучения? / В.М. Монахов // Математика в школе. - 1990. - № 2. - С. 47-52.
10. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учеб. пособие для студ. пед. вузов и сист. пов. квал. пед. кадров / Под ред. Е.С. Полат.- М.: Издательский центр «Академия», 2002.-272 с.

11. Селевко, Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие для педагогических вузов и институтов повышения квалификации / Г.К. Селевко.- М.: Народное образование, 1998.- 256 с.
12. Чернилевский, Д.В. Дидактические технологии в высшей школе: Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по педагогическим специальностям / Д.В. Чернилевский. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002.- 437 с.

УДК 37.043.2-055

КОМПЛЕКСТУУ БИЛИМ БЕРҮҮДӨ ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОКУТУУНУН РОЛУ

Мадумарова Малохат Косимовна, п.и.к., доцент, Баткен мамлекеттик университетинин Кызыл-Кыя педагогикалык институту, Кыргызстан, 715100, Баткен шаары, И. Жусупова көчөсү, №21

Жороев Абдисадир Арынович, окутуучу, Баткен мамлекеттик университетинин Кызыл-Кыя педагогикалык институту, Кыргызстан, 715100, Баткен шаары, И. Жусупова көчөсү, №21

Куйчиев Асадулло Сулайманович, т.и.к., доцент, Ош педагогикалык институту, Кыргызстан, 714017, Ош шаары, e-mail: akuichiev@mail.ru

Аннотация: Учурда илимдин, илимий билимдин интеграциясы билим берүүдө жана окутууда актуалдуулугун жоготпой келет. Интеграция аркылуу студенттерде бирдиктүү билим алууга жана жалпы адамзаттык баалуулуктардын жыйындысын өздөштүрүүгө шарт түзүлөт. Дүйнө таанымды бирдиктүү окутуу үчүн дисциплиналардын интеграциясына басым жасоо керек. Бул көйгөйдү чечүүнүн биринчи кадамы интеграцияланган сабактар. Биз гуманитардык предметтер менен табигый предметтерди интеграциялап окутуу мисалында маселени чечүүнү сунуштадык.

Өзөктүү сөздөр: илим, инсан, өзгөчөлүк, баалуулук, метод, заманбап билим берүү, жаңыча мамиле, тармактар аралык синтез, дифференциация.

РОЛЬ ИНТЕГРИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ В КОМПЛЕКСНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Мадумарова Малохат Косимовна, к.п.н., доцент, Кызыл-Кийский педагогический институт при Баткенского государственного университета, Кыргызстан, 715100, г. Баткен, ул. Улица Жусуповой, №21

Жороев Абдисадир Арынович, перподаватель, Кызыл-Кийский педагогический институт при Баткенского государственного университета, Кыргызстан, 715100, г. Баткен, ул. Улица Жусуповой, №21

Куйчиев Асадулло Сулайманович, к.т.н., доцент, Ошский педагогический институт, Кыргызстан, 714017, г. Ош, e-mail: akuichiev@mail.ru

Аннотация: В настоящее время интеграция науки и научных знаний по-прежнему актуальна в образовании и обучении. Интеграция позволяет учащимся получить единые знания и усвоить набор общечеловеческих ценностей. Интегрированное образование должно быть основано на интеграции дисциплин. Первый шаг в решении этой проблемы - комплексные уроки. Мы предложили решить задачу на примере интегрированного обучения гуманитарных и естественных дисциплин.

Ключевые слова: наука, личность, особенности, ценности, метод, современное образование, новые подходы, междисциплинарный синтез, интеграция.

THE ROLE OF INTEGRATED LEARNING IN COMPREHENSIVE EDUCATION

Madumarova Malokhat Kosimovna, C.Sc. (Pedagogical), docent, Kyzyl-Kiya Pedagogical Institute under Batken State University, Kyrgyzstan, 715100, Batken, st. Street Zhusupova, №21

Жороиев Абдусадир Арынович, lecturer, Kyzyl-Kiya Pedagogical Institute under Batken State University, Kyrgyzstan, 715100, Batken, st. Street Zhusupova, №21

Куйчиев Асадулло Сулайманович, C.Sc. (Engineering), Osh Pedagogical Institute, Kyrgyzstan, 714017, Osh, e-mail: akuichiev@mail.ru

Abstract: At present, the integration of science and scientific knowledge is still relevant in education and training. Integration allows students to acquire a unified education and master a set of universal human values. World education should be based on the integration of disciplines for a unified teaching. The first step in solving this problem is integrated lessons. We proposed to solve the problem on the example of integrated teaching of humanities and natural sciences.

Keywords: science, personality, identity, value, method, modern education, new approaches, interdisciplinary synthesis, integration.

Учурда инсанды өнүктүрүү багытында билим берүүнүн мазмунун түзүүнүн жаңыча мамилелери талап кылынууда. Заманбап билимдердин негизги өзгөчөлүгү интеграция процесси илимдин дифференциациясы менен гармониялык түрдө жүргөндүгү менен айырмаланат. Бул эки процесс бири-бири менен тыгыз байланышта. Илимий билимдердин өсүп-өнүгүшү илимдин дифференциациясынын өсүшүнө алып келет. Ошол эле учурда технологиянын, өндүрүш технологиясынын өнүгүшү көп жагынан илимдин айрым тармактарынын ийгилигине гана эмес, ошондой эле тармактар аралык синтезге, алардын жетишкендиктеринин интеграцияланышына байланыштуу. Демек, илимдин, илимий билимдин интеграциясы билим берүүдө жана окутууда чагылдырылышы керек. Интеграция аркылуу студенттерде бирдиктүү билим алууга жана жалпы адамзаттык баалуулуктардын жыйындысын өздөштүрүүгө шарт түзүлөт. Интеграциялык билим берүү боюнча түрдүү мезгилдерде Я.А.Коменский, И.Г.Песталоцци, Ж.-Ж.Руссо, Л.Н.Толстой, К.Д.Ушинский тарабынан маани берилип, илимий эмгектеринде бул маселеге кайрылышкан.

Интеграциялап окутуу – бул баланын инсандык сапатын өнүктүрүүгө жана өзүн-өзү өнүктүрүүгө багытталган дүйнөгө бирдиктүү көз карашты калыптандыруу максатында белгилүү бир билим берүү тутумунун алкагындагы мазмундун түзүмдүк компоненттеринин ортосундагы байланышты орнотуу процесси.

Азыркы учурда сапаттуу билим берүүдө окутуунун түрдүү технологиялары кеңири колдонулуп келүүдө. Заманбап окутууда предметтерди интеграциялоо менен билим берүү чыгармачыл мугалимдердин тажрыйбаларында колдонулуп келет. Интеграциялоо – бул жаңы педагогикалык изденүүнүн, натыйжалуу жана негиздүү билим берүү максатында мугалимдин педагогикалык чыгармачыл потенциалын өнүктүрүүнүн багыттарынын бири. Азыркы билим берүү системасы чоң талаптарды коюп жатат. Мында мугалимдин милдети – интеграциялык окутуу аркылуу окутуунун сапатын, берилген билимдин сапатын жана башка предметтер менен байланышты жогорулатууга умтулуу.

Интеграциялап окутуу учурунда илим жана билим берүү чөйрөсүндө билимдин ар кандай чөйрөлөрүнүн ортосунда жакындашуу жана байланыш түзүү процесси жүрөт. Жогорку окуу жайларда көпчүлүк студенттер ар башка предметтик багыттардын биримдиги эмнеден тураарын жакшы түшүнө беришпейт. Себеби салттуу сабактар моно-предметтик принципке ылайык жүрөт жана материал бир предметтик дисциплинанын мазмуну менен гана окутулат. Ошондуктан студенттер сабак учурунда предметтердин ортосундагы байланышты көп деле аныктай алышпайт. Натыйжада студенттерде дүйнөнү бидиктүү түшүнүүсү калыптанбайт жана алар предметтик билим чөйрөсүнөн чыга албай калышат.

Предметтердин түзүлүшү жана алардын бири-бири менен тыгыз байланышта кароо жөнүндө бирдиктүү түшүнүккө ээ болбойт.

Билим берүү мекемелеринде калыптанган предметтик окутуу системасы салттуу билимдин предметтик багыттарын табигый-математикалык, техникалык, гуманитардык деп бөлүп көрсөтөт. Мындай бөлүштүрүү аркылуу окутуу дүйнөгө бирдиктүү көз карашты, дүйнөнүн табигый-илимий сүрөтүн калыптандырууга, андагы адамдын ордун жана ролун кеңири аныктоого мүмкүнчүлүк бербейт, глобалдык экологиялык көйгөйлөрдү, аларды чечүүгө комплекстүү мамиле кылуу зарылчылыгын түшүнүүгө көмөктөшпөйт.

Интеграцияланган сабактарды өтүүдө бардык өтүүлүүчү предметтер логикалык жактан бирдиктүү экендигине басым жасалат жана билим берүү процесси жалпы максатты көздөй тургандыгы белгиленет.[6]

Өткөн кылымдарда адамзаттын билиминин эки негизги чөйрөсү – табигый илим жана гуманитардык тармактардын ортосунда тирешүү болуп келгендиги жөнүндө маалыматтар бар. Бара-бара жаңы фундаменталдык ачылыштардын, илим менен техниканын жетишкендиктеринин негизинде пайда болгон илимий жана гуманитардык маданияттардын ортосундагы ажырым тереңдеп, кеңейип келет. Натыйжада, азыр адамзаттын маданиятынын эки уюлдары пайда болду. Алардын биринде – табигый илимдер жараткан дүйнөнүн заманбап илимий сүрөтү – физика, химия, биология, экинчисинде – гуманитардык, руханий маданият. [4]

Ошентип, дүйнө таанымды бирдиктүү окутуу дисциплиналардын интеграциясына негизделиши керек. Бул көйгөйдү чечүүнүн биринчи кадамы интеграцияланган сабактар. Албетте, дээрлик ар бир сабакта предметтик мугалим тектеш сабактардан алынган маалыматтарды колдонот, бирок интеграциялык сабак студенттердин ар кандай предметтер боюнча жаңы билимге ээ болушун камтыйт. Бир дисциплинанын маалыматтарын башкасын изилдөө үчүн колдонуу эмес, ар кандай чөйрөлөрдө билимдин комплекстүү өсүшүнө багыттоо керек.

Интеграцияланган сабакты өткөрүүнүн негизги шарты – интеграциялоонун максатка ылайыктуулугу. Эгерде билим берүү мекемеси окуу дисциплиналарын интеграциялоо боюнча системалуу иш жүргүзсө жана предметтер боюнча билим берүү программаларын салыштырмалуу оңдоо жүргүзүлсө, анда кээ бир темаларды бир эле мезгилде комплекстүү изилдөө мүмкүн. Мисалы, гуманитардык илимдерден кыргыз тили жана адабияты, тарых предметтери жана табигый илимдерден химия, физика, биология, география курстары боюнча "Суу" деген теманы интеграциялап өтсө болот. Мында интеграциялык окутуунун уюштуруу формалары, каражаттары жана методдору тандалып алынат. Ошентип, биз заманбап билимдин негизи катары заманбап табигый-гуманитардык илимдердин интеграциясын алабыз.

Адабият предметинен Жеңижок тууралуу жана анын чыгармалары, анын ичинен "Аккан суу" ыры боюнча маалыматтар баяндалат. [3]

Замандаштарынын эскерүүсүндө Жеңижок акын бул ырды жети күн тынбай айткан. Бул туурасында акын өзү да:

"Жети күн, бир түн айтсам да,

Түгөнбөгөн аккан суу.

Аккан, аккан, аккан суу,

Аманат жанга жаккан суу!..", — деп ырдаган.

Ырда Жеңижок адам менен табияттын өз ара байланышын, андан сырткары суунун касиеттерин санап, анын жан бүткөндүн жашоосу менен чеберчиликте байланыштырып, баяндап отурат. Ал нускоочулук ыкмасы менен суу кадырын пенде билбээрин айтып, бирок, ага ыраазычылык мотивде аяктайт.[2]

Акын сууну жаратылыштын бир байлыгы катары да, диний мааниде да чечмелеп берген. Жеңижоктун он сегиз миң ааламды, адалын да, арамын да тазалап чыккан "Аккан суудагы" философиялык ой-туюмдары бала кезинен "кыргыз эшен" атыккан диний аалымдан билим алгандан тарта калыптана баштаган.

Жети кабат Жер астын,
 Жарып чыккан аккан суу.
 Жер, Ааламдын баарысын,
 Багып чыккан аккан суу.
 Ала-Тоонун боорунан,
 Жарып чыккан аккан суу.
 Алтын канат жез куйрук,
 Балык чыккан аккан суу.
 Алып кетсе жетелеп,
 Кете берген аккан суу.
 Бөлгөн жерге токтобой,
 Жете келген аккан суу.
 Түбү жумшак, үстү бек,
 Саздан чыккан аккан суу.
 Тиктеген менен көз жетпес,
 Таштан чыккан аккан суу.
 Көк жалкаяк асканы,
 Тешип чыккан аккан суу.
 Көк торпулуу көк жарды,
 Эшип чыккан аккан суу.
 Тескейи бийик, терең сай,
 Коодо болот аккан суу.
 Ак асаба мелжиген,
 Зоодо болот аккан суу.

Андан сырткары "Суу сыйлаган зор болор, суу кордогон кор болор" деген сыяктуу эл оозуна тарап кеткен саптары бар. Ал эми даанышмандык менен алдын ала көрө билгичтик кылып,

"Этек жагың буулса,
 Көл болосуң аккан суу,
 Чөлдүү жерге барганда
 Алтын менен күмүшкө,
 Тең болосуң аккан суу! ", — деп ошол кезде эле айткан. [5]

Ырдын мазмунунда акындын суу жөнүндө айткандары азыр өтө актуалдуу экендиги, таза суу маселеси бүгүнкү күндөгү азыркы глобалдуу маселелердин бирине айланып бара жаткандыгы айтылат. Биздин эксперттерибиз, экологдор жакынкы 20 жыл аралыгында суунун таңкыстыгы жаралып, суу ресурсу кымбат болорун айтып келишет. Жер планетасынын 70 пайызын суу каптап турганы менен жыл өткөн сайын таза сууга жетүү кыйындап келет. Акыркы эле 50 жылда суунун айынан 507 ири жаңжал катталган. Орто Азияда биздин өлкө суунун башаты эсептелет. Кыргызстандын жалпы аймагынын 85% кырка тоолордон турат жана анда 35 миңден ашык ар кандай суу булактары бар. Кыргызстандын ар бир өрөөнүндө мөңгүдөн келген суулар бар. Суулар кошулуп чоң дарыяларды түзөт. Өлкө 150 дөн ашык дары булактарыга ээ. Бул тоо кыркаларынын Нарын, Кара-Дарыя, Чүй, Талас, Ак-Буура, Ак-Суу, Көк-Суу жана башка ири дарыялар башталат. Таза суу булактарынын 15-20% гана Кыргызстан өзү, ал эми 80%тен ашыгын коңшу мамлекеттер пайдаланууда. [4]

Суунун химиялык составын эске алалы. Суу — (H₂O) суутек менен кычкылтектин химиялык бирикмеси. Ал метеорологиялык шартка жараша түрдүү абалда (туман, булут, жаан, кар, мөңгү, муз) болот. Сууда көпчүлүк заттар жакшы эригендиктен табиятта таза химиялык суу кезикпейт. Андагы эриген заттын түрүнө жараша суу тузсуз, туздуу жана өтө туздуу (рассол) болуп айырмаланат. Тузсуз суу тиричиликте чоң мааниге ээ. Жер шарынын 3/4 бөлүгү суу менен капталып, дайыма жаратылышта айланып жүрөт. Жер бетинин 60%ке жакыны тузсуз сууга муктаж. 500 млндой киши суунун жетишсиздигинен же сапатсыз

болушунан түрдүү оорулар менен жабыркашат. Суу ресурсунун көбүн ичүүгө жана өнөр жайга жараксыз туздуу деңиз жана океан суулары түзөт. Суунун азыктык касиети болбогону менен тирүү организмдин ажырагыс составдык бөлүгү болуп эсептелет. Өсүмдүктөрдө 90%га, чоң кишинин денесинде 65%га жакын суу болот. Организмде суунун белгилүү санда туруктуу болушу — тиричиликтеги зарыл шарттардын бири. Организм керектөөчү суунун саны жана андагы туздун составы өзгөрсө, тамак сиңирүү, кан пайда болуу жана башкалар процесстер бузулат. Суусуз организм менен айлана-чөйрөнүн ортосунда жылуулук алмашуу, дененин туруктуу температурасын сактоо мүмкүн эмес. Адам суусуз бир нече күн жашай алат. Эгер ал 1—1,5 л суу жоготсо чаңкай баштайт, дене салмагынан 6—8%га жакын суусун жоготсо жарым-жартылай эстен танат, 10% суу жетпесе галлюцинация болуп, жута албай калат, ал эми 12%тен ашык жетпесе өлөт. Кишилер иштеген ишине, чөйрө шартына жана тамак-аштагы туздун санына жараша орто эсеп менен күндө 2ден 4 лге чейин суу ичет. Суткалык орточо керектөө — 2,5 л. Сууну ашыкча ичүү жүрөк-кан тамыр системасына күч келтирип, көп тердетет, тер менен кошо туздар чыгат. организм алсызданат. Ичилүүчү 1 л сууда 0,02ден 2 гга чейин минерал заттар болот. Алар организмдин физиологиялык процесстеринде чоң роль ойнойт. Мындай маалыматтар аркылуу интеграциялоо акындын ырынын мазмунун дагы да тереңдетип, андагы сууга аяр мамиле кылуу, анын жашоодогу эң маанилүү булактардын бири экенин башка предметтик билимдер менен айкалыштырып, бирдиктүү түшүнүк алганга, терең маани бергенге шарт түзүлөт. Ошентип, предметтер боюнча абстракттуу теориялык билимдерди эмес, түшүнүктөрдү түзө турган ар кандай предметтерди интеграциялоого негизделген билим берилет. Заманбап экология - бул борбордук жана толуктоочу бөлүккө ээ болгон илимий билимдердин комплекстүү структураланган чөйрөсү. Бул жерде экологиянын проблемаларын ырдын мазмуну менен айкалыштырууга болот. Мындай окутуу аркылуу маалыматтын көлөмү кеңейип, аны кабыл алуу жана түшүнүү мүмкүнчүлүгү тездейт. Учурда ар кандай окуу предметтеринин синтезделишинен, интеграцияланган курстардын өнүгүшүнөн, бардык сабактарынын өз ара байланышынан интеграциянын көп колдонулуп жатканы байкалат.[1]

Окутууда интеграциялоонун артыкчылыгы – тар маалыматтуу адисти эмес, дүйнөнү ар тараптуу кабыл алган жана социалдык жана кесиптик чөйрөдө активдүү иш алып бара алган чыгармачыл инсанды калыптандыруу үчүн өбөлгөлөрдү жаратат.

Колдонулган адабияттар

1. Оторбаев Б.К. Адабиятты окутуунун интерактивдүү жана салттуу метод-ыкмалары, кызматташуу педагогикасы. – Бишкек, 2008.
2. Интеграционные методы обучения предмету манасоведения с этнографией и топонимикой./ Мадумарова М. //Мультидисциплинарный научно-практический журнал. г.Воронеж. 2015.-№6.- С.45-50.
3. Р.М.Хафаева, Л.И.Халиуллина “Интеграция естественнонаучного и гуманитарного знания” Режим доступа: <https://infourok.ru>
4. Н.В. Бордовская “Педагогика” учебное пособие, г. Москва.
5. "Педагогика" багыты боюнча окуу-методикалык комплекс, г. Бишкек
6. Саякбаева Ж.Б., Сонколова К.А., Дыканалиев К.М Кесиптик окутуу системасында маалыматтык технологияларды колдонуу / Ж.Б. Саякбаева, К.А.Сонколова, Н.Т. К.М Дыканалиев // Известия Кыргызского государственного технического университета им. И. Раззакова. 2019. № 3 (51). С. 240-246.
7. Жуманазаров К.П. Познавательная активность учащихся/ К.П. Жуманазаров // Известия Кыргызского государственного технического университета им. И. Раззакова. 2020. № 1 (53). С. 99-105.

КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭКИНЧИ ТИЛ КАТАРЫ ОКУТУУДА ТЕКСТ МЕНЕН ИШТӨӨНҮН ЖАҢЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Мамбетова Роза Рыскановна, ага окутуучу, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, 720060, Бишкек ш., 6-кичирайону, 35/1-24, e-mail: rozalimam@mail.ru

Аннотация. Бул макалада кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда текст менен иштөөнүн натыйжалуу жолдору каралган. Азыркы шартта кыргыз тилин орус мектептеринде окутуунун милдети балдардын кебин текст аркылуу өстүрүү жана сүйлөөгө көнүктүрүү болуп саналат. Окумуштуулардын изилдөөлөрүнүн жыйынтыктары боюнча маалымат алмашуу (пикирлешүү, маектешүү) – жалпы эле пикир алышуу сөз же сүйлөмдөр аркылуу ишке ашпастан, ал тексттер аркылуу гана ишке ашуучу процесс. Текстти колдонмоюнча маалымат алмашуу, демек баарлашуу жүзөгө ашпайт. Демек, окутууда негизги көңүлдү текст менен иштөөгө көңүл буруу керектиги көрүнүп турат. Окуучуларга сунушталган тексттер кызыктуу, окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө дал келиши зарыл. Тексттин мазмунун түшүнүү – бул азыркы окуучунун алдында турган негизги ошол эле учурда татаал маселелердин бири. Ошондуктан текст менен иштөөдө салттуу ыкмалар менен бирге жаңы технологияларды колдонуу чоң мааниге ээ. Бул макалада текст менен иштөөдө жаңы технологияларды колдонуунун усулдарынын болжолдуу үлгүлөрү сунушталган.

Өзөктүү сөздөр: кыргыз тили, текст, жаңы технология, баарлашуу, кеп өстүрүү, «Инсерт» ыкмасы, сүйлөө, түшүнүү, колдонуу, «Кубик» жана «Үч бөлүктүү күндөлүк» стратегиялары.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАБОТЕ С ТЕКСТОМ НА УРОКАХ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА КАК ВТОРОГО

Мамбетова Роза Рыскановна, ст. преподаватель, Кыргызский государственный Университет им. И.Арабаева, Кыргызстан, 720060, г. Бишкек, 6 мкр., 35/1-24, e-mail: rozalimam@mail.ru.

Аннотация. В данной статье рассмотрены методы эффективной работы с текстом в обучении кыргызского языка как второго. Главной целью преподавания кыргызского языка в школах с русским языком обучения является развитие речи на основе текста. Согласно результатам научных исследований, обмен информацией (общение, беседа) - это процесс, в котором общение осуществляется не посредством слов или предложений, а только посредством текстов. Без использования текста обмен информацией невозможен. Поэтому понятно, что основной упор в обучении должен быть сделан на работе с текстом. Понять содержание текста – главная и одновременно сложная задача, стоящая теперь перед современным школьником. Поэтому важно использовать новые технологии в сочетании с традиционными методами работы с текстом. В этой статье представлены примерные образцы использования новых технологий в работе с текстом

Ключевые слова: кыргызский язык, новая технология, текст, беседа, развитие речи «Инсерт», говорение, понимание, использование, стратегии «Кубик», «Трехчастный дневник».

NEW TECHNOLOGIES FOR WORKING WITH TEXT AT KYRGYZ AS A SECOND LANGUAGE

Mambetova Roza Ryckanovna, Senior Lecturer, Kyrgyz State University I. Arabaeva, Kyrgyzstan, 720060, Bishkek, 6 microdistrict, 35 / 1-24, e-mail: rozalimam@mail.ru.

Abstract . This article discusses methods of effective work with the text in teaching Kyrgyz as a second language. The main goal of teaching the Kyrgyz language in schools with Russian as the language of instruction is the development of text-based speech. According to the results of scientific research, the exchange of information (communication, conversation) is a process in which communication is carried out not through words or sentences, but only through texts. Exchange of information is impossible without the use of text. Therefore, it is clear that the main emphasis in training should be on working with text. Understanding the content of the text is the main and at the same time difficult task facing the modern schoolchildren. Therefore, it is important to use new technologies in combination with traditional methods of working with text. This article provides sample examples of the use of new technologies in working with text.

Key words: National language, new technologies, text , conversation, development of speech "Insert", speaking, understanding, use, strategies "Cube", "Three-part diary"

Азыркы учурда дүйнөлүк педагогика, предметтерди окутуу методикасы, тактап айтканда жалпы эле адамзат башка илим, технологияларга кызыгуусун жаратып жаткан учуру. Мындай интенсивдүүлүктүн бирден-бир себеби технологиялардын өсүшү менен гана байланыштуу эмес, илимдердин интеграцияланышы, инсандын өзүн-өзү таанып билүүгө жакындашуусу менен да түшүндүрүлөт. Ошондуктан кыргыз тилин экинчи тил катары орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде үйрөтүүдө басым окутуунун жаңы технологияларын билип, түшүнүп, аны практикада колдоно алууга аракет жасалышы керек.

Эгемендүүлүккө ээ болуу менен бирге кыргыз тилин экинчи тил катары окутуп үйрөтүүнүн мааниси кеңейип, кыргыз тилин Кыргызстанда окутуу маселеси мамлекеттик мааниге ээ болуп, коомдун, социалдык кызматы, тилди окутууга болгон суроо-талаптар да олуттуу өзгөрүүлөргө, толуктоолорго туш болду. Кыргыз тилин окутуунун мааниси жөнүндө Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамдарда берилип, стандарттар, концепциялар, программалар жаңыдан иштелип чыкты. Бүгүнкү күндө кыргыз тилин окутуу кыргыз тилинин грамматикасын, жазуусун үйрөтүүнүн тар, чектелүү алкагынан чыгып, ага алда канча кеңири, алда канча жооптуу жана татаал милдеттер жүктөлдү. Мындай турмуштук зарылдыктан келип чыккан талаптар кыргыз тилин экинчи тил катары окутууга жаңы жана конкреттүү талаптарды койду. Ал талаптар, баарынан мурда, кыргыз тилин окутуунун максатын аныктоодон башталып, максатка ылайык тилди окутуунун мазмунуна олуттуу толуктоолорду, тактоолорду киргизүүдөн айкын көрүндү. Кыргыз тилин окутуунун активдүү формаларын жана ык-жолдорун аныктоону, практикада жигердүү колдонуунун зарылдыгын тастыктады. Учурда жалпы билим берүүчү орто мектептерде кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун эң негизги максаты окуучулардын оозеки кебин өстүрүү жана калыптандыруу, аларды кыргыз тилинде эркин пикирлешүүгө үйрөтүү болуп саналат. Бирок окутуу процессинде бул максатты ишке ашырууда көйгөйлөр болбой койгон жок. Бул маселелердин айрымдарына токтолсок: орус мектебинин ортоңку класстарында кыргыз тилин окутууда буга чейин да, азыркы мезгилде да мугалим берилген теманы гана өздөштүрүүгө, тилдик фактыларды кайталап, сөздөрдү куру жаттатып, анын негизинде грамматикалык мүнөздөгү тапшырмаларды аткарууга гана көңүл буруп жатышты; окуу китептеринде теманы өздөштүрүүдө грамматикалык көнүгүүлөрдү аткаруу менен чектелип, материалдардын өтө эле супсак берилиши; балдардын кебин өстүрүүгө жана турмуш-тиричиликке байланыштуу кептик көнүгүүлөрдүн аздыгы; ошондой эле окуу китептери менен мектептердин жана мугалимдердин толук камсыз болбой жатышы негизги себеби

болууда. Азыркы шартта кыргыз тилин орус мектептеринде окутуунун милдети балдардын кебин текст аркылуу өстүрүү жана сүйлөөгө көнүктүрүү болуп саналат. К.Тыныстанов кыргыз тилин үйрөнүүдө, айрыкча сабаттуу болууда, баарынан мурда, маалымат алмашууну, баарлашууну текст аркылуу өздөштүрүү зарылдыгын белгилеген. Тунгуч профессордун кыргыз тилин окутуудагы койгон талаптары, окутууда текстти каражат катары пайдалануу сунуштары, аны чечүүдөгү тыянак-корутундулары тилди окутууда азыркы учурда да кызмат кыла алат жана аларды пайдалануу, өркүндөтүү зарыл деп эсептейбиз. Окумуштуу Т.С.Маразыковдун коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандырып, өркүндөтүү иштери текст аркылуу, текст менен иштөөдө жаңы ыкмаларды колдонуу менен ишке ашырылышын алгылыктуу жана натыйжалуу деп эсептейбиз. Текст көйгөйү боюнча педагогикалык, психологиялык адабияттардын анализи көрсөтүп турат. Илимде текст көйгөйү менен эчактан бери эле иштеп келе жатышат. Тексттин мааниси, жогорулаына жараша адамдын өнүгүү жана калыптануу процессинде иш-аракеттин бул түрүн аныктоонун маселеси келип чыккан. Окуу процессинде текстти колдонуунун чоң потенциалдык мүмкүнчүлүктөрүн белгилүү педагогдор тарабынан адилет белгилешкен. Алар ошону менен бирге кептик жатыгуунун өнүгүшүндө тексттин ички структурасын жана маанисин ачышкан.

Окуу процессинде текст кызыктуу, эмоционалдык жактан бай, оригиналдуу болгондой тандап алынышы зарыл. Мындай учурда текст тилди үйрөнүүгө түрткү берген ыкма катары болот. Ык катарында текст мектепте бөтөн тилди өздөштүрүү процессин жеңилдетет: өзгөчөлөнгөн, кызыктуу текст өзүнө мектептеги жалпы психологиялык климаты, мугалим менен окуучунун, окуучу менен окуучунун ортосундагы өз ара түшүнүүнү аныктайт. Турмуштук кырдаалдарды камтыган тексттер достук, ынтымак сыяктуу тарбиялык мүнөздөгү сапаттарды ачат, окуучуну максатка умтулууга үйрөтөт. Тексттин оригиналдуу материалдарды камтышы жана аны менен иштөөдө колдонулган жаңы технологиялар үйрөнүү каражаты катары да экинчи тилди коммуникативдик багытта тилди үйрөнүүнү жеңилдетүүгө мүмкүндүк берет.

Кыргыз тилин бөтөн тилдүү аудиторияда текст менен иштөө методикасы али тийиштүү деңгээлде эмес. Окуу китептеринде сунуш кылынган тексттер дайыма эле мыкты деңгээлде эмес. Сунушталган тексттер алардын кызыгуусун арттырбаган маалыматтардан турат. Натыйжада ага болгон кызыгуу жоголот, текстти окууга ынтызарлык өчөт. Үйрөнүп жаткан тилге болгон кызыкчылык төмөндөйт да, текст тил үйрөнүүнүн башкы булагы болуудан калат. Текст менен иштөөдө туура жана жаны ыкмаларды тандоо маселенин чечилишине таасирин тийгизет. Ошондуктан, тексттер экинчи тилди эффективдүү үйрөтүүнүн башкы каражаты мыкталап тандап алынышы зарыл.

Окумуштуу-методист В.И. Кодуховдун пикири боюнча текст сабак процессинде көптөгөн функцияларды аткара алат жана аткарууга тийиш: «Учебный текст – это и предмет изучения, и прием обучения, если даже текстом этим является реальный художественный, научный, публицистический или иной текст»[2]. Ушул эле автордун ою боюнча окуучу текст менен иштөө аркылуу, ал тууралуу өз түшүнүгүн, пикирин билдирүү менен өзү жөнүндө маалыматтарды берет. Текст – мугалимдин колундагы ары таасирдүү, ары ийкемдүү, ыктуу колдонууда көптөгөн натыйжаларды алууга өбөлгө түзгөн жана түздөн-түз катышкан универсалдуу каражат.

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин окуучуларын жаңы технологиялар аркылуу ой жүгүртүүсүн, оозеки жана жазуу кебин калыптандырууда текст менен иштөөнүн айрымдарына гана кыскача токтоло кетмекчибиз:

Инсерт (INSERT (Interactive Noting System For Effective Reading and Thinking))

– бул эффективдүү окуу жана ойлоону үчүн белги коюунун интерактивдүү системасы болуп саналат[5]. Бул ыкма окуучулардын текстти окуу менен тема жөнүндө түшүнүккө ээ болуусуна мүмкүнчүлүк берип, алган билимдерин эске түшүрүүгө жардам берет.

Инсерт – текст менен иштөөдөгү активдүүлүктү колдоо инструменти. Кагаз бетине белги коюунун интерактивдүү системасы. [6]

Стратегияны ишке ашыруу кадамдары:

1. Чакыруу стадиясында -тема боюнча мээге чабуул жасоо.
2. Маңызын түшүнүү стадиясы – барактын четине белгилеп жазуу менен бирге

текстти окуу

Төмөнкү белгилер колдонулат:

"V" (галочка)-тааныш маалымат;

"+" (кошуу) - жаңы маалымат;

"-" (алуу) - сиз буга чейин билгениңиз же ойлогонунуз менен туура келишпейт; "?" (суроо белгиси) - сизге түшүнүксүз же бул суроо боюнча кененирээк маалымат алайын дегенсиз.

3. Ойлонуу стадиясы (рефлексия) - Белгилеп иштөөгө таянып окуганды түгөй менен, андан кийин топто талкуулоо. Топтогу талкуулоо "белгиден белгиге чейин " жүргүзүлөт; белгиленген маалымат окуучуларга ирети менен көрсөтүлөт: алар билгендеринен - суроолорго. Топтогу талкуулоо "белгиден белгиге чейин " жүргүзүлөт; белгиленген маалымат окуучулар тарабынан ирети менен көрсөтүлөт; алар билгенден - суроолорго.

4. Аягында текст боюнча таблица түзүлөт же кандай болсо да бөлөк резюме жасалат. Кыскача мазмуну: Атайын белгилерди коюп окуу.[4]

Эки бөлүктүү күндөлүк

Текст менен иштөөнүн интерактивдүү ыкмасы. Мындай күндөлүктү толтуруу үчүн атайын убактын талап кылынат. Белгилүү формада окурмандардын ой-жүгүртүүлөрүн, комментарийлерин, баалоолорун ж.б. жазууну болжолдойт (тапшырма класста да, үйгө да берилиши мүмкүн) [3]:

Цитаталар	Комментарийлер, ассоциациялар, ой жүгүртүүлөр, талкуулар
-----------	--

Окулган нерсеге карата окуучунун (студенттин) түздөн-түз реакциясын ачып көрсөтүү үчүн жана сөзсүз түрдө аудиторияда өткөн жана белгилүү ирээтте кийинки талкуу үчүн негиз катары пайдаланылат.[2]

Кадамдар:

1) Мугалим окуучулардан тексттин башынан, ортосунан жана аягынан бир нече цитаталарда тандоону сурайт (тексттин көлөмүнө жараша). Цитата абдан узун болбошу керек (бир сүйлөм, фраза, сөз).

2) Цитатаны күндөлүктүн сол тилкесине жазуу керек.

3) Бардык комментарийлерди он тилкеге жазуу керек.

4) Аудиторияда мугалим кимдир бирөөдөн биринчи цитатаны окуп, аны комментарий берүүнү сурайт.

5) Мугалим окуучулардан сурайт: «Ким ушул же ага жакын цитата жазды?»

6) Кийинки окуучу ушул эле цитатаны жана ага болгон өзүнүн комментарийин окуйт.

Бир эле цитата ар кандай окуучулар тарабынан ар түрдүү комментарийлениши мүмкүн.

7) Кийинки цитатага өтүү жана көрсөтүлгөн үлгү боюнча андан аркы талкуулоо.

Үч бөлүктүү күндөлүк

Текст менен иштөө ыкмасы жана окуучунун мугалим менен сүйлөшүүсүнүн жолу. Мунун негизинде да эки бөлүктүү күндөлүктү түзүүдөгү принцип жатат. Үчүнчү бөлүгү окуучунун (студенттин) комментарийине болгон мугалимдин сын-пикирине арналган. Үч бөлүктүү күндөлүктүн формасы:

Цитаталар	Окуучунун комментарийлери, ассоциациялары, ой жүгүртүүлөрү, талкуулары	Мугалимдин комментарийлери, ой жүгүртүүлөрү, эскертүүлөрү
-----------	--	---

Кубик

Тексти түзүү стратегиясы. Окуучулардын (студенттердин) предметти, кубулушту, теманы таанып-билуунун алты денгээлин отуу процедурасы менен чектелет. «Кубик» процедурасы боюнча иштөө Б. Блумдун таксономиясынын таанып-билүү максаттарынын алты категориясына негизделген. [3]

Стратегиянын кадамдары:

- 1) Теманын тандоо.
- 2) Кубик менен таанышуу. Мугалим сабакка ар бир тарабына белгилүү тапшырма жазылган кубикти алып келет.
- 3) Окуучуларга (студенттерге) кубиктин жактарында суроолорго жооп берүү менен эссе жазуу сунушталат.
- 4) Жазылгандарды басып чыгаруу.

Кубиктин жактарындагы тапшырмалар:

- 1) Предметти, кубулушту, теманы сүрөттөө (Кандай формада, түстө, өлчөмдө?)
- 2) Салыштыр (Эмнеге окшош же окшош эмес?)
- 3) Эмне менен ассоциацияланат (Бул эмнеге байланыштуу, эмнени эске салат?)
- 4) Талдоо жүргүзүнүз (Бул кандай жасалган? Эмнеден турат?)
- 5) Колдонуу (муну менен эмне жасаса болот? Аны кантип пайдаланса болот?)
- 6) «Ооба» жана «каршы» аргументтерин түз

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда аталган инновациялык методдорду кыргыз тили сабагында ыңгайына жараша, натыйжалуу пайдалануу – окуучулардын билим алууга кызыгуусун, демилгелүүлүктөрүн пайда кылуу менен кыргыз тилине болгон урмат-сыйларын жаратат деген ойдобуз. Ошону менен бирге эле кыргыз тилин окутууда окуучулардын коммуникативдик жана предметтик компетенттүүлүктөргө ээ болуусуна да өбөлгө болушу анык. [1]

Колдонулган адабияттар

1. Байгазиев С. Окутуунун интерактивдүү методу. – Б., 2004 – 100 б.
2. Кодухов В.И. Введение в языкознание.: Учеб. для студентов пед. ин-тов по спец. № 2101 Рус. яз. и лит. — 2-е изд., перераб. и доп
3. Муратов А., Акматов К. Окутуунун жаңы технологиялары.- Бишкек., 2017
4. Чыманов Ж. Кыргыз тили: Окутуу методдору:Окуу куралы. – Б., 2007.
5. Низовская И.А. Словарь программы «Развитие критического мышления через чтение и письмо»: Учебно-методическое пособие. – Бишкек: ОФЦИР, 2003. – 148
6. Рысбаев С.К. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуу маселелери. –Б.,2007.
7. Исмаилов А.У. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда жаңы технологияларды колдонуунун методикалык негиздери / А.У. Исмаилов //Известия Кыргызского государственного технического университета им. И. Раззакова. 2017. № 1-2 (41). С. 160-165.

БАРПЫ АЛЫКУЛОВДУН АДАБИЙ МУРАСТАРЫ

Молдалиева Назгул Аманкуловна, улук окутуучу, Н.Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин «Кыргыз тили жана адабияты» кафедрасы Кыргыз Республикасы, 720020, Бишкек ш., Малдыбаев көч.34Б.

Аннотация: Бүгүнкү күнү өсүп келе жаткан жаш муундарыбызды кантип, кандай жол менен, эмне менен тарбиялайбыз? деген суроого эл акындарынын, анын ичинен Барпы Алыкуловдун адабий мурастары жооп бере алат. Анткени бүгүнкү күнгө чейин Барпы Алыкуловдун тарбиялык таасири күчүү чыгармалары бир нече муунду тарбиялап келди жана тарбиялай бермекчи. Акындын чыгармалары бизден кийинки муунга мурас болуп кала берет. Бул макалада улуу акыныбыз Барпы Алыкуловдун адабий мурастары, андагы чыныгы адам идеясы, алардын тарбиялык мааниси тууралуу берилди.

Өзөктүү сөздөр: жаш муундар, тарбия, келечек, турмуш, чыгармалары

ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ БАРПЫ АЛЫКУЛОВА

Молдалиева Назгул Аманкуловна, ст. преподаватель, кафедра «Кыргызского языка и литературы», Кыргызский государственный университет строительства, транспорта и архитектуры им. Н. Исанова, Кыргызская Республика, 720020, Бишкек. Ул. Малдыбаева 34Б,

Аннотация: Как, каким путем, чем мы воспитываем подрастающее поколение сегодня? на вопрос могут ответить народные поэты, в том числе литературное наследие Барпы Алыкулова. Ведь до сегодняшнего дня произведения Барпы Алыкулова, на которые сильное воспитательное влияние оказали произведения, воспитали и будут воспитывать несколько поколений. В этой статье рассказывается о литературном наследии великого поэта Барпы Алыкулова, о его истинных человеческих идеях, их воспитательном значении.

Ключевые слова: молодое поколения, воспитание, будущее, жизнь, произведения,

THE LITERARY HERITAGE OF BARPY ALYKULOV

Moldalievna Nazgul Amankulovna, Senior Lecturer of the Department of Kyrgyz Language and Literature, Kyrgyz State University of Construction, Transport and Architecture named after N. Isanova, Kyrgyz Republic, 720020, Bishkek. St. Malydbaeva 34B,

Annotation: How, in what way, how do we educate the younger generation today? the question can be answered by folk poets, including the literary heritage of barpa Alykulov. After all, until today, the works of barpa Alykulov, which had a strong educational influence on the works, have been brought up and will be brought up for several generations. This article describes the literary heritage of the great poet barpa Alykulov, his true human ideas, and their educational significance.

Keywords: young generation, education, future, life, works,

Турмуштун оош-кыйыш, өйдө-ылдыйын акындардын чыгармаларынан уккан окурман анын тарбиялык багытына, мазмунуна тез ынанат. Себеби, ал акындын чыгармалары турмуш чындыгынан алынгандыгында. Ошондой залкар акындарыбыздын ырларынын тарбиялык мааниси терең, таасири күчтүү болот.

Андай акындарыбыздын катарына кыргыз элинин улуу таланттарынын бири Байдылда Сарногоев айткандай:

«Кыргыздан чыккан Барпы ырчы ,
Кыйланы жеңген алп ырчы » -- Барпы Алыкулов кирет. Залкар акын Барпы Алыкуловдун кайсы гана чыгармаларын албайлы алардын идеясы окурманды гумандуу көз карашка, оң моралдык сапаттарга үндөгөндүгү менен ошондой философиялык ырлары анын кенендигин, кыргыз сөздөрүн мыкты колдоно билгендигин далилдейт. Барпы Алыкулов таалим-тарбияга түздөн-түз үйрөтүүчү ырларды көп чыгарган. Анын терме, үлгү, насыят ырларынан баштап, сатиралык саптарына чейин адам дилин тазартып, бийман аруулугуна, калыстыкка, адептүүлүккө, ынтымакка, акыйкатка ак кызмат өтөөгө, гумандуулукка өмүр бою чакырып, ошол үчүн күрөшүп да өткөн нукура элдик таалимчи-тарбиячы катары бекем из түшүргөн акын, түгөнбөс казына. Мисалы акындын 1897-жылдан 1917-жылдардын ортосунда жаралган чыгармаларын окуганда окурмандар сараң бай-манаптардын кедейлерге жасаган терс кылык-жоруктарын билип, биздин кыргыз элинин тарыхында элибиз Улуу Октябрь социалисттик революциясы орногонго чейин бай-бийлер тараптан катуу эзилгендиктерин, элди ошондой жакыр турмушка алып келген түздөн-түз байлар экендигин туюп, мындай акыйкатсыз заманга нааразычылыктарын билдиришет. Мындай темадагы ырларына “Жыйындагы биринчи ыр”, “Теңдик бир күн жарк этер”, “Жетим”, “Жетим кыз”, “Эмчилерге”, “Сук молдо”, “Казыдан келтек жегенде”, “Залим хандар азабы” , “Алдамчы Эшен”, “Сопу”, “Мадалы ажыга” ж.б. кирет.

“Жыйындагы биринчи ыр” – Барпынын өмүрүндөгү жеке гана тарыхый мааниси бар ыр болбостон, идеялык-тарбиялык жактан зор мааниге ээ болгон , таасирдүү ыр. Анткени акын өмүрүндө биринчи жолу эл алдына чыгып ырдаса, экинчиден ошол эл алдында эч кимден, болгондо да бай-манаптардан тартынбай элге кайрылып , өткөн турмуш, бай-бийлердин кедей-кембагалдарга жасаган тескери мамилелери жөнүндө, өзүнүн башынан өткөн азаптарды айтып өтөт да, байлардын, болуштардын, бийлердин бетин ачып, ачыктан-ачык алардын карапайым элге жасаган зордук-зомбулугу менен кордугун:

Ук калайык үнүмдү,
Мен көргөн кайгы күнүмдү.
Бай,бийлердин дартынан,
Канча адамзат бүлүндү.

Күйгүздү заман мендейди,
Күйгөндөн шордуу не дейди?
Залимге сый, той, тамаша,
Көзгө илишпейт кедейди.

...Ук калайык зарымды,
Түшүнтөйүн алымды,
Күйгөнүмдөн ыр кошуп,
Аттанып чыктым жыйынга.

Болуштар бизди кемсинтип,
Салып жүрөт кыйынга.
Эсен жүрүп жетилсем,
Ырдаймын билип сонунду,

Тааныймын шондо жолумду – деп Барпы өзү ошол жашап жаткан коомдогу адилетсиздикти, болгондо да турмуш чындыгын реалдуу сүрөттөп, ошол эзилип жаткан карапайым элдин арасында өзү да бар экендигин, бул турмуш бай-манаптар үчүн сый, той, тамаша менен өтсө, ал эми көзгө илешпеген, адам катары көрбөгөн карапайым элдин турмушу алардын дартынан бүлүнүү, таланып-тонолуу менен өтүп жаткандыгын ачык

айткан. Ошондой эле келечектен үмүткөр экендигин, өзүнүн "жолун тааный" тургандыгын көрсөтүп кетет.

Мындай ырынын дагы бирине “Казыдан келтек жегенде” деген ыры кирет. Акын Дыйкан, Орок бий, Кутчубай сыяктуу байлардан күнөөсүз жерден келтек жегендигин зарлануу менен:

Көрдүм залым кордугун,
Көрүнөө кылды зордугун.

Чыдай албай зардана,

Акын Барпы шордууң - деп ырдайт. Ошондой эле казылардын, бай-манаптардын катаалдыгын, элге көрсөткөн кордуктарын, жосунсуз жоруктарын айтып, өзүнүн нааразычылыгын билдирип, элге төмөнкүчө кайрылат:

Чачылтты жыйган ырымды,
Билебиз Дыйкан зулумду.
Бербегиле кедейлер,
Колуңдагы пулунду.

Чыгармачылык жактан такшалуу, келечекке болгон умтулуу, прогрессивдүү кадамдар акындын “Теңдик бир күн жарк этер” деген ырынан ачык байкалат. Акын эс тарткандан эле социалдык теңсиздикти баамдап, эзилүүчү ким экенин ажырата баштайт. Ошондо эле анын ар кандай теңсиздикке, акыйкатсыздыкка, алдамчылыкка каршы сезими ойгонуп калган эволюциясынан даана байкалып турат. Муну биз өзүнүн кожоюну Назарбай менен болгон айтышынан байкаса болот. Назарбай жамактатып :

Үч дилделик кулумсуң...
Жүктөбөсөң отунду,
Сыйрып алам тонунду,
Жара чабам жонунду—деп опузалаган кезде, Барпы ага өзүнүн жан чыдагыс абалын айтып жооп берет:

Адырга барам жорголоп,
Карайып булут көрүнсө,
Төбөмдөн жамгыр шорголоп...
Тагимда түзүк төшөк жок,
Жата албаймын ойдолоп.

Ошентип, бала күнүнөн оор турмушка кириптер болгон Барпы тез жетилип, бай-кедейдин ким экенин ажырата билип, малай жумшаган сөөлөттүүлөрдөн тилин тартпай, каяша айта баштайт. Келечек, жакшылык жөнүндө тилейт. Акырындан акындын таптык сезими курчуп баштайт.

Ал кезде диндик ырлар да эзүүчү таптардын бирден бир идеологиялык куралы болгон.

Акын өзүнүн чыгармаларында жалаң гана бай-манап, казылардын зулумдуктарын, зордуктарын ашкерелебестен, аларды кандай жек көрсө эшен-молдолордун, сопулардын да суктугун, колунда жок элдин башын айлантып, акыркы оокат-ашын да алдап алып жаткандыктары жөнүндө да мыскылдап айтып, “Сук молдо” деген ырында элге мындайча жар салат:

...Киши өлсө деп, пайлайсың,
“Дооранчы” десе торсоюп,
Көңүлүң тынып жаймайсың.
Өлүмтүк болсо сактайсың,
Жаназага пул алып,
Төрүндө тынчып жатпайсың.

“Куран” окуп, “Кудай” деп,
 “Далил” окуп, “дарман” деп,
 “Айтканым эмес, жалган деп”,
 “Ишенсең ушул балдар деп,
 “Мухамбеттин жолуна,
 Молдолор туура барган” деп,
 “Пайгамбар жок дегенди,
 “Дозокко айдап салгын” деп,
 Док кыласың молдоке,
 Өз жаныңды “күйгүзүп”,
 Чок кыласың, молдоке,
 Күнөөсү жокту урбагын,
 “Дамбылдамын” деп жүрүп,
 Элдин ичин булгадың.

Бул ыр саптарында, эгерде адамдын мүнөзүндө кенедей эле моралдык терс сапаттар байкалса, демек ал гумандуу, нравалык жактан таза адам боло албастыгын, молдо, сопулар өздөрүнүн мындай терс жорук-жосундары менен окурманга тескери таасир тийгизерин белгилеп, рухий жактан алдыга умтулууга тарбиялайт. Ал эми “Сопуда” бул тазасынган немелер жок жерден селдесине бозо сүзүп ичет дейт.

Өзүң өлбөй дозокту,

Кайдан көрдүң, эшеним!?!—деп алдамчы эшенге да кайрылып, анын философиясын оңой эле жокко чыгарат. Анткени ал кезде диндик ырлар да эзүүчү таптардын бирден бир идеологиялык куралы болгон. Диндик ырлар исламдын ар түрдүү жоболорун карапайым элге тез түшүндүрө жеткирүүгө роль ойногон.

Барпы жалганчылардын да, желөпкөлөрдүн да, келесоолордун да өздөрүнө ылайык мүнөздөрүн таап сүрөттөгөн. Муну менен биз Барпыны улуу сүрөткер деп атасак жарашат.

Б.Алыкуловдун «Балдарга насыят» чыгармасынын да тарбиялык мааниси күчтүү. Бул чыгармасында акын:

“Ырыскы келсе алдыңа,
 куру бекер төкпөгүн.
 Жөндөн-жөн бирөөнү,
 акаарат кылып сөкпөгүн,
 ... «Бирөөнүн болсо буюму,
 Албагыла, балдар ай.
 Каяша сүйлөп, сөз кайрып

Турбагыла, балдар ай»-деп, мындан тышкары мурдунду бөөдө көтөрүп, айыпсыз бирөөгө акаарат келтирбе, чакырбаган жерге барба, акылдуу жолдош күт, минип турган атыңды чаппа, бош куржунга колуңарды салбагыла, “жалган” “сөздү туура деп айтпагыла, - деп эскертип, жамандыктан алыс болуп, жакшылыкка жакын болууга үндөйт. Жаштарды ыймандуулукка, адептүүлүккө тарбиялайт. Анкени, акын бул ыры аркылуу балдарды тартиптүүлүккө, акыл-эстүү болууга, эмгектенүүгө, калп сүйлөп, ууру кылуудан алыс болууга чакырат. Эмгек эрезеге жеткирет дегендей, ар бир адам эмгектенсе, анын үзүрүн көрөт. Ошондуктан кичине кезектен эле эмгек кылууга үйрөтүү керек. Улууларды урматтап, алардын айткан акыл-насаат сөздөрүн эсибизге бекем тутуп, тартиптүү болуп, башкаларга үлгү көрсөтүшүбүз керек.

«Адебиндин пайдасын

Ойлонгула, балдар ай» - деген ыр саптары айтып тургандай, ыймандуу, абийирдүү, адамгерчиликтүү, намыстуу болуу – адамдагы эң асыл сапаттардын бири. Тарбия башаты -- үй бүлө. Бул бекеринен айтылбаса керек. Анкени ар бир ата-эне балдарынын жүрүм-турумуна көз салып, тарбиялуу болуп, билим алууга бардык шарттарды түзүп беришет.

«Илим-билим пайдалуу,

Окугула, балдар ай» - деп, акын Б.Алыкулов бул ыры аркылуу да жакшы окуп, билимдүү болууга да чакырат.

Илимдүү-билимдүү адам гана көп максатка жетет. Барпы Алыкуловдун бул чыгармаларын окуу менен, окуучулардын таанып-билүүлөрү өнүгүп, рухий жан-дүйнөсү байып, эмгектенүүгө, ыймандуулукка, кайрымдуулукка тарбияланып, турмушта туура жолго кадам жасоолоруна багыт берет. Демек, акындын бизге калтырган адабий мурастарында окурмандар үчүн жараткан ырлары өзүнүн таасирдүүлүгү, тарбиялык маанисинин жогорулуулугу менен эбегейсиз бааланып, кыргыз элинин сүйүктүү акыны катары өз баасын жоготпойт.

Колдонулган адабияттар

1. Барпы Алыкулов — өмүр баяны [Электронный ресурс]//Режим доступа: <https://sputnik.kg/reference/20161121/1030394697/barpy-alykulov-omur-bayany.html>
2. А.Т.Калдыбаева, Б.К.Үкүева Элдик акындар жана тарбия. Бишкек- 1995
- 3.А.Сыдыков Кыргыз адабияты Фрунзе “Мектеп” басмасы 1990
4. Б.Алыкулов Чыгармалар. Бир томдук. – Ф., 1950.
5. Б.Алыкулов Балалык. – Ф., 1972
6. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Ф., 1975
7. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерктери. – Ф., 1973
8. Таштемиров Ж. Барпы Алыкулов. – Ф., 1954.
9. Закиров С. Эл чыгармачылыгы. Эл казынасы. – Ф., 1991.

УДК 355.586:512.154

КЫРГЫЗ ТИЛИН ҮЙРӨТҮҮДӨ ОНЛАЙН САБАК АРКЫЛУУ ЖАЗУУ ИШИН ЖҮРГҮЗҮҮНҮН ИННОВАЦИЯЛЫК УСУЛДАРЫ (Кесиптик багыттагы адистиктердин мисалында)

Наркулова Сааткан Маматовна, окутуучу, Кыргыз-Түрк «Манас» университети Чет тилдер бөлүмү, Кыргыз тили координаторлугу, Бишкек шаары, Ч. Айтматов проспектиси 64, e-mail: saadat-9@mail.ru

Аннотация. Жашап жаткан коомдо адамдардын аң-сезими жана алардын жашоо шарттары, түшүнүгү, социалдык абалы да толук өзгөрүп турары мыйзам ченемдүү көрүнүш. Өз заманына жараша коомдун өзгөрүшү менен тил үйрөнүүчүлөрдүн да талабы, көз карашы, туюму, дүйнө таанымы, аң-сезими өзгөрүп турат. Ошого жараша окутуунун жаңы методологиясы да өзгөрөт, ал эми окутуучу ар бир тил үйрөнүүчүнү максатка жеткире окутууда, ага жараша окутуунун жаңы ыкмасын, жолун иштеп, таап чыгат. Билим чөйрөсүнө күтүлбөй келген онлайн-сабагы да ошондой инновациялык изденүүлөрдү, усул-ыкмаларды өстүрүүгө өбөлгө түзүүдө. Онлайн аркылуу тил үйрөтүүнүн жолдорун, билим берүүнүн башкача ыкмаларын, сабак берүүнүн ар кандай формаларын табуу – учурдун актуалдуу маселелеринин бири. Заманбап технологиялардын жардамы менен онлайн-сабактары өтүлүп, жаңы инновациялык усулдар да жарала баштады. Бул макалада онлайн сабактарында тил үйрөтүүдөгү жазуу иштеринин бир нече инновациялык түрлөрү, грамматика жана орфографиялык жазуу көнүгүүлөрү, жазуу маданияты үчүн зарыл болгон инновациялык усулдар, студенттердин орфографиялык сабаттуулугун жогорулатууга өбөлгө түзүүчү маселелер ачылып берилет.

Өзөктүү сөздөр: онлайн-сабак, кесип, орфография, жат жазуу, дилбаян, баяндама, жазуу маданияты, инновациялык усулдар

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ В ПИСЬМЕННЫХ РАБОТАХ В ОБУЧЕНИИ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА ЧЕРЕЗ ОНЛАЙН УРОКИ

(На примере специальности в профессиональной сфере)

Наркулова Сааткан Маматовна, преподаватель, Кыргызский-Турецкий университет» Манас", Факультет иностранных языков, Координаторство кыргызского языка, г. Бишкек, проспект Ч. Айтматова 64, e-mail: saadat-9@mail.ru

Аннотация. Закономерно, что в обществе, в котором мы живем, с течением жизни меняется сознание людей и их условия жизни, понимание, а также социальное положение. Со временем, с изменением общества, меняются требования, взгляды, мировоззрение и сознание изучающих язык. Соответственно, трансформируется и новая методология обучения, а преподаватель целенаправленно обучает каждого изучающего язык, в зависимости от нового разрабатываемого способа обучения. Внезапный переход на обучение в формате онлайн-занятий в сфере образования также способствуют развитию инновационных поисков и методик. Поиск модернизированных способов изучения языка через различные пути и формы обучения-это одна из актуальных задач на данный момент. Благодаря современным технологиям стали проводиться онлайн-уроки, а также появились новые инновационные методики. В данной статье раскрываются несколько инновационных видов письменной работы на онлайн-уроках, грамматические и орфографические навыки, инновационные методы, необходимые для письменной культуры, а также вопросы, способствующие повышению орфографической грамотности студентов.

Ключевые слова: онлайн-урок, профессия, орфография, диктант, сочинение, культура письма, инновационные методы

INNOVATIVE METHODS IN WRITTEN WORKS IN TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE THROUGH ONLINE LESSONS

(On the example of a specialty in the professional sphere)

Narkulova Saatkan Mamatovna, teacher, Kyrgyz-Turkish University" Manas", Department of foreign languages, Coordination of the Kyrgyz language, Bishkek, Aitmatov avenue 64, e-mail: saadat-9@mail.ru

Abstract. It is natural that in the society in which we live, over the course of life, people's consciousness and their living conditions, understanding, and social status change. Over time, with the change of society, the requirements, views, worldview and consciousness of language learners change. Accordingly, the new teaching methodology is transformed, and the teacher purposefully teaches each language learner, depending on the new method of teaching being developed. The sudden transition to online learning in the field of education also contributes to the development of innovative searches and techniques. The search for modernized ways of learning the language through various ways and forms of learning is one of the most urgent tasks at the moment. Thanks to modern technologies, online lessons have been conducted, as well as new innovative methods have appeared. This article reveals several innovative types of writing in online lessons, grammar and spelling skills, innovative methods necessary for writing culture, as well as issues that contribute to improving students' spelling literacy.

Keywords: online lesson, profession, spelling, dictation, composition, writing culture, innovative methods

Онлайн аркылуу сабак берүү 2020-жылдын март айынын аяк ченинен баштап окутула баштады. Учурдун талабына ылайык азыр бардык окуу жайларда онлайн-сабак жапырт окутулганы менен баары жогорку деңгээлде деп айтууга али эрте, бирок ошого карабастан кыска убакыттын ичинде интернет желелери аркылуу билим берүүнүн инновациялык усулдары акырындык менен жакшы нукка бурулуп келе жатат. Билим берүүнүн методологиясы өтө кенен жана ар тараптуу. Шартка жараша ар түрдүү инновациялык усулдар жарала берери шексиз. Учурда башкалар сыяктуу эле мамлекеттик тилдин келечеги үчүн колунан келген салымын кошуп эмгектенген окутуучулар тил үйрөтүүнүн да жолун аксатпай, өз салымын кошууда. «Биз бир түзүлүштөн экинчи түзүлүшкө көчтүк. Бир конуштан экинчи конушту көздөй бара жатабыз. Ал эми бул көч жолу дайым эле шыдыр болуп келген эмес, татаал болгон», деп эгемендүү өлкөгө айланганыбызда Түгөлбай Сыдыкбековдун айтканы бар.[1] Азыркы учурдагы онлайн аркылуу билим берүү – ошол айтылган сөзгө дал келгендей. Учурда ар бир окутуучу техникалык каражаттар аркылуу сабакка байланыштуу текст, чыгарма, аудио, видео, көнүгүүлөр моделдери менен онлайн аркылуу тил үйрөтүүнүн ыкмаларын колдорунан келишинче жүзөгө ашырууда. Азыркы онлайн-сабак окутуучулар үчүн эң сонун методикалык көрсөтмө десе да болот.

Факультеттердин кесиптик багыттагы студенттерине кыргыз тилин үйрөтүүдөгү онлайн-сабагында жазуу көнүгүүлөрдү иштетүүнүн жолдорун, ар тараптуу формаларын жаратуу жазуу маданиятынын инновациялык усулдарын өнүктүрө алат. Жазуу иши менен иштөөдө жандуу сабакта тил үйрөнүүчүлөр үчүн тааныш болбогон, жаңы сөздөр адистикке байланыштуу терминдер тактага жазылып, көрсөтүлүп берилет. Ал эми онлайн сабагында бул ыкма бир аз татаал жана жаңы форма болгондуктан, орфографиялык каталарды кетируүгө жол бербей, алдын алуучу бир нече жазуу иштеринин моделдерин берүү талапка ылайык. Бирок онлайн сабакта аларды кантип жүзөгө ашырса болот? Албетте, онлайн-сабагы интернет аркылуу байланышууда жазуу ишмердигинин түрлөрүн көпчүлүк учурда Power point программасынын жардамы аркылуу колдонсо болот. Жазуу иштеринин максаты – көндүм болгон жазуу ишмердүүлүгүндөй болгону менен аны тил үйрөнүүчүлөргө онлайн аркылуу аралыктан окутуу, ар кандай инновациялык усулдарды жаңыча сунуу, мурункудай дарсканада өтүлгөн сабактагыдай абалды түзүп берүү. Дарсканада өтүлгөн сабакта студент акырына чейин отуруп угат. Ал эми онлайн сабакта өтүлгөн сабак кызыксыз болсо, камеранын артындагы студент башка нерсеге алаксып кетиши мүмкүн. Ошондуктан тил үйрөнүүчү студенттерди онлайн сабагынын акырына чейин активдүү катыштыруу, сабакка кызыктыруу – окутуучунун чоң жетишкендиги жана мыкты чеберчилиги. Кантип тил үйрөнүүчүнү кыргыз тилин үйрөнүүгө кызыктыра алабыз деген суроо алдыбызга коюлат. Эгерде өздөрүнүн адистиктерине байланыштуу лексикалык сөздөрдү, терминдерди чечмелөө жана ал адистикке байланыштуу тексттерди колдонуп тил үйрөтүү, натыйжалуу жыйынтыктарды берери тажрыйбада көрүнүүдө. Гуманитардык эмес бөлүмдөрдө окуган студенттер кыргыз тилине эмес өздөрүнүн адистигине байланыштуу илимдерге кызыгышат. Демек, кыргыз тилге болгон сүйүүсүн арттыруу үчүн аларды кызыктырган кесибине байланыштырып, тил үйрөтүү максатка ылайык жана ал жогорку жетишкендиктерге алып барат. Ошону менен бирге кыргыз акын-жазуучулардын чыгармалары менен тааныштыруу, кыргыз тилге кызыктырып окутуу, окутуучунун чеберчилигин талап кылат. Мисалы, Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестиндеги Субанкулдун айылга биринчи жолу трактор айдап келгени, Касымдын комбайны жөнүндөгү текстти окуп, «Автомобиль технологиясы» адистигиндеги тил үйрөнүүчүлөргө алгачкы трактор, комбайндар кантип жасалганы, азыркы тракторлор менен кандайча айырмаланышы, тракторлордун тетиктери кандайча аталарын сүйлөшүү аларга аябай кызык.

«Эрте келген турналар» повестиндеги Чабдар, Чоңтору, Карагер, Октуру, Акбайпак, Жибекжал, Чалкуйрук, Алтынтуяк сыяктуу аттардын багылышы, аларга болгон камкордук жөнүндө ветеринария бөлүмүнө өтүүдө жылкыга байланыштуу өтө көп сөз корун үйрөтүүгө болот. Ал эми айыл чарба бөлүмүнө эгин эгүү боюнча чыгармадагы Аксайдагы окуялар, эгинден мол түшүм алыш үчүн эмне кылыш керек деген маселенин тегерегинде сүйлөшүү

аркылуу тил үйрөтүү, ошого байланыштуу термин сөздүктөрдүн аталышы, чечмелениши, колдонулушу жана башка ар түрдүү жазуу иштеринин түрлөрүн иштетүү максатка ылайык.

Жазуу ишмердигин калыптандырууда профессор С.Рысбаев жазуу маданияты боюнча үч ишмердүүлүккө токтолот: текстти сабаттуу жазуу, текстти кайра түзүп, аны өркүндөтүү жана жаңы текст түзүү ишмердиги. Бул ишмердүүлүк баяндама жана чыгармачыл дилбаян, эссе жазуу менен ишке ашырылат. [2] Ошону менен катар студенттин өз алдынчалык иш аракети, окуу материалдарынын маанисине терең түшүнгөндүгү, кабыл алуусу, аны тажрыйбада колдоно алгандыгы, кыргыз тилдин жазуу эрежелерине, анын нормаларына таянуусу, орфография-пунктуациялык жактан билгичтиги калыптанышы керек. Педагогика илиминин доктору В. Мусаева мектеп жашында жаш кезинен сөздүк жат жазуу, көрүү жат жазуу, эскертмелүү, өздүк жат жазуу, тандалмалуу, эркин, чыгармачылык, текшерүү, үйрөтүүчү же окутуучу жат жазуу жана баяндаманын түрлөрү (кеңири кыскача, тандалмалуу, чыгармачыл) түрлөрүн баса белгилейт. [3.7]

Көрүп, угуп, окуп жазуу тил үйрөнүүчүгө үйрөнүп жаткан тилди мыкты өздөштүрүүсүнө оң таасирин берет. Бул процессти татаал жана жоопкерчиликтүү деп эсептеп, ушундан улам жатыгып жазуу түшүнүгү келип чыгары мыйзам ченемдүү көрүнүш экендигин С. Рысбаев баса белгилейт. «Жат жазуу жаттаганын гана туура жазуу эмес, сөздү, сүйлөмдү, текстти кыргыз тилдин эреже-нормаларына жараша туура жатыгып жазуу деген өзгөчө дидактикалык функцияны өзүнө камтыган түшүнүктү билдирет». [4.]

Сөздүк жат жазуу. Сөздүк жат жазуу, тилди окуп үйрөнө баштаганда эле колдонула башталат. Сөздүк жат жазуу сабакта канчалык көп иштетилсе, тил үйрөнүүчү үйрөнүп жаткан тилди ошончолук тез үйрөнөт.

Сөздүк жат жазууну жазгандан кийин каталарын оңдоо төмөндөгүдөй жолдор менен ишке ашырылат: а) студенттер жазгандарын бири-бирине ватсап же башка өзүнө ыңгайлуу болгон интернеттеги программалардын бири менен көрсөтүү аркылуу; б) окутуучу алдын ала даярдап койгон туура жазылган сөздөрдү слайт аркылуу көрсөткөндө текшерүү;

Каталарын дароо өзү текшерип, оңдоп алуу тил үйрөнүүчүнүн эсинде жакшы сакталат. Жакшы сакталган сайын ал көп лексикалык сөздөрдү өздөштүрүп, үйрөнүп жаткан тилди акырындап түшүнө баштайт. Мына ошондо үйрөнүп жаткан тилге кызыгуусу артат. Ал эми окутуучу текшерсе, жыйынтык кийинки сабакта берилет, ал убакыттын ичинде адамдын ойлору башка нерселер менен алагды боло түшкөндүктөн, ошол жаңы сөздүн маанисин эске түшүрүп эстегенче, сабакта башка темалар жөнүндө сөз жүрүп, студент ошол сөздүн маанисин түшүнбөй калышы мүмкүн. Эгер ал сөз активдүү сөздөрдүн бири болсо, күнүгө колдонулган сөздүн маанисин түшүнбөй, тилге болгон кызыгуусу төмөндөйт.

Эскертмелүү жат жазуу ишинде окутуучу студенттерге тааныш эмес жаңы сөздөрдү, адистикке байланыштуу терминдерди тил үйрөнүүчүлөргө алдын ала түшүндүрүп берет. Ошондой эле жазылышы, маанисин түшүнүү, эсте тутууга кыйын болгон лексикалык сөздөрдү, мисалы: *үмүт-үмүттөндүрүү, аракет-аракеттенүү, ырдап жатат (негизги, жардамчы этиштер), инженер-инженердик* сыяктуу айрым сөздөрдү (текстке байланыштырып) түшүндүрүү максатка ылайык. Орфоэпиялык мисалы, айтылышы: *оа, гел, гөл, сөссүз, түңкү, койуу, гүль*; жазылышы: *ооба, кел, көл, сөзсүз, түңкү, коюу, гүл* жана сүйлөмдөрдүн ичиндеги тыныш белгилерге, орфографиялык-пунктуациялык жактан туура жазылыш эрежелеринин сакталышына көңүл буруулары эскертилет.

Ушундай ыкмада жазуу ишкердигинин ар түрдүү моделдерин берип, тексттер менен иштеп, синтездеп, өз катарын өзү оңдогону студентке оң таасирин тийгизет жана кийин жашоодо да өзүнүн кылган иштерин анализдеп, каталарын оңдоп жашаганга үйрөнөт. Чыгармада же адистик тексттерде кездешкен кесиптик терминдердин жазылышын жана чечмеленишин үйрөтүүдө тил үйрөнүүчү сөздөрдү туура жазууга көнүгөт. Мисал келтирип көрөлү: Чыгарма боюнча сөздөрдүн маанисин чечмелөө: *далбастап, сестенүү, ире-ширеде* Кесиптик сөздөрдүн маанисин түшүнүү: *Инфляция, дефляция, экономика, арбитраж, эмгек биржасы, облигация*

Далбастап- *далбастоо, катуу аракет кылуу, жан талашуу*; [5]

Сестен -коркуу, айбыгуу; Сестенүү- коркуу, чочуу (этиштин кыймыл атоочу) [6]

Ире-шире- күүгүм, иңир, каш карайып калган мезгил [7]

Сүйлөм түзүү:

1. Тирүү жандын баары *далбастап* калды. [8]
2. Күн чыгып бараткан окшойт, *ире-ширеде* боз чаар дүйнө кара чаар болуп *сестентти*. [9.119-б.]
  - *Инфляция* акча жүгүртүү мыйзамынын иштешинин бузулушун билдирет жана ал баанын ачык жана жашыруун өсүшүнөн көрүнөт. [10. <https://>]
  - *Дефляция* (үйлөп ийүү) – инфляцияны азайтуу максатында жүгүртүмдөн акчанын ашыкча бөлүгүн алуу; банктык эсеп өлчөмдөрүн, салыктарды көбөйтүү, мамлекеттик баалуу кагаздарды кеңири сатуу ж. б. [11. <https://>]

Сүйлөм түзүү: *Азыр экономикада инфляция жүрүп жатат.*

– Инфляцияны азайтуу үчүн жүгүртүмдөн акчанын ашыкча бөлүгүн алуу керек, – деди бөлүмдүн мүдүрү.

Кыргыз тилинде бир эле сөздүн ар кандай маанини бере турганын баса белгилөө максатында текстте кездешкен «камчы» деген сөздү чечмелеп көрөлү:

- Камчы-атты же башка унааны, малды чабууга, айдоого ылайыкталып өрүлгөн жана сапталган кайыш;
- Камчы өрүмдөрү- жалаң гана көктү майда тилип, камчы түшкүнүн өрүүнү жүзөгө ашыруучу өнөр;
- Камчы салдырбоо- айттырбай билүү, тың чыгуу, чыйрактык кылуу;
- Камчы сапка жараган- колунан бир нерсе келген, жүктөгөн милдетти аткара алган, бир нерсеге түшүнгөн, тыңыраак;
- Камчы сүйрөп кирүү- душмандыкты билдирүү. Үй ээси менен келише албаган, уруш, жаңжал чыгаргысы келген камчысын колунан түшүрбөй кыйкымдуу учурду күткөн адам;
- Камчы үйрүү- камчы менен качыруу, чаап жибере тургандай ызырынуу;
- Камчы чабар-таламын талашып, урушуп-чабышууга даяр турган;
- Камчыга алуу-кыйноо, жазалоо, камчы менен сабоо;
- Камчыга саптык-бычакка сап болгондой;

Камчысын чабуу-бирөөгө кошомат кылып, сөзүн сүйлөө, ураанын талашуу, талапташ болуу жана башка 21 маанисин чечмелөөгө болот. [12]

Ошентип сөздүк жат жазуудан кийин жөнөкөйдөн татаалга карай улантыла берет. Жазуу иштерин атасак: *эскертмелүү жат жазуу, көрүү жат жазуу, өздүк, эркин, чыгармачылык жат жазуу, дилбаян, эссе, угуу түшүнүү, көнүгүүлөрдүн ар кандай формаларын иштөө компьютердик программалар менен көбүнчө power point, word, pdf аркылуу, ал эми дилбаян, эссе жаздыруу үчүн окуялуу эпизоддордон үзүндүлөрдү, өтүлгөн чыгармага байланыштуу аудио уктуруу, даректүү фильмдер, кинотасма көрсөтүү үчүн интернеттеги сылкарларды жүктөп, аны басканда эле студенттер даяр материалдарды ачып окуп, көрүп, жазуу иштерин аткара алышат. Мындай ыкма менен ар бир студент өз алдынча даярданып, билимин өркүндөтө алат. Ушундай усулдардын негизинде, пунктуациялык, орфографиялык, грамматикалык жактан сабаттуулун жогорулатат, адабий-эстетикалык туюмун өнүктүрүүгө чоң өбөлгө түзүлөт. Ар бир тил үйрөнүүчү өзүнчө жеке телефону же компьютерден көрүп, өз алдынча эркин түшүнүп, кабыл алышы керек. Тил үйрөнүүчү жандуу сабакта түшүнбөй калган учурда жанындагы бирге окуган досторунан сурап, бири-бирине түшүндүрүү менен дарсканада жаңы теманы оңой түшүнөт. Ал эми онлайн сабакта ар бири жеке өздөрү жалгыз иштегендиктен, өздөштүрө албай каламбы деген коркунучка дуушар болушат. Ошондуктан тил үйрөтүүчү ар бир тил үйрөнүүчү студент менен өтө көңүл буруу менен иштеши керек. Ар биринин атын атоо менен сөздөрдү айттырып, маанисин түшүнгөн түшүнбөгөнүн суроо максатка ылайык. Себеби камерасын баары эле ача беришпегендиктен, ар бирин сурамжылап, үнүн угуу пайдалуу. Алардын жооп берген үнүнөн да алардын жаңы теманы түшүнгөн түшүнбөгөнүн туюуга, сезүүгө болот. Жаңы*

сөздөрдү өткөндө сөздү же сөз айкашын кайра-кайра кайталап айтуу жана айттыруу пайдалуу, себеби мындай ыкма лексикалык сөздөрдү эсинде жакшы сактоого өбөлгө түзөт. Онлайн сабакта сөз, сөз айкашы, сүйлөм же текст дайыма power point аркылуу көрсөтүлүп турушу керек. Окутуучу өзү да дайыма интернеттеги байланышып жаткан сайттан чыкпай, балдарга көрүнүп турушу керек. Ал ар бир лексикалык сөздү айтканда тил үйрөнүүчүлөргө сөздүн кантип айтылып жатканы же окутуучунун сүйлөп жаткандагы ар бир мимика, жесттери, оозунун кыймылы онлайн сабагында көрүнүп турушу керек. Эсте сакталган жаңы сөз тил үйрөнүүчүнүн сүйлөө речинде калыптанат. Адам баласы эмнени түшүнсө, аңдаса, эс тутумунда сакталган, билген сөзүн гана сүйлөйт. Ошол сүйлөгөн сөзү кандай айтылса, б.а. кандай сүйлөсө жазууда да дал ошону жазат. Ката сүйлөсө, ката жазат, туура сүйлөсө туура жазат. Ошондуктан көрүү, окуу, угуу, сүйлөө – жазуу иштерин аткаруу – тил үйрөнүүчү үчүн аябай маанилүү. Сөздөрдү угуп, көрүп, окуп, сүйлөгөндө эсине сактайт. Эсинде сактаганын жазууда ишке ашырат. Бул – жазуу маданиятын өнүктүрөт. Жазуу көнүгүүлөр канчалык көп иштетилсе, ошончолук жакшы натыйжаларды берери тажрыйбада тастыкталууда. «Жазууга коюлуучу бардык талаптардын жыйындысы – жазуу маданияты болорун эстен чыгарбоо зарыл», – деп жазат С. Рысбаев [13]

Орус методисти В.В. Воронкова да жазуу сабаттуулугун калыптандыруу боюнча пикирлерди айткан. [14.] Обучение грамоте и правописание в I-IV классах вспомогательной школы, М., 1995г.]

Көрүү жат жазуу

Адистикке байланыштуу текст менен иштөө:

Инфляция жана дефляция эч качан өзүнөн өзү болбойт. Акча чоң күчкө ээ. Ошондуктан өкмөт акчаны көзөмөлдөөнү каалайт. Андан кийин аларды контролдоо инфляция сыяктуу күтүлгөн жана күтүлбөгөн кесепеттерге алып келет. Мисалы, АКШнын Федералдык резерви жылына 2% инфляциянын болушун каалайт. Ошентип, 2% инфляция алардын акча-кредит саясатынын болжолдуу натыйжасы болуп саналат. (оңдоолор менен) [15. <https:///>]

Тест жаздыруу, боштуктарды ылайык келген сөздөр менен толуктоо, грамматикалык мүчөлөрдү улоо, сөз айкаштарын улап жазуу ж.б. ар түрдүү көнүгүүлөрдү аткаруу да жазуу маданиятын калыптандырат.

Дилбаян. Дилбаян жазууда чыгарманын көркөм таануучулук дүйнөсүн кенен ачып берүүгө аракет кылышат. Окулган чыгарманын маанисин, жазуучунун айтайын деген оюн, философиясын, сөздүн кудурет күчүн, каармандардын мүнөзүн, ички туюмун, тагдырын жан дүйнөсү менен сезип, туюп, жан дүйнөсүн ойготуу менен таразалап, калчап, алдыга коюлган көйгөйдү аңдап, анын чечүү жолдорун издөө, ой толгоо, пикири, түшүнүгү, дүйнө таанымы өзүнчө жыйынтыкка, бир бүтүмгө келүүсү дилбаянда камтылышы керек. Дилбаяндагы жазуу маданияты эки багытта: 1) орфографиялык катасыз болушу; 2) студент өз оюн эркин жазып, темадагы көйгөйдү өз алдынча жеке дүйнө таанымы менен чечүүгө умтулганда гана өз максатына жетет. Чыгармадагы сөздөрдүн лексикалык маанилерин терең түшүнүү, макал-лакаптар, фразеологизм, троптордун түрлөрүнө ылайыктап жазуу, көркөм стилин байытуу, орфографиялык жактан катасыз жазуу, дилбаяндын темасын ачып берүү студенттин өз алдынча иштөө ишмердүүлүгүн жана жазуу маданиятын жогорулатат.

Биз онлайн сабагында жазуу ишкердигинин кээ бир усулдарына гана токтолдук. Онлайн сабагында көптөгөн инновациялык усулдар жарала берери шексиз. Демек, туура жазуунун өзү – маданият. Онлайн сабагында жазуу ишкердигин калыптандыруу, аны ишке ашыруу жолдору чексиз. Жазууда катасыз орфографиялык эрежелердин нормаларына ылайык туура жазган адам сабаттуу, ал эми сабаттуу жазган адамдын өз адистигине, келечегине болгон көз карашы так, ачык жана сапаттуу.

Колдонулган адабияттар

1. К 90 Кулалиева Калия Иш кагаздарын жүргүзүү. 10-б. *Окуу куралы*–Б.:-, 2013.– 224 б.

2. Р-95. Рысбаев С., Окуучунун сүйлөө жана жазуу ишмердиги: теориялык-практикалык маселелери, 153-б. 2-китеп, Б. 2014. 344б.
3. Мусаева В.И. «Жазуу маданиятын окутуунун теориясы менен практикасы». Окуу-методикалык курал, 7-12-б. Бишкек. 2018. 472б. 1-бас.
4. Р-95. Рысбаев С., Окуучунун сүйлөө жана жазуу ишмердиги: теориялык-практикалык маселелери, 155-б. 2-китеп, Б. 2014. 344б.
5. «Кыргыз тилинин сөздүгү» 325-б. «AVRASYA PRESS» Бишкек-2010 ISBN978-9967-12-098-3 Сөздүктү түзүүчүлөр: И. Абдувалиев, А. Акматалиев ж.б. 1460-б.
6. «Кыргыз тилинин сөздүгү» 1085-б., «AVRASYA PRESS» Бишкек-2010 ISBN978-9967-12-098-3 Сөздүктү түзүүчүлөр: И. Абдувалиев, А. Акматалиев ж.б. 1460-б.
7. «Кыргыз тилинин сөздүгү» 558-б., «AVRASYA PRESS» Бишкек-2010 ISBN978-9967-12-098-3 Сөздүктү түзүүчүлөр: И. Абдувалиев, А. Акматалиев ж.б. 1460-б.
8. Айтматов. Ч. Т. Чыгармалар жыйнагы: 3-том. Аңгемелер, повесттер, драма./ Түз. А. Акматалиев. - 2бас. Б.: Бийиктик, 2008. 480б. /«Ак кеме» повесть, 118-б.
9. Айтматов. Ч. Т. Чыгармалар жыйнагы: 3-том. Аңгемелер, повесттер, драма./ Түз. А. Акматалиев. - 2бас. Б.: Бийиктик, 2008. 480б. /«Ак кеме» повесть, 119-б.
10. <https://ky.wikipedia.org/wiki/Инфляция> [Электронные интернет-ресурсы] (дата обращения: 20.11.2020).
11. <https://ky.wikipedia.org/wiki/Дефляция> [Электронные интернет-ресурсы] (дата обращения: 20.11.2020).
12. «Кыргыз тилинин сөздүгү» 623-624-б., «AVRASYA PRESS» Бишкек-2010 ISBN978-9967-12-098-3 Сөздүктү түзүүчүлөр: И. Абдувалиев, А. Акматалиев ж.б. 1460 б.
13. Р-95. Рысбаев С., Окуучунун сүйлөө жана жазуу ишмердиги: теориялык-практикалык маселелери, 173-б. 2-китеп, Б. 2014. 344б.
14. Ворнкова В.В. Обучение грамоте и правописание в I-IV классах вспомогательной школы, М., 1995г.
15. <https://ky.bccrwp.org/solution/inflation-vs-deflation-definition> [Электронные интернет-ресурсы] (дата обращения: 20.11.2020).

УДК 322.1.

ДИНИЙ ЧӨЙРӨДӨГҮ МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИН ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Өмүркулов Ильяс Абдыкамилович, М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университети, Экономика жана сервис колледжинин окутуучусу, Бишкек, Манас көчөсү 119,

Иманалиевна Майрам Айтбековна, М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университети, Экономика жана сервис колледжинин окутуучусу, Бишкек, Манас көчөсү 119, email: imanalieva.majram@bk.ru

Аннотация: Аталган макалада мамлекеттик тилдин диний чөйрөдө жана диний окуу жайларындагы колдонулушун, ордун жана азыркы учурдагы абалы жөнүндөгү маселелер камтылган. Диний чөйрөдөгү мамлекеттик тилди окутуунун жана мамлекеттик тил саясатын координациялоонун зарылдыгы жана бул иш-аракет диний чөйрөдөгү кыргыз тили боюнча сабатсыздыкты жоюуда орчундуу маселелерди чечүүгө жардам бере тургандыгы да айтылган. Ошону менен катар эле ислам динин окуткан диний окуу жайлардын баарына

милдеттүү түрдө иш жүзүндө мамлекеттик тил боюнча сааттардын саны жана ал предметтен сабак берүүчү мыкты адистерди даярдоо керек экендиги баса белгиленген.

Өзөктүү сөздөрү: Мамлекеттик тил, дин, муфтият, диний билим берүү, Мамлекеттик тил комиссиясы, ислам, диалекти, Кыргызстан, идеология.

ПРОБЛЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА В РЕЛИГИОЗНОЙ СФЕРЕ

Омуркулов Ильяс Абдыкамилович, Кыргызский экономический университет им. М.Рыскулбекова, преподаватель Колледжа экономики и сервиса, Бишкек, Манаса 113,

Иманалиевна Майрам Айтбековна, Кыргызский экономический университет им. М.Рыскулбекова, преподаватель Колледжа экономики и сервиса, Бишкек, Манаса 113, email: imanalieva.majram@bk.ru

Аннотация: В данном докладе поднимается вопрос о месте и роли государственного языка, об использовании его, в религиозной среде и учебных заведениях дающих образование по религиозным направлениям на современном этапе. В докладе поднимаются вопросы о важности координации и координировании, политики преподавания государственного языка в этих учебных заведениях, также освещаются основные вопросы, которые указывают на ликвидацию безграмотности в этой среде и является основным моментом в решении многих проблем. В ряде этих вопросов также рассматривается и поднимается вопрос, и акцентируется внимание на то, что надо в обязательном порядке дать указание этим учебным заведениям о выделении определенного количества часов и подготовке специальных высококвалифицированных преподавателей по дисциплине.

Ключевые слова: Государственный язык, религия, муфтият, Государственная комиссия по гос. языку, религиозное образование, диалект, Кыргызстан, идеология.

PROBLEMS OF THE STATE LANGUAGE IN THE RELIGIOUS SPHERE

Omurkulov Ilyas Abdykamilovich, Lecturer, Kyrgyz Economic University named after M. Ryskulbekov College of Economics and Service, Bishkek, Manas avenue 113,

Imanalieva Mayram Aitbekovna, Lecturer, Kyrgyz Economic University named after M. Ryskulbekov College of Economics and Service, Bishkek, Manas avenue 113, email: imanalieva.majram@bk.ru

Annotation: This article deals with the use, place and current status of the state language in the religious sphere and in religious schools. The need to teach the state language in the religious sphere and to coordinate the state language policy was also noted, and this action will help to address important issues in the elimination of illiteracy in the Kyrgyz language in the religious sphere. At the same time, it was stressed that all religious schools that teach Islam must be numbered in the state language, and the best specialists must be trained in this subject.

Key words: State language, religion, muftiyat, religious education, State Language Commission, Islam, dialect, Kyrgyzstan, ideology.

Мамлекеттик тил-мамлекеттик саясаттын жана идеологиянын ажырагыс бир бөлүгү. Ал элдин менталитети, тарыхы, менен тыгыз байланышкан жана мында мамлекеттик тилдин орду өзгөчө. Кыргызстанда Мамлекеттик тил комиссиясы мамлекеттик тил, тактап айтканда, мамлекеттик тил саясаты боюнча иш алып барат. Баарыңыздарга белгилүү болгондой эле

мамлекеттик тилибиз -бул кыргыз тили. Дин да мамлекеттин өзгөчө көзөмөлүндө турган идеологиянын бир бөлүгү. Албетте, Конституция боюнча дин мамлекеттен ажыратылган, бөлүнгөн. Кыргызстан диний мамлекет эмес. Ошентсе да, диний чөйрө менен диний билим берүүгө мамлекеттин эли болгон кыргыз элинин көз жаздымында калып, өгөй баладай мамиле жасалбашы керек. Тактап коё турган маселе, мамлекет эл анын ичинде маркум агайыбыз Кыргыз Эл жазуучусу, филология илимдеринин кандидаты, адабий сынчы, профессор Кадыркул Даутов айткандай, «Интеллигенция-улуттун каймагы» болуп саналат. Мына ошол улуттун каймагына кирген акыл-эстүү, илимдүү-билимдүү ой-чабыты кенен интеллигент тилчилер диний чөйрөдөгү тил боюнча маселелерди да карап ал өзүнүн мамлекетинде болуп жатканына байланыштуу, алардын көңүл борборунда болушу керек. Буга биринчи кезекте мамлекеттик тил комиссиясы жооптуу. Калыс карай турган болсок, диний чөйрөдө араб тилинин таасири күчтүү, ал эми биздин тилчилердин арасында жана Мамлекеттик тил комиссиясынын курамында араб тили менен кыргыз тилин бирдей деңгээлде билген адистер жокко эсе, демек, андай болгон соң жок дегенде араб тилинде түшүнүгү бар же динден кабары бар өз дини үчүн күйүп-жанган патриот уул-кыздарыбыз бул тармакка келип диний чөйрөдөгү маселерди колго алып чечүүгө өбөлгө түзүлүшү керек. Диний түшүнүктүн жетишпегендигинен же диний чөйрөдөгү абал менен анын ичинде ал жердеги мамлекеттик тилдин абалы менен тааныш эмес болгондуктан жана ал маселелер боюнча кабары жок болгондуктан тил комиссиясы жана тилчилер бул маселелер боюнча айта турган сөзү жок тили кыска болуп келе жатат, ошондуктан конкреттүү кадамдарды жасай албай келе жатат жана маселенин чечилбеген түйүнү ушунда. Диний чөйрөдө ислам дини боюнча төрт жүздөн беш жүзгө чейинки чейин кыргыз тилиндеги китептер, адабияттар басылып чыгып жатат. Бирок аларда орфографиялык, пунктуациялык, грамматикалык жана стилистикалык каталар менен текшерүүсүз текшерилсе да, толук оңдолбой басылып чыгып жаткандыгы жашыруун эмес. Эгер муфтият Мамлекеттик тил комиссиясынын талабы менен атайын штат бөлүп, ал штатка тилчи адисти кызматка алса жана бул багытта жеткиликтүү аракеттер болсо, мамлекеттик тил боюнча маселесин чечип алуусуна бир кыйла жеңил болмок. Ислам динине байланыштуу диний сөздөр профессор Х. Карасаевдин «Орфографиялык сөздүгүндө» өзгөчө статуска ээ, Бирок диний турмуш-тиричиликте(бытовой) колдонулган араб сөздөрү андай укукка ээ эмес жана алардын ордуна төл сөздөрүбүздү колдонгонубуз жакшыраак.[2]

Кээ бир диний окуу жайларда кыргыз тили сабактар өтүлүп, мамлекеттик тил күнүндө тилге арналган иш-чаралар акын-жазуучулар менен жолугушуулар өтүлүп келе жатат. Биз тилчилер диалекти деп бөлгөн түштүк-чыгыш жана түштүк-батыш диалектилеринде ошол диалекти сөздөрдүн арасында араб жана фарс(иран) сөздөрү көп. Ал сөздөрдү өзбек тилинин сөздөрү дегендер да жок эмес. Баса белгилей кетсем, алар араб-фарс сөздөрү. Акыркы кездерде араб тилинен кыргыз тилинен кабыл өздөрдүн арасынан «усул», «ижара», «мүдүр», фарс-иран тилинен кабыл алынган «сармерден» (ресторандын, кыз-жигиттин оюнунун аталышы катары колдонулуп жүрөт) «чарпая» (чар-төрт, пая-бут) эс алуучу жай ачылып бул сөз көп колдонулуп бара жатат, мунун ордуна тапчан же сөөрү деген кыргызча сөздү колдонсок болмок да? Мүдүр сөзү арабдын «мудир» сөзүнөн алынган жана ал сөз биздин тилге түрк, казак тилдери аркылуу келген. Мүдүр сөзүн медресенин же ислам окуу жайынын директору карата колдоно беришсин, ага биздин каршылыгыбыз жок. Бирок светтик же мамлекеттик окуу жайдын директоруна карата колдонуу стилистикалык жактан ката болот. Себеби, бизге окуу жайлар Европа өлкөлөрүнүн үлгүсүндө келген. Эгер биз бул сөздү ушул арабча аталышында колдоно турган болсок, бул мыйзамга да каршы келет. Дагы айтам, анткени, биздин мамлекетте дин мамлекеттен ажыратылган. [3]

1920-жылдары биздин «окулук» деген төл сөзүбүздү арабдын «китеп» деген сөзү сүрүп чыгарып, ошондон кийин китеп сөзүн колдонуп калганбыз. Азыр да төл сөздөрүбүздүн

ордун араб сөздөрү ээлеп алуусуна жол бербешибиз керек. «Мүдүр»(мудир) сөзүн араб тилин такыр түшүнбөгөн тилчилер, мугалимдер, окутуучулар колдонуп жатышканын да баса белгилей кеткенибиз туура болот. «Усул» сөзү араб тилинен кабыл алынган сөз, акыркы жылдары метод терминин ордуна колдонулуп бара жатат, эгер усул сөзүн колдонсок, методология сөзүн эмне деп которуп колдонобуз? Демек, бул усул сөзүн колдонуу туура эмес. Биринчиден, араб тили учурда диний чөйрөнүн гана тили катары кызмат кылышы керек. Ал эми илимий чөйрөдө салтка жана терминге айланган грек-латын сөздөрүн гана колдонуу максатка ылайыктуу деп баса белгилеп кетмекчибиз. Демек, азыркы учурда эне тилибизге кабыл алынып, колдонулуп жаткан «гаш», «антиколий гаш», «уммуми гаш», «хуссуси гаш», «машвара», «ижтимаъи», «инфроди», «усули» ж.б. сөздөр диний чөйрө тарабынан деле кеңири кабыл алынбаган жана көпчүлүгү араб жана урду тилдерине тиешелүү сөздөр. Биздин өлкөдө чын эле дин менен мамлекет ажыратылган болсо, анда араб тилинен кабыл алынган сөздөрдү илимий чөйрөдө колдонууга бөгөт коюу зарыл. Себеби, башка тилден кабыл алынган сөздөрдүн өзүлөрүнүн функционалдык колдонуу өзгөчөлүктөрү маанилери бар экендигин тилчи адис катары эсибизден чыгарбообуз зарыл. [4]

Фарс тилинде «сармерден»-кыя чабылган деген маанини билдирет. Бул жакшы жышаан эмес. Акыркы кездерде «Азаттык» радиосу «дүйнөвий» (светтик деген мааниде) деген сөздү колдонуп бул сөздү да колдонгондор бар, бирок колдонууга зарылдык жок, анын ордуна светтик деген эле сөз колдонулуп келе жатат, демек, колдонбой коюу туура болот.

Которулган сөздөргө кайрыла турган болсом, акыркы кездерде араб-фарс тилинен которулуп колдонулган кээ бир сөздөр бар. Мисалы: Муназага келүү-компромис, Бул сөздөрдү которбой эле ошол грек-латын тилдерине кабыл алынган сөздөрдү колдонгонубуз эле туура жана түшүнүктүү болот. Тактап айтканда, «муназага келүү» деген сөздөрдүн ордуна компромисти-тил табышуу деп кыргызчалап колдонсок деле болмок. Араб тили бул диний чөйрөнүн тили алар колдоно берсин, каршылыгыбыз жок, бирок жогоруда биз айтып өткөн сөздөрдүн илимий жана светтик чөйрөгө жаңы кабыл алынып жаткан араб сөздөрүнө бөгөт коюу зарыл. Буларсыз деле тилибиздин сөз байлыгы жетиштүү. Акырында айтарым, кыргыз филологиясы факультеттеринде диний чөйрөнүн тили боюнча атайын сабактар киргизүүлүсү талапка ылайыктуу, себеби, бүгүнкү күндө тилчилер диний чөйрөнүн спецификасын түшүнбөй экинчи жагынан же диний түшүнүгү жок же араб тилинен түшүнүгү жок болгондуктан он беш жылдан бери он миңдеген тилчинин арасынан бирөө чыгып, диний адабияттар же кыргыз тилине жаңыдан кирип жаткан жаңы араб сөздөрү жөнүндө ооз ачууга жарабай, дарамети жетпей келе жаткандыгы биринчиден, тармак үчүн иштеп бере ала турган адис тилчилердин өтө аз экендигинен кабар берсе, экинчиден, жана муфтиятта, дин комиссиясынын бул маселеге көңүл кош мамиле кылгандыгынан кабар берет. Бул маселеге Улуттук тил комиссиясынын төрагасы ф.и.д. профессор С.Ж.Мусаев менен Кыргызстан мусулмандарынын азирети муфтийи Максатбек ажы Токтомушев өз ара кеңешип, кыргыз тилчи адис үчүн бир штат берсе, бул диний чөйрөдөгү мамлекеттик тилди өнүктүрүүгө жана мамлекеттик тил боюнча жасалуучу иш-аракеттерди координациялоого зор өбөлгө болорун да баса белгилей кеткеним туура болот деп ойлойм. Муну менен катар диний чөйрөдөгү тил боюнча сабатсыздыкты толук жоюу үчүн токсон бир медресеге, алты ислам институтуна жана Кыргызстан ислам университетине милдеттүү түрдө кыргыз тили сабагын киргизип, бул багытта сапаттуу иш алып баруу бул маселеинн чечилишин шарттайт. Жогоруда аты аталган азирети муфтийибиз менен профессор С.Ж.Мусаев бул багытта керектүү деңгээлде туура чечим кабыл алып, чара көрсө, бул маселени чечип койсо болот. Жыйынтыктап айтканда, төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот жана бул маселелер кечиктирүүсүз чечилиши зарыл болгон ары актуалдуу, ары учурда курч турган проблемалар болуп эсептелет:

1. Ислам багытында билим берген диний окуу жайларга-медреселерге, ислам институттарына жана Кыргызстан ислам университетине мамлекеттик тил сабагын киргизип, өтүлүүчү сабактын өлчөмүн аныктап, бирдиктүү программа түзүп бектип берүү. Аларга тиешелүү кыргыз тилчи адистер менен камсыз кылуу, алардын айлык маянасын төлөп берүү ж.б. Тактап коё турган нерсе мамлекеттик тил боюнча медреселерге өзүнчө, ислам институттары менен ислам университетине өзүнчө окуу программасын жана окутула турган сабактын көлөмүн бекитүү зарыл. [5]
2. Муфтиятта жана Дин иштери боюнча мамлекеттик комиссиясында диний адабияттарды көзөмөлдөп жана документтер боюнча иш жүргүзүү үчүн атайын штат бөлүп берип, тилчи адистерди жумушка алуу керек.
3. Ислам дини багытында диний окуу жайларга милдеттүү түрдө мамлекеттик тилден мамлекеттик экзамен киргизүү кажет. Демек, ар бир бүтүрүүчү студент кыргыз тилинен мамлекеттик экзамен бере турган болушат.
4. Муфтияттын бардык документ иштерин мамлекеттик тилде жүргүзүлүшүн камсыз кылуу.
5. Мамлекеттик тил боюнча жана жалпы эле диний билим берүүнү жакшыртып, сабактын натыйжалуулугун арттыруу үчүн ислам багытындагы окуу жайлардын бардыгы методикалык жактан жардам ала турган методикалык борбор (Кыргыз билим берүү академиясыны сыяктуу) түзүү жана аны керектүү окуу-методикалык каражаттар менен жабдуу.

Колдонулган адабияттар

1. Карасаев Х. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү - Б.: «Кыргыз энциклопедиясы» башкы редакциясы, 2009.
2. Карасаев Х. «Накыл сөздөр». [Текст] Х.Карасаев Х. Ф.: 1982.-366.б. -Б.: 1995.-499б.Х,К. Карасаев «Накыл сөздөр». Ф.1982.
3. Карасаев Х. «Өздөштүрүлгөн сөздөр». [Текст] Х.Карасаев. -Ф.,1986. -423б.
4. Карасаев Х. «Камус наама». [Текст] Карасаев. Б.1992.80.74,
5. Ж. Мочоев.Арабизмы в кыргызском языке: этимологический словарь»// [Текст] Мочоев. Б. 1998.
6. Илязов Ө, Акматова Д. «Илимий эксперименттик изилдөөлөрдүн негиздери». [Текст] Илязов, Акматова. -Б. Техник 2017. 178 бб. Т. Абдиев. К.К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү» арабизмдер .Б. 2020.
7. Т. Абдиев. К.К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү» иранизмдер .Б. 2020.

УДК 316.4:80/82

БӨТӨН ТИЛДИ ОКУТУУДАГЫ КОММУНИКАТИВДИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮК

Стамалиева Айнура Батырбековна, улук окутуучу, И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети, Кыргызстан, 720044, Бишкек шаары, Ч.Айтматова проспекти 66

Бектеналиева Дилбара Көкталовна, улук окутуучу, И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети, Кыргызстан, 720044, Бишкек шаары, Ч.Айтматова проспекти 66

Аннотация: Макалада бөтөн тилди окутуудагы коммуникативдик компетенция түшүнүгү каралган. Алар: баарлашуудагы коммуникативдик кырдаал, сүйлөшүүнүн түрдүү

кырдаалдарын түзө алуу, кыргыз тилин окутуунун негизги милдети, сабак учурунда оозэки жана жазма формадагы текст, тексттин мааниси, маалымат алмашуунун маданиятын көтөрүү. ЖОЖдордун окуу процессинде келечектеги адистердин тил компетенциясын калыптандырууга өбөлгө болгон кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу технологияларын иштеп чыгуу жана жүзөгө ашыруу болуп саналат.

Өзөктүү сөздөр: коммуникативдик компетенция, кыргыз тил, баарлашуу, коомдук кырдаал, текст, машыктыруу, студент.

КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ В ИЗУЧЕНИИ ДРУГОГО ЯЗЫКА

Стамалиева Айнура Батырбековна, ст. преподаватель, Кыргызский государственный технический университет им. И.Раззакова, Кыргызстан, 720044, г. Бишкек, пр. Ч.Айтматова 66, astamaliyeva@inbox.ru

Бектеналиева Дилбар Кокталовна, ст. преподаватель Кыргызский государственный технический университет им. И.Раззакова, Кыргызстан, 720044, г. Бишкек, пр. Ч.Айтматова 66,

Аннотация: В этой статье дано понятие коммуникативной компетенции при изучении неродного языка. Следующие: коммуникативная ситуация при общении, умение организовать разные разговорные ситуации, основные задачи при обучении кыргызскому языку, текст в устной и письменной форме на уроках, значение текста, восприятие культуры при получении информации. Язык будущих специалистов в учебном процессе ВУЗов Кыргызской Республики, способствующих формированию компетенций разработка и внедрение технологий обучения как языка.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, кыргызский язык, общение, общественная ситуация, тексты, тренировка, студент.

COMMUNICATIVE COMPETENCE IN STUDYING ANOTHER LANGUAGE

Stamaliyeva Ainura Batyrbekovna, Senior teacher, Kyrgyz State Technical University named after I.Razzakov, 720044, Bishkek city Kyrgyz Republic, astamaliyeva@inbox.ru

Bektenaliyeva Dilbara Koktalovna, Senior teacher, Kyrgyz State Technical University named after I.Razzakov, 720044, Bishkek city Kyrgyz Republic,

Annotation. The concept of communicative competence in the study of a foreign is given in the article. They are: a communicative situation in a communication, the ability to organize different conversational situation, main tasks in teaching the Kyrgyz language, an oral and a written text in lessons, the meaning of the text б) perception of culture when receiving information

Key words communicative competence, Kyrgyz language, communicative, social situation, text, practice, student.

ЖОЖдордо кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун мазмунун компетенттүүлүкө негиздеп аныктоо, студенттердин аныкталган компетенттүүлүктөргө ээ болушуна артыкча маани берүү билим жана таалим тарбия берүүнүн азыркы учурдагы жаңы алгылыктуу алгоритми болуп саналат.

Студент экинчи тил боюнча алган билимин сүйлөшүүдө, турмуштун ар кандай кырдаалдарында эркин, талапка ылайык чыгармачылык менен колдоно алуу жөндөмдүүлүгүнө, коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандырууда жетишүүсү зарыл.

Коммуникативдик компетенттүүлүк – инсандын кызмат чөйрөсүндөгү билими, билгичтиги жана көндүмдөрү, сезимталдык жана социалдык тажрыйбасын өзүнө камтыган коммуникативдик жөндөмдүүлүгү, өзгөчөлүгү.

Коммуникативдик компетенттүүлүк төмөнкү жөндөмдүүлүктөрдү өз ичине камтыйт.

1. Алдыда боло турган баарлашуудагы коммуникативдик кырдаал тууралуу социалдык - психологиялык кабар берүү;
2. Коммуникативдик кырдаал түзүүдө баарлашуу процессин социалдык – психологиялык жактан программалоо;
3. Коммуникативдик кырдаалдарда баарлашуу процессин социалдык – психологиялык жактан башкарууну жүзөгө ашыруу (Руденский Е.В.)

Ошондо, коммуникативдик компетенттүүлүк турмуш тиричилигин, окуу, өндүрүштүн жана маданият ж.б чөйрөсүндө туура баарлашууга машыккан, сүйлөөшүүнүн түрдүү кырдаалдарын түзө алчу жана аны башкара алчу б.а. алган билимин турмушуна колдоно билүү жөндөмдүүлүгү.

Тилди окутууда тилдин системасы жөнүндө маалымат гана бербей, студенттерди баарлашууда тилдик каражаттарды курал катарлы колдонууга машыктыруу, сүйлөшүү ишкердүүлүгүнүн тажрыйбасына, көндүмдөрүнө ээ болууга көнүктүрүү, тил аркылуу ошол тилдеги элдин рухий дүйнөсүн, байлыгын, баалуулуктарын өздөштүрүүгө көнүктүрүү зарыл.

Тил жана адабият сабактарында студенттер ээ боло турган компетенттүүлүтү С. Рысбаев сабактардагы окуучулар ээ болгон ишкердүүлүк, топтогон тажыйрбасы, жараткан ийгиликтери, алгач натыйжалары жана аларды турмушта колдоно алуу деңгээлге жетишүү жөндөмдүүлүгү деп, окулуучу сабактын компетенттүүлүк тилдик, коммуникативдик, когнитивдик лингвоэтномаданий деген үч түрүн белгилеген. (119, 99, 55).

Студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүк калыптандырууда жана өнүктүрүүдө текст менен иштөөнүн айрым маселелерине кайрылууда негизинен, изилдөөчүлөр К.Д.Добаев, С.Рысбаевдин тиешелүү проблемаларды чечүүдө негиз боло аларын белгилейбиз.

“Компетенция” түшүнүк терминин дидактикалык негизин жалпы билим берүүдө, жогорку билим берүүдө окутуу процессинде азыркы учурда актуалдуу болуп жаткан окутуунун максатына, окутуу сабагына жараша бир нечеге бөлүнүп, аныкталган.

Кыргыз текст таануусу боюнча белгилүү адис профессор Т.С.Маразыковдун изилдөөлөрүнүн жыйынтыктары боюнча баарлашуу, маектешүү жалпы эле пикир алышуу сөз же сүйлөмдөр аркылуу ишке ашпастан, ал тексттер аркылуу гана ишке ашыруучу процесс. Биз мындай пикирди колдоо менен студенттердин коммуникативдик камкордугун калыптандырып өркүндөтүү иштери текст аркылуу, текст колдонуу менен ишке ашырылышын алгылыктуу жана натыйжалуу деп эсептейбиз.

Кыргыз тили илиминде текст таануу боюнча илимий изилдөөлөр тилчи-окумуштуу С.Давлетов тарабынан башталгандыгына күбө болдук.

Азыркы учурда текст таануунун көптөгөн проблемалары, маселелери такталып, текстке ар тараптуу кызыгуулар көбөйүүдө.

“Текст” – кандайдыр бир информацияны туюундуруу үчүн түзүлгөн, белгилүү бир темага арналган, багытталган өзүнчө семантикалык структуралык биримдиги бар логикалык жыйын.

- кандайдыр бир коммуникативдик максатты коздөгөн,
- кандайдыр бир коммуникативдик информативдик өзөккө таянып
- салыштырмалуу турдө аякташына логикалык буткөн чекке ээ болот;
- конкреттүү бир темага багытталат, чагылдырылат;
- структуралык жактан уюштурулуп, бириктирилет;
- кайсы бир функционалдык стилдин түрлөрүнө жатат (113:24) (С.Ө)

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин коммуникативдик компетенттерин өнүктүрүүдө негизги максат милдеттердин бири – текстке берилген маани мазмуунду, информацияны тез жеткирүү, студенттерди текст менен иштөөгө машыктыруу.

Маалымат алмаштыруунун маданиятын көтөрүү менен олкө өнүгүүнүн ыкчам жолуна түшөөрү анык. Бүгүнкү күндө кыргыз тилин окутууда студенттерге лингвистикалык грамматиканы эмес, коммуникациянын негизинде тил үйрөтүү заман талабы.

Баарлашуу текстер аркылуу оозеки жана жазма формада ишке ашат. Бардык эле адамдар баарлашууда маалыматты мыкты туюндура же мыкты кабыл ала албайт.

Кыргыз тилин окутуунун негизги милдет - максаттары да 3 компонентке (окутуучу) (адресат), сабактын темасы, тексти (туюндурулуучу маалымат), студент (адресат) аркылуу баарлашуунун беш кадамдуу айлампасы ишке ашары белгилүү. Бул айламpany окумуштуу Т.Маразыков жатык тилде терең анализдеп берген.

Сабак учурунда оозеки жана жазма формадагы текстке коңул буруу негизги милдет.

1. Бардык эле текст кандайдыр бир маалымат алмашуу максатты коздөйт;
2. кандайдыр бир маалыматты туюндурат;
3. салыштырмалуу аякталган түргө, маанилик түтүмдүкө ээ болот;
4. конкреттүү бир темага багышталат;
5. басымдуу, көпчүлүк учурда маанилик-структуралык бирдиктерге бөлүнөт;
6. структуралык жактан уюштурулуп, семантикалык жакшы интеграцияланып, биригип турат
7. бардык эле текстер кайсы бир функционалдык стилдин бир түрүнө кирет (87:22)

Адам баласы дүйнөнү тил аркылуу таанып, билип өз ара пикир алышууда тексти карашат, булак катары пайдаланып келгендиги байыртадан маалым.

Текст – студенттин кеп маданиятын калыптандыруучу, дүйнө таанымын кеңейтүүчү, тил үйрөтүүчү, маалымат берүүчү, коммуникативдик процессти ишке ашыруучу, улуттук өзгөчөлүктү чагылдыруучу ж.б. функциядан тышкары таалим- тарбиялык, дидактикалык, студентти мыкты инсан, күчтүү адис катары калыптандыруучулук, өнүктүрүүчүлүк, тагыраак айтканда, комплекстүү билим берүүчү касиетке ээ.

Так тандалган текст студенттин ар тараптан, өсүп өнүгүшүнө шарт түзөт. Тематикалык текст колуму, мазмуну боюнча студентке түшүнүктүү, ийкемдүү, алардын ой жүргүртүүсүн өнүктүрүүчү, өз оюн эркин айтууга калыптандыруучу, сөздүн көркүн байытуучу, маданияттуулугун жогорулатуучу жана предметти өздөштүрүүнүн каражаты болуусу керек.

“Текст – мугалимдин колундагылары таасирдүү, ары ийкемдүү, ыктуу колдонууда көптөгөн натыйжаларды алууда өбөлгө түзгөн жана түздөн – түз катышкан универсалдуу каражат”, ошондуктан кыргыз тилин окутууда текст – сабак процессиндеги негизги курал, билимдин булагы, коммуникативдик компетенцияны калыптандыруучу жана өнүктүрүүчү материал, дидактикалык үлгү, өзөк.

Окутуучулар сабакта студенттердин кызыкчылыгын натыйжасына, баалуулуктарына эмес, инновациялык методдордун, стратегиялардын түрдүүлүгүнө басым жасап, 2-3 ыкма менен иштөөгө бел байлашат.

Андан улам убакыттан уттуруп, шашкалактап көнүгүүнү аягына чейин толук иштете албай, студенттер теманын маңызын, актуалдуулугун тушунбөй материал жеткиликтүү берилбей ж.б. жагымсыз кырдаалдар пайда болуп, жыйынтыгында сабак максатына жетпей калган учурлар көп кездешет.

Текст менен иштөөдө эң алгач сөздүк ишине өзгөчө көңүл буруу зарыл. Анда тааныш эмес сөздөрдүн түшүндүрмө маанилери, кепте колдонуу, тилдеги котормосу, этимологиясы ж.б. сөзсүз эске алынып, кийинки этаптарга өтүү сунушталат. Текст ичинде студентке түшүнүксүз бир дагы сөз калбашы керек. Чыгармачылык менен иштөөнү өркүндөтүү үчүн ар бир студентке сөздүк ишин өз алдынча жүргүзүүнү үйрөтүү пайдалуу. Сабакта окутуучу маалымат аркылуу студенттин акыл-сезимин, ой жүргүртүүсүн, кыял чабытын ж.б. калыптандырууга жана өнүктүрүүгө максат коет. Бирок көпчүлүк учурларда студент баарлаша албайт, ошондуктан супсак текст түзөт.[8]

Эмне үчүн? деген суроо туулат. Биздин оюбузча, ар бир окутуучу студенттин түзгөн текстиндеги маалыматтын төмөнкү түрлөрүнө көңүл буруп, денгээлин аныктап, мындан ары

кандай иш аракеттердин пландаштырууга боло тургандыгын аныктоого болот. Фактуалдык маалыматта окуя, предмет, кубулуш тууралуу түшүнүк берилет. Концептуалдык түрүндө тема боюнча жеке ою, пикири, идеясы берилет. Текст алдындагы маалымат ачык айтылбаган, иштөөгө мотив берген себептердин жыйынтыгы аң-сезимдүү берилиши каралат.

Адабияттар

1. Биялиев К.А. Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин башка улуттарга окутуу КРСУ, 2002
2. Байгелдиева Н.А. Кыргыз тилинин системалуу курсуна окуучулардын байланыштуу кебин өркүндөтүүнүн илимий-методикалык негиздери
3. Давлетов С. Байланыштуу реч 1999
4. Дыйканова Ч.К. Кыргыз тилин үйрөтөбүз 1992
5. Жаманкулова А. Кыргыз тили сабагында тексттер менен иштөө 2014
6. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата Образования
7. Каразакова З. Тексттер менен иштөөдө инновациялык усулдарды пайдалануу ыкмалары.
8. Бектениалиева Д.К. Келечектеги технологдун кесиптик сапаттарынын түзүмүндө коммуникациялык компетенттүүлүктүн мааниси / Д.К. Бектениалиева // Известия Кыргызского государственного технического университета им. И.Раззакова.2020. №54 (2). Б. 186-191

УДК: 37.02(575.2) (043.3)

"КОММУНИКАТИВДИК КОМПЕТЕНЦИЯ" ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА АНЫН ИЛИМИЙ ЧӨЙРӨДӨ КАЛЫПТАНЫШЫ

Сыдыкбаева Мира Медеркуловна, п.и.д., профессор, И.Абдраимов атындагы Кыргыз авиациялык институту, Кыргыз Республикасы, 720072, Бишкек шаары, Көлмө. Курулуш көчөсү-46, e-mail: mira.sydykbaeva@mail.ru

Мамырбаева Нестан Бердибековна, улук окутуучу, К.Карасаев атындагы Бишке Мамлекеттик университети, Кыргыз Республикасы, 720072, Бишкек шаары, Көлмө. Сейил көчөсү-34, e-mail: nestan312@mail.ru

Аннотация. “Коммуникативдик компетенттүүлүктүн” мааниси грамматиканын эрежелерине баш ийүүчү жана өздөштүрүү тилди коммуникация процессинде колдонууга мүмкүндүк берген өз эрежелери бар экендигине негизделген.

Коммуникативдик компетенция аркылуу кеп ишмердүүлүгүнүн ар кандай түрлөрүндө ушул иш-аракеттердин ажырагыс бөлүктөрү болгон жана аң-сезимдүү максатка баш ийген сүйлөө иш-аракеттерин аткаруунун ар кандай ыкмаларын өздөштүрүү менен ишке ашат. Коммуникативдик муктаждыктарды жүзөгө ашыруу үчүн жекече жөндөмдөрдү жана көндүмдөрдү калыптандыруусу зарыл. Ар кандай типтеги кептерди, сунуштарды кура билүү болуп эсептелет.

Өзөктүү сөздөр: кыргыз тили, компетенция, компетенттүүлүк, коммуникативдик компетенция, тилдик компетенция, социолингвистикалык компетенция, прагматикалык компетенция, ыкма.

**ПОНЯТИЕ «КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ» И ЕГО
ФОРМИРОВАНИЕ В НАУЧНОЙ СРЕДЕ.**

Сыдыкбаева Мира Медеркуловна, д.п.н., профессор, Кыргызский авиационный институт имени И.Абдраева, Кыргызская Республика, 720072, г. Бишкек, н/к.Колмо, ул.Курулуш-46, e-mail: mira.sydykbaeva@mail.ru

Мамырбаева Нестан Бердибековна, ст. преподаватель кафедры государственного языка БГУ имени К.Карасаева Кыргызская Республика, 720072, г. Бишкек, н/к Көлмө. ул. Сейил - 34, e-mail: nestan312@mail.ru

Аннотация: Значение «коммуникативной компетенции» основано на том, что существуют правила, которые следуют правилам грамматики и позволяют использовать язык в процессе общения. Коммуникативная компетентность достигается за счет приобретения различных способов выполнения речевых действий, которые являются неотъемлемой частью этих действий в разных видах речевой деятельности и подчиняются осознанной цели. Необходимо развивать индивидуальные навыки и способности для удовлетворения коммуникативных потребностей. Умение строить разные типы утверждений и предложений.

Ключевые слова: кыргызский язык, компетенция, компетенция, коммуникативная компетенция, языковая компетенция, социолингвистическая компетенция, прагматическая компетенция, метод.

**THE CONCEPT OF "COMMUNICATIVE COMPETENCE" AND ITS
FORMATION IN THE SCIENTIFIC COMMUNITY.**

Sydykbaeva Mira Mederkulovna, doctor of pedagogical Sciences, Professor Kyrgyz aviation Institute named after I. Abdraimov, 720072, Bishkek, c.Kolmo, v.Kurulush st.-46, e-mail: mira.sydykbaeva@mail.ru

Mamyrbaeva Nestan Berdibekovna, Art. Lecturer of the Department of State Language, Bishkek State University named after K. Karasayev, Kyrgyz Republic, 720072, Bishkek, c. Kolmo. Seil st. -34, e-mail: nestan312@mail.ru

Abstract: The meaning of "communicative competence" is based on the fact that there are rules that follow the rules of grammar and allow the use of language in the process of communication. Communicative competence is achieved through the acquisition of various ways of performing speech actions, which are an integral part of these actions in different types of speech activity and are subject to a conscious goal. Individual skills and abilities must be developed to meet communication needs. Ability to build different types of statements and sentences.

Key words: Kyrgyz language, competence, competence, communicative competence, language competence, sociolinguistic competence, pragmatic competence, method.

Азыркы мезгилде адамдардын бири-бири менен өз ара баарлашуу жөндөмү барган сайын маанилүү ролду ойноп бара жатат. Иштин натыйжалуулугу жана мамилелердин деңгээли буга көз каранды. Жеке деңгээлдеги ийгиликтүү оозеки коммуникациянын маанилүү курамдык бөлүгү коммуникативдик компетенттүүлүктү калыптандыруу болуп саналат: "адамдын коммуникативдик компетенттүүлүгү ага ар кандай белги тутумдарын (тилди кошо алганда) колдонуп, турмуш-тиричилик, билим берүү, өнөр жай, маданий жана башка чөйрөлөрдөгү башка адамдар менен баарлашууга мүмкүнчүлүк берет жана сөзсүз үстөмдүк кылат)" [6; 6-6].

"Коммуникативдик компетенттүүлүк" деген терминди (латын тилинен компетенттүү, from gaqo - мен издейм, ылайыктуумун)) америкалык антрополог Д. Химс (D. Hymes, 1972) киргизген, ал айтылгандардын грамматика жана ассимиляция эрежелерине баш ийген өз эрежелери бар деп эсептеген. Тилди коммуникация процессинде колдонуу мүмкүнчүлүгүн берет. Компетенттүүлүккө негизделген мамиленин келип чыгышы, азыркы учурда "билим-аракет - жөндөмдүүлүктөр" триадасы окуу процессинин интеграцияланган натыйжасын сүрөттөө үчүн жетишсиз болуп калгандыгына байланыштуу. Коммуникативдик компетенттүүлүк концепциясы 1970-жылдардан баштап "адамдын таанып-билүүчүлүк (академиялык) жана персоналдык коммуникациялык жөндөмдүүлүктөрүнүн ортосундагы сызык" аракетинин натыйжасы болгон. [2]. "Коммуникативдик компетенттүүлүктүн" мааниси грамматиканын эрежелерине баш ийүүчү жана өздөштүрүү тилди коммуникация процессинде колдонууга мүмкүндүк берген өз эрежелери бар экендигине негизделген. Заманбап чоң илимде "коммуникативдик компетенция" термини биринчи жолу М.Н. Ватюков биринчилерден болуп колдонгон. [1] адамдын интеллектуалдык муктаждыктарын канааттандырган эмгек же билим берүү иш-аракеттеринде пикир алышуу мүмкүнчүлүгүн көрсөтүү болуп эсептелет. Башында, бул термин чет тилдерди окутуу методологиясында колдонулуп, андан кийин илимдин башка тармактары тарабынан колдонулган. Компетенция деген сөздүн орус тилине которулган котормолорунун бири катары "компетенция" термини менен катар "компетенттуулук" термини да камтылган. Изилдөө чөйрөсүндө бул түшүнүктөр аныкталган же дифференцияланган. Бул суроону И.А.Зимний өз мезгилинде компетенттүүлүккө негизделген мамилени "практикалык, натыйжалуу жагы" деп айырмалалаган, ал эми жеке сапаттары катары (мотивация, мотивациялык-ыктыярдуу ж.б.) камтыган "компетенция" түшүнүгүнө негизделген, муну менен катар билим берүүнүн гуманисттик баалуулуктары катары тыгыз байланышта деп аныктаган".[3]

Өз мезгилинде Ушаков тарабынан иштелип чыккан түшүндүрмө сөздүктө "компетенттүүлүк" деген сөздү "билгичтик, ыйгарым укук", ар кандай чөйрөдөгү билим, "компетенттүүлүк" деп чечмелөөдө:

1) бул адамдын ыйгарым укуктары, билимдери, тажрыйбасы болгон маселелердин, кубулуштардын чөйрөсү;

2) техникалык тапшырма, кимдир бирөөгө таандык аймак. маселелерди, кубулуштарды башкаруу (мыйзамы) " [8].

Бул терминдерди кыйла кеңири чечмелөөсүн А.В. Хуторской: "Компетенттүүлүк объектилердин жана процесстердин белгилүү чөйрөсүнө карата аныкталган жана аларга карата жогорку сапаттуу өндүрүштүк иш-аракеттер үчүн зарыл болгон өз ара байланышкан инсандык сапаттардын (билимдин, жөндөмдүн, иштин ыкмаларынын) жыйындысын камтыйт; компетенттүүлүк - адамдын тийиштүү компетенцияга ээ болушу, ээлик кылуу, анын ага жеке мамилеси жана иштин предмети " [9]. Демек, компетенттүүлүк - бул белгилүү бир билимге, белгилүү бир мүнөзгө ээ болуу, бир нерсени билүү. Компетенттүүлүк - бул белгилүү бир чөйрөдө белгилүү бир жөндөмгө ээ болуу дегенди билдирет. Орус окумуштуусу Р.С. Немов [4; 211-б.] компетенттүүлүктү - маселени чечүүгө, белгилүү бир иш менен алектенүүгө жетиштүүчү билим, билгичтик жана жөндөмдүүлүктөрү бар адамга мүнөздүү мүнөздөмө катары карайт. "Коммуникативдик (лингвистикалык) компетенция" деген терминди Ю.М. Жуков, А.А. Петровская, П.В. Растианников, Е.И. Мычко, А.Р. Лурия, А.А. Леонтьев, И.А. Зимний аттуу окумуштуулар колдонуп келишкен. Мындан тышкары, "коммуникативдик компетенттүүлүк" түшүнүгүнүн семантикалык мааниси "коммуникативдик компетенция" түшүнүгүнүн мааниси менен аныкталат. "Коммуникативдик компетенттүүлүк" деген терминди чет тилин окутуу боюнча методикалык адабияттардын авторлору жана белгилүү окумуштуулар М.Н. Ватюнев, Д.И. Царенков, Н.В. Хорунжая, Л.К. Граудина, С.Н. Ширяева, К.Ф. Седов, колдонуп келе жатышат.

Коммуникативдик компетенция (Коммуникативдик тил компетенциясы) үч компоненттен турат: - тилдик компонент (тилдик компонент), - социолингвистикалык

компонент (социолингвистикалык компонент), - прагматикалык компонент (прагматикалык).

Коммуникативдик компетенттүүлүктүн эки толуктоочу аныктамасын карап көрөлү: 1) коммуникативдик компетенттүүлүк - бул белгилүү бир этникалык топко мүнөздүү социалдык өз ара аракеттенүү ченемдерине дал келген натыйжалуу сүйлөө ишмердүүлүгү жана натыйжалуу сүйлөө жүрүм-турумун түзүү жөндөмү. [7].

2) коммуникативдик компетенттүүлүк - адамдын сүйлөө ишмердүүлүгүнүн бир же бардык түрлөрүндө сүйлөө жөндөмү, бул табигый коммуникация же атайын уюштурулган окутуу процессинде алынган чыныгы адамдын өзгөчө сапаты. [10]. Бул аныктамаларда коммуникативдик компетенттүүлүктүн ар кандай мүнөздөмөлөрү каралат, аларды үч негизги компонентке бөлүүгө болот:

- Лингвистикалык компетенттүүлүк тилдин ар кандай аспектеринде белгилүү бир билимди жана көндүмдөрдү камтыйт: лексика, фонетика, грамматика жана алардын когнитивдик уюштурулушу.

- Социолингвистикалык компетенттүүлүк - бул тил формаларын контекстке жараша тандоо, колдонуу жана өзгөртүү жөндөмү.

- Прагматикалык компетенттүүлүк - белгилүү бир коммуникациялык кырдаалга, сүйлөө тапшырмасына жана коммуникативдик ниетке ылайык билдирүүлөрдү түшүнүүгө жана түзүүгө мүмкүндүк берген билимди, көндүмдөрдү камтыйт. Коммуникативдик компетенциянын бул компоненттерин Европа Кеңешинин (Тил саясаты департаменти) эксперттери тарабынан берилген мүнөздөмөлөрдүн негизинде кеңири карап чыгышкан. [5].

Лингвистикалык компетенттүүлүк лексиканы, фонетиканы, грамматиканы жана ага байланыштуу жөндөмдөрдү, ошондой эле тилдин башка белгилерин, анын варианттарынын социолингвистикалык маанисине жана конкреттүү ишке ашыруунун прагматикалык функциясына карабастан тутум катары мүнөздөмөлөрдү камтыйт. Өз алдынча коммуникативдик компетенцияга ылайык, бул компонент билимдин көлөмүн жана сапатын гана эмес (мисалы, үндөрдүн маанисин айырмалоочу функциясын, сөздүктүн көлөмүн жана тактыгын билүү), ошондой эле алардын таанып-билүүчүлүктү уюштуруу жана сактоо ыкмасын (мисалы, спикер белгилүү бир лексикалык бирдикти түзгөн ассоциативдик тармакты) билдирет), ошондой эле алардын болушу (эстөө, узак мөөнөттүү эс тутумунан алуу, пайдалануу). Билим ар дайым аң-сезимдүү боло бербейт жана ар дайым так аныктала бербейт (мисалы, бул тилдин фонетикалык тутумуна ээ болушу мүмкүн). Сөздүктүн таанып-билүүчүлүк менен түзүлүшү, анын сакталышы жана жеткиликтүүлүгү ар кандай адамдарда жана бир эле адамда (мисалы, көп тилдүүлүктө) ар башка болушу да мүмкүн, ошондой эле адам баласы өскөн, билим алган, маданий чөйрөгө жана инсандык өзгөчөлүктөрүнө, көз каранды.

Социолингвистикалык компетенттүүлүк социалдык-маданий ченемдерди (жакшы жүрүүнүн эрежелери, ар кандай муун өкүлдөрүнүн, жыныстык катмары, класстардын жана социалдык топтордун ортосундагы байланыш нормалары, заманбап коомдо кабыл алынган белгилүү ырым-жырымдардын тилдик дизайны) чагылдырат. Социолингвистикалык компонент ар башка маданияттын, улуттун өкүлдөрүнүн оозеки пикир алышуусуна чоң таасир тийгизет.

Прагматикалык компетенция өз ара аракеттенүү схемаларына ылайык белгилүү бир функционалдык максаттар үчүн тилдик каражаттарды (коммуникациялык функцияларды жүзөгө ашыруу, сүйлөө актыларын түзүүнү) камтыйт. Бул компонентке дискурстун чеберчилиги [1], биримдик [2], ырааттуулук [3], тексттердин түрлөрүн жана ченемдерин таануу, ирония жана пародиялар кирет. Адам баласы кеп курууда байланыш кырдаалына жараша ар кандай иш-аракеттер керек. Прагматикалык компетенттүүлүктүн калыптанышына социалдык өз ара аракеттенүү жана маданий чөйрө өзгөчө таасирин тийгизет. Коммуникативдик компетенттүүлүктүн лингвистикалык, социолингвистикалык жана прагматикалык компоненттери инсан тарабынан социалдык өз ара аракеттенүү процессинде пайда болот жана сүйлөө иш-аракетинде жүзөгө ашырылат. Жогоруда айтылгандарды жалпылаштыруу үчүн, негизги ойлорду эске алуу менен баса белгилөө керек:

• Коммуникативдик компетенттүүлүк натыйжалуу баарлашуунун маанилүү компоненти болуп саналат. Ошондой эле сүйлөө жүрүм-турумун компетенттин түзүү жөндөмүн билдирет.

Коммуникативдик компетенция аркылуу кеп ишмердүүлүгүнүн ар кандай түрлөрүндө ушул иш-аракеттердин ажырагыс бөлүктөрү болгон жана аң-сезимдүү максатка баш ийген сүйлөө иш-аракеттерин аткаруунун ар кандай ыкмаларын өздөштүрүү менен ишке ашат. Ошондуктан, коммуникативдик муктаждыктарды жүзөгө ашыруу үчүн жекече жөндөмдөрдү жана көндүмдөрдү калыптандыруусу зарыл, тактап айтканда: - ар кандай типтеги кептерди, сунуштарды кура билүү; - жеке сөздөрдү кыскартуу жана жазууда атайын белгилерди жана белгилерди колдонуу мүмкүнчүлүгү; - окутуучу берген тапшырмалардын формулировкасын, жаңы түшүнүктүн аныктамаларын ж.б.у.с. бергенде, жазуу учурунда окуу тексттеринин мазмунун максималдуу тактык менен жеткирүү мүмкүнчүлүгү; - уккулуктуу кабыл алынган материалды жазуу жүзүндө жазуу же окуу процессинде жана белгилүү бир өзгөрүүлөрдү жасоо мүмкүнчүлүгү; - билим берүү тексттеринен негизги маалыматты бөлүп көрсөтүү жана жазуу мүмкүнчүлүгү; - тексттин контурун уккулуктуу же окуу учурунда кабыл алуу, аны түзүү жана жазуу мүмкүнчүлүгү; - окулган же угулган тексттин негизги мазмунун схема түрүндө жалпылоо мүмкүнчүлүгү; - тексттин ырааттуулук эрежелерин сактоо менен, берилген тема боюнча өз оюн билдирүүлөрдү түзө билүү болуп эсептелет.

1. Сүйлөмдөрдү кура билүү.

2. Окууган текстинин мазмунун максималдуу тактык менен жеткире билүү.

3. Лекцияларды жазуу учурунда кабыл алынган материалдарды жазуу жүзүндө жазуу жана семантикалык мазмунун бузбай, ар кандай синтаксистик өзгөрүүлөр

4. Жазуу учурунда айрым сөздөрдү кыскартып, атайын белгилерди жана белгилерди колдоно билүү.дү жүргүзүү.

5. Окуу материалынын негизги маалыматын бөлүп көрсөтүү жана жазуу.

6. Окулган же уккан тексттин негизги мазмунун же өз оюн билдирүүсүн белгилүү бир семантикалык маанидеги графикалык диаграмма аркылуу жазуу мүмкүнчүлүгү.

• Коммуникативдик компетенттүүлүк - инсандын социалдык өз ара аракеттенүү аркылуу алган байланышуу жөндөмү. Бул башка адамдар менен, дүйнө жана анын маалымат агымдары менен өз ара аракеттенүүнү камтыйт; топто жана топто ар кандай социалдык ролдорду аткара билүүсү. Коммуникативдик компетенция лингвистикалык, социолингвистикалык жана прагматикалык компоненттерди камтыйт. Коммуникативдик компетенттүүлүк социалдык өз ара аракеттенүү процессинде калыптанат жана сүйлөө иш-аракетинде жүзөгө ашырылат.

Адабияттар

1. Вятютнев М.Н. Традиции и новации в современной методике преподавания русского языка и литературы: Доклады советской делегации на конгрессе МАПРЯЛ. – М., 1986. – с. 79-84

2. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. – М.: Академия, 2004. – 336 с.

3. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 38 с.

4. Немов Р.С. Практическая психология: Учеб. пособие. – М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 1997.- 320 с.

5. Общеввропейские компетенции владения иностранным языком: Изучение, обучение, оценка. Департамент по языковой политике, Страсбург, Совет Европы. – М.: МГЛУ. – 2003. – 256 с.

6. Сафонова В.В. Коммуникативная компетенция: современные подходы к многоуровневому

описанию в методических целях // О чем спорят в языковой педагогике. – М.: Еврошкола, 2004. – 236 с.

7. Седов К.Ф. Дискурс и личность. – М. Лабиринт, 2004. – 320 с. 8. Толковый словарь русского языка: В 4 т. / Под ред. Д. Н. Ушакова - М.: Гос. ин-т "Сов. энцикл."; ОГИЗ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов, 1935-1940. 9. Хуторской А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты // Интернет-журнал "Эйдос". - 2002. - 23 апреля. <http://www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm>
10. Царенков Д.И. Базисные составляющие коммуникативной компетенции и их формирование на продвинутом этапе обучения студентов-нефилологов// Русский язык за рубежом. – 1990. – М.

УДК 81'373.46:81'255.2

ТАРМАКТЫК ТЕРМИНДЕР ЖАНА КОТОРМОЛОР

Туляганова Жазгуль Кимсанбековна, М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университети, Экономика жана сервис колледжинин окутуучусу, Бишкек, Манас көчөсү 119, email: zhazgulkim@mail.ru

Аннотация. Макалада котормону изилдөөнүн теориялык жана практикалык аспекти жөнүндө сөз болот. Заманбап коомдун муктаждыктары талданып, анда котормонун мааниси чоң болууда. Кыргызстанда "Кыргыз поэзиясы англис тилинде" аттуу жаңы поэтикалык чыгарманын пайда болушу белгиленди. Макала өзгөчө котормонун актуалдуу проблемасына арналган. Кыргыз тилинен англис тилине которуу ыкмалары баяндалган. Тармактык котормо - бул бүгүнкү күндө бир иш чөйрөсүндө иштеген ар кайсы өлкөлөрдүн адистеринин арасындагы популярдуу байланыш каражаты, маалымат алмашуунун жана билим алуунун универсалдуу жолу. Бирок, бул чындык болушу үчүн, тармактык тексттерди бир тилден экинчи тилге жетиштүү деңгээлде которууга жөндөмдүү, жогорку квалификациялуу котормочулардын жардамы керек. Алардын практикалык даярдыгы жана кесиптик чеберчилиги, топтолгон тажрыйбаны колдонуп, туура чечимдерди таба билүүсү гана маалыматты угуучуларга абдан так жана так жеткирүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Өзөктүү сөздөр: котормо теориясынын абалы, коммуникативдик акт катары которуу, тексттердин эквиваленттүүлүгү - түпнуска жана анын котормосу, көркөм чыгарманын котормосу, поэтикалык котормо, сөзмө-сөз которуу.

ОТРАСЛЕВЫЕ ТЕРМИНЫ И ПЕРЕВОДЫ

Туляганова Жазгуль Кимсанбековна, Кыргызский экономический университет им. М.Рыскулбекова, преподаватель Колледжа экономики и сервиса, Бишкек, Манаса 113, email: zhazgulkim@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты изучения перевода. Анализируются потребности современного общества, в котором перевод приобретает все большее значение. Отмечается появление в Кыргызстане нового поэтического произведения «Кыргызская поэзия на английском языке». Особо отмеченное посвящено актуальной проблеме перевода. Переводы на английский язык были выполнены с кыргызского языка. Отраслевой перевод - это популярный сегодня инструмент общения между специалистами разных стран, занятых в одной сфере деятельности, универсальный способ обмена информацией и получения знаний. Однако для того, чтобы это действительно

было так, нужна помощь высококлассных переводчиков, способных адекватно трансформировать отраслевые тексты с одного языка на другой. Только их практическая подготовка и профессиональные навыки, умение использовать накопленный опыт и находить правильные решения позволяют предельно ясно и точно доносить информацию до аудитории.

Ключевые слова: статус теории перевода, перевод как коммуникативный акт, эквивалентность текстов - оригинал и его перевод, перевод художественной литературы, поэтический перевод, дословный перевод.

BRANCH TERMS AND TRANSLATIONS

Tuliaganova Zhazgul Kimsanbekovna, Lecturer, Kyrgyz Economic University named after M. Ryskulbekov College of Economics and Service, Bishkek, Manas avenue 113, email: zhazgulkim@mail.ru

Annotation. The article deals with the theoretical and practical aspects of study of translation. The needs of the modern society in which translation is assuming ever greater importance are analyzed. Appearance in Kyrgyzstan of new poetic work “Kyrgyz poetry in English” is noted. Especially marked is devoted to the actual problem of translation. The translations into English have been carried out from the Kyrgyz language. Industry-specific translation is a popular communication tool today between specialists from different countries engaged in one field of activity, a universal way of exchanging information and gaining knowledge. However, for this to be true, the help of highly qualified translators is needed, capable of adequately transforming industry texts from one language to another. Only their practical training and professional skills, the ability to use the accumulated experience and find the right solutions, make it possible to convey information to the audience very clearly and accurately.

Key words: Status of the theory of translation, translation as a communicative act, equivalence of the texts – the original and its translation, translation of fiction, poetic translation, word for word translation.

Dear translators! I understand that even the most experienced of you have inaccuracies, but would like to understand at least the essence of the text!

On how the essence of the translation is understood, the solution of such important for the theory of translation problems as translatability, equivalence, adequacy, etc. depends. There is a line between translation and related types of speech activity, what are its language and non-linguistic aspects, etc. Despite the spread of knowledge of foreign languages, learning them cannot fully provide multilateral and steadily expanding international relations. This is due to reasons of both quantitative and qualitative nature. Historical experience suggests that direct communication using classical languages (such as Latin) and artificial languages (such as Esperanto) is also not a way out. Thus, for example, the Latin language, which used to play the role of a means of communication for educated Europeans, lost its position over time due to the formation and functional development of national literary languages. As we know, the attempts of mass distribution of Esperanto did not lead to tangible results. [7]

Translation is a focused activity that meets certain evaluation criteria. For example, one of the requirements long put forward by the theory and practice of translation activity is the requirement of equivalence of texts - the original and its translation. There are semantic and situational equivalences. For example, the plane got in - the plane landed. You are a rare guest with us - you rarely visit us.[1]

Language translation ability:

1. phonetic skills (pronunciation, intonation);

2. lexical skills (choice of lexical units adequately to the plan and situation, skills
3. semantization of “false friends of the translator”, word-building lexical skills,
4. lexical skills of differentiating synonyms);
5. grammar skills (differentiation of the form and function of grammatical
6. phenomena in the sentence and its adequate transfer to the target language);
7. knowledge of differences between British and American English at the level of
8. phonetics, vocabulary, grammar, spelling

Technical translation ability

1. possession of methods of transcription to the language of translation of sounds, graphemes - transcription and transliteration;
2. possession of lexical translation transformations (tracing, lexical replacements, generalization, instantiation, modulation, movement, addition lexical units in the translation process;
3. possession of grammatical transformations (syntactic assimilation or literal translation, sentence division, sentence combining, grammatical replacements, antonymic translation)

Textual translation ability

1. the ability to assess the place and the ratio of individual parts of the text;
2. possession of methods for reducing the stated material;
3. ability to compile abstract translation of written and oral texts

Comparative dynamic translation ability

1. The ability to infer the meaning of the original text and evaluate the translation text from the point of view perception of the recipient.

Skills that make up language translation ability correspond to relevant technical translation skills. So, at the base formed phonetic skills is the formation of translation techniques transcribing and transliteration, which are used when transmitting to the target language sounds and graphemes. The acquaintance with the lexical transformations is preceded by the development of the actual Lexical skills. Accordingly, the bases for mastering grammatical translation transformations are grammar skills.

Translation into Kyrgyz and indeed into any other language is a difficult thing. The main characteristics of quality translation are accuracy, clarity and literacy. You must admit that it is much more pleasant to read a folding, well-written text without grammatical and stylistic mistakes, not to mention that a random typo or an incorrectly formulated sentence can significantly change the meaning of the source material. Why it is not necessary to neglect text editing services? What is the difference between proofreading and editing? When can I save on editing a translation? You will learn about this from our article.

Editing the translated text is an important and responsible process, during which all errors, shortcomings and inconsistencies are eliminated. In some cases, the document can be checked by a translator, but in carrying out serious and demanding projects you cannot do without the help of a professional editor. And since editing is a difference, let's look at what ways there are to check the translation and how they differ from each other.[2]

Deduction

The final proofreading of the text is included in the translation process “by default”. As a rule, it is carried out by the translator himself. The purpose of the proofreading is to correct mechanical errors and typographical errors, and also to compare the translation with the original.

It may turn out that the translator is not a carrier of the target language. In this case, it is advisable to contact a specialist for proofreading services for which the translation language is native. He will be able not only to read the text with a “fresh look” and correct possible mistakes, but also to assess the compliance with the norms of a foreign language and the quality of the translation as a whole.

Corrector

Many people mistakenly believe that proofreading and text editing are one and the same. In fact, these are different types of services. Proofreading is a text literacy test: identifying spelling, punctuation, and syntax errors.

Such work requires certain skills and knowledge. Even a native speaker may not always notice his own mistakes, so the services of the proofreader will not be superfluous, especially when working on solid projects. [8, с5]

Editorial

The most thorough and deep text verification is provided by editing. This is not only correcting grammatical errors and typos, but also working on stylistics, checking the correct use of terms and, if necessary, cultural adaptation of the text. You can entrust this work only to a professional editor. Editing services are needed in case of translation of texts intended for a wide audience. This may include marketing materials, fiction, scientific articles.

Also, do not neglect the editing when translating medical, legal, technical and other specific texts with highly specialized terminology, because errors in such materials can lead to serious consequences.

When the edition not mandatory?

You can do without the services of a corrector or editor in cases where the translated text is intended for personal use or for a small circle of people. This may be a translation of correspondence, internal documentation, texts of general subjects. Simply put, if only the meaning of the translated text is important, and minor grammatical and stylistic flaws do not matter, there is no need to pay extra for editing the text. In other cases, you should use the services of proofreading and text editing. [4, с21]

Actual questions of the theory and practice of translation are studied, for example, in the book by A. Schweitzer "Theory of Translation" (Moscow: "Science", 1988). This paper examines, as given in the abstract, the current status of the theory of translation, its subject matter and attitude to other disciplines. Fundamental problems of translation studies are analyzed - the essence of translation, equivalence, adequacy, as well as semantic and pragmatic aspects of translation, etc. As the author of the book notes, there are still disputes around "such fundamental problems as the status of translation theory, the essence of translation, the definition of its boundaries, etc." "Now the focus of translation theorists has turned to such important issues as equivalence and its types, Translation procedures and strategy, translation as a communicative act, translation pragmatics ... The book is devoted to general theoretical translation problems, which are illustrated mainly by translations from English into Russian and from Russian into English. But at the same time, the book is not focused on private translational issues, due to the specifics of the Russian and English languages. Likewise, it is not limited to any particular genre of translation. 2 The work contains numerous examples from literary translation with the aim of identifying on their material the general patterns of translation, since literary translation with the breadth of its functional range and the variety of language means used in it this goal. In general, in the theory and practice of translation great importance is attached to the scientific understanding of the differences between adequate, literal and free translation. Some scholars, for example, put forward the idea of the relative nature of translatability. In any case of shifting the text of one language onto another, a problem arises with equivalence, adequacy, etc. such transfers. For each language has its own specific features, peculiarities, which, when translated, are subject to stylistic, grammatical, semantic, etc. transformation. Therefore, it is not necessary to say that these and other features of the original, when translated into another language, cannot retain their absolute significance. For example, an electrician has been sent — sent for an electrician (transformation by means of passivation), they are queuing for tickets — they are queuing for tickets (transformation by replacing the word with a phrase). In this case, we can talk about the equivalence of translation, and the concept of equivalence is a normative concept.

Translation errors are often only minor funny blunders, but sometimes they can cause a lot of trouble and, in the literal sense, cost too much. Many examples of incorrect translations can be found on the web, resulting in both unforeseen expenses and real tragedies.

When the translator error mad a cold war a more cool war.

In 1956, the already tense relations between the United States and the USSR were considerably shaken when, due to an incorrect translation, the speech of the Soviet Secretary General Nikita

Khrushchev sounded much more threatening than expected. In his speech, Khrushchev criticized capitalism and said that the Soviet Union would significantly outlast the US capitalist system. In particular, he uttered the phrase “We will bury you,” which meant that socialism would detect the collapse of capitalism. Translated, this idiom has turned into an ominous promise: “We will bury you.” Being actually literal, the translation did not convey the meaning that Khrushchev put into it. As was to be expected, the Americans did not like such a threat, and an incorrectly translated statement, taken out of context, lowered the Cold War degree even further. [9]

Used sources

1. Швейцер А. Теория перевода. М.: 1988.
2. Бархударов Л. Язык и перевод. Международные отношения. 1975.
3. Виноградов В. Лексические вопросы перевода художественной прозы. М.: Изд. МГУ, 1978.
4. Гальперин И. Перевод и стилистика текста // Теория и методика учебного перевода. М.:
5. 1950. Комиссаров В. Лингвистика перевода. М.: 1980.
6. Левый И. Искусство перевода. М.: СП, 1974.
7. Львовская З. Теоретические проблемы перевода. М.: Международные отношения, 1974.
8. Петрова О. Введение в теорию и практику перевода. М.: 2006. Казакова Т. Translation techniques. “Союз”, Санкт Петербург, 2008.

УДК 81'42 (575,2) (043)

ТҮРК ТИЛДҮҮ ЭЛДЕРДИН - ЭНЕ ТИЛИ, МИФОЛОГИЯ, МАДАНИЯТЫ ЖАНА ААЛАМДАШУУДАГЫ РОЛУ(Ч.АЙТМАТОВДУН «АК КЕМЕ» ПОВЕСТИНДЕГИ «БУГУ –ЭНЕ» ЖОМОГУНУН НЕГИЗИНДЕ)

Тумонбаева Мира Жээнбаевна, ф.и.к., доцент м.а., Кыргыз-орус тилдери кафедрасынын башчысы, Кыргызстан Эл аралык университети, Кыргызская Республика, Бишкек шаары, Л. Толстой к-ү 17а/1, e-mail: mira_tumonbaeva@mail.ru

Мырзакматова Минаим Осмоналиевна, улук окутуучу, Кыргыз-орус тилдери кафедрасы, Кыргызстан Эл аралык университети, Кыргызская Республика, Бишкек шаары, Л. Толстой к-ү 17а/1.

Аннотация: Бул макалада эне тили, мифология жана ааламдашуу Ч.Айтматовдун «Ак кеме» повестиндеги «Бугу –эне» жомогунун негизинде, кыргыз элинин жаралыш тарыхы, улут болуп куралышы, улуттун улут экендигин далилдеген эне тилинин сакталышы жана маданияты, түрк тилдүү элдердин ичинен - эң байыркы улут катары түптөлүшү реалдуу факт-материалдардын негизинде каралган. “Бугу–эне жомогу” кыргыз элинин кырылып жок болбой сакталып калуусуна далил катары мифология аркылуу берилген. Ч.Айтматов новатордук чеберчилик менен чагылдырган кыргыз элинин тукумун сактап калган Бугу-эненин образы –мифтик образ, көркөм-эстетикалык жактан айрыкча кыргыз элинин келип чыгышына тиешелүү болгон сыйкырдуу көрүнүштөр, мифологиянын чындыкка жакындыгынан макалада кабар берет.

Өзөктүү сөздөр: миф, мифология, фантастика, образ, новатордук, метафора, дүйнө, кыргыз, эл, Бугу-эне, Ак кеме, улут, жомок, Енисей, Орхон, Енисей жазуулары, Енисей-Орхон жазуу эстеликтери, Енисей-Орхон таш жазуулары,

ЯЗЫК, МИФОЛОГИЯ, КУЛЬТУРА ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ И ЕГО РОЛЬ В ГЛОБАЛИЗАЦИИ (НА ПРИМЕРЕ “СКАЗКИ О МАТЕРИ-ОЛЕНИХИ” ИЗ ПОВЕСТИ “БЕЛЫЙ ПАРОХОД” Ч.АЙТМАТОВА)

Тумонбаева Мира Жээнбаевна, к.ф.н., и.о. доцента, заведующая кафедрой кыргызско-русского языка, Международный университет Кыргызстана, Кыргызская Республика, Бишкек, ул. Толстого 17а / 1, e-mail: mira_tumonbaeva@mail.ru

Мырзакматова Минаим Осмоналиевна, ст. преподаватель кафедры кыргызско-русского языка, Международный университет Кыргызстана, Кыргызская Республика, Бишкек, Л. Толстого 17а / 1.

Аннотация: Данная статья основана на истории кыргызского народа, становлении нации, сохранении и культуре родного языка, что доказывает, что нация является нацией, древнейшим из тюркоязычных народов. Формирование нации основано на реальном фактическом материале. «Сказка о матери-оленихе» представлена в мифологии как свидетельство выживания кыргызского народа.

Ключевые слова: миф, мифология, фантастика, образ, нововведение, метафора, мир, киргизы, люди, мать-олениха, Белый корабль, нация, сказка, Енисей, Орхон, Енисейские надписи, Енисей-Орхонские надписи, Енисей-Орхонские каменные надписи ,

LANGUAGE, MYTHOLOGY, CULTURE OF TURKISH-SPEAKING PEOPLES AND ITS ROLE IN GLOBALIZATION (ON THE EXAMPLE OF THE "TALE OF THE MOTHER-DEER" FROM THE TALE "THE WHITE STEAMER" CH.AITMATOV)

Tumonbaeva Mira Jeenbaevna, candidate of philological sciences, acting Associate Professor, Head of the Department of Kyrgyz-Russian Language, International University of Kyrgyzstan, Kyrgyz Republic, Bishkek, st. Tolstoy 17a / 1, e-mail: mira_tumonbaeva@mail.ru

Myrzakmatova Minaim Osmonalievna, Senior Lecturer of the Department of the Kyrgyz-Russian Language, International University of Kyrgyzstan, Kyrgyz Republic, Bishkek, L. Tolstoy 17a / 1.

Annotation: This article is based on the history of the Kyrgyz people, the formation of the nation, the preservation and culture of the native language, which proves that the nation is a nation, the oldest of the Turkic-speaking peoples. The formation of the nation is based on real factual material. “The Tale of the Mother Deer” is presented in mythology as evidence of the survival of the Kyrgyz people.

Key words: The image of the virgin. , Ancient Kyrgyz state, Kyrgyz Kaganate, writing, Ene-Sai culture, Kyrgyz Kaganate, Siberian mountains, Ancient Mongolian regions of Jailoo, ancient Turkic writing, runic writing, ancient Kyrgyz writing, ancient Kyrgyz writing, ancient Northern Europe, runic swing, aibalta, dzhokor, tribe, peak, cry, disobedience myth, mythology, fiction, image, innovation, metaphor, peace, Kirghiz, people, mother deer, white ship, nation, fairy tale, Yenisei, Orkhon, Yenisei inscriptions, Yenisei-Orkhon inscriptions, Yenisei-Orkhon stone inscriptions,

*Элдин түбөлүктүүлүгү - эне тилинде
Ч.Айтматов*

*“Тил үйрөнүү башка бир дүйнөгө сапарга
чыкмак сыяктуу”*

Ю.Эмре

Түрк тилдүү элдердин ичинен - Енисей кыргыздары окумуштуулардын изилдөөсү боюнча болжолдуу түрдө б. з. 5 к. баштап Арамей жазуусун колдонушкан, бир түрдүү жазууну байыркы Фарсиянын (Арсакит империясынын) негизделген. Бул жазуу 2800-ж. мурда келип чыккандыгын маалыматтар тастыктайт, жаны эранын башталышында Кичи Азия, Месопотамия, Египет (Мисир), Борбордук Азия өндүү чөлкөмдөргө тараган- эң биринчи жазуулардан болуп саналат. Жаңы эранын V к. Енисей жазууларында 39 тамга болгон (анын бешөө үндүү). Кыргыздардан Көк Түрк кагандыгына, алардан кийин уйгурларга, басмылдарга таратылган жана кийинчерээк байыркы кыргыз жазуусу «Енисей жазуусу» деп аталган. (1889-1961жж.) «Орхон-Енисей» жазуусу, таш жазуу эстеликтери табылгандан кийин илимде Енисей, Орхон таш жазуулары Түрк кагандыктарынын доорундагы окуяларды чагылдырганы кеңири белгилүү болгон. (Бартольд В. Сочинения.- Т.5.-М., 1968).

Ф. Страленберг, Д. Миссершмид изилдөөлөрүндө «байыркы түрк жазуусу» деп да аталат. Кээ бир окумуштуулар «руна сымал жазуу» деп байыркы кыргыз жазуусунун байыркы Түндүк Европада колдонулган руна жазуусу менен окшоштугуна карап аташкан. Түндүк чыгыш жана Енисей дарыясынын жогорку агымын, Алтай тоосунун мекендеген кыргыздар мамлекет куруп 5 к. өздөрүнүн жазуусун жаратат. (Ф. Страленберг, Д. Миссершмид)

Ф.Америкалык изилдөөчү Каннен Катиснер «Дүйнө тилдери» деген чыгармасында: «Азыр биздин билгендерибизге негизделгенде, эң байыркы түрк эли — кыргыздар. Алардын жазуу эстеликтери мындан 2000 жыл мурда эле бар болчу», деп жазган (Каннен Катиснер). Жазууларды 1893-ж. даниялык профессор В. Томсон чечмелеген, биринчи жолу 1894-ж. орус түркологу, академик В. Радлов изилдеген жана Енисей жазууларын Енисейдеги Кыргыз мамлекети, Чыгыш Түрк кагандыгы, Уйгур кагандыгы, Жети Суу, Чыгыш Түркстандагы бир катар түрк өлкөлөрүнүн калкы колдонушкан. (Радлов В.- Ч.V. Наречие диких каменных киргизов.-СПб., 1885.)

7-12 кк. Монголияда, Түштүк Сибирь, Орто Азия аймактарында балбал таштарга, тиричилик буюмдарына түрк элдеринин тилинде жазылган жазуу эстеликтери Орхон жана Енисей жазуулары болгон, Орхон жана Енисей жазма эстеликтери Тувадан, Тоолуу Алтайдан, Якутиянын түндүгүнөн табылгандыгы маалым. Байыркы кыргыз дөөлөтү- Кыргыз каганаты, Енисей жазууларынын болушу –кыргыз элинин түрк тилдүү элдердин - байыркы улуу эл экендиги Ч.Айтматовдун Ак кеме повестиндеги “Бугу-эне жомогу” -Енесайды кыргыздар мекендегени, ал жакта кыргызда Бугу-эне сүтүн берип аман алып калган бешиктеги наристе - кыргыз тукумунун сакталып калышынын бирден-бир далили - мифологиялык чагылдыруу бекеринен келип чыкпаса керек.

Энесай –сендей жаркын Мекен барбы?,

Энесай –сендей жаркын Мекен барбы?

Энесай-сендей жаркын өзөн болбос!

Энесай - сендей жайкын мекен болбос! (Ч.Айтматов сказка о Матери-Оленихи, Ф., 1967)

Эне-Сай Кыргыз каганатынын маданияты жөнүндө сөз кылсак, Сибирья тоолорунун тегерегинде жана Байыркы Моңгул жайлоо райондорунда байырлаган байыркы уруу-тайпалардын ичинде, Эне Сай кыргыздары маданият жагынан бир кыйла жогору болгон, алардын өзүнө таандык тил-жазуусу, көркөм өнөрү бир кыйла өнүккөн. Ошондой эле алар коомдук маданияттын бул тараптарынын өзү менен замандаш жашаган түрк тайпаларына чоң таасир көрсөткөн бир эл болуп эсептелет! (Чоротегин Т.К. Бийиктик, 2011. – ISBN 978-9967-13-792-9. – С. 157-195.)

Ч.Айтматовдун кыргыз элдик фольклорду терең билгендигинен улам мифтин чындык менен айкалышуусу ишенимдүүлүктү жаратаары ачык болгондугун Ж.Турдубаевдин “Фантастическое укрупняет какие-то из сторон реального и ,задав, «правила игры», показывает их философски обобщённо, до предела стараясь раскрыть потенциал развития выбранных его черт. Фантастическое — это метафора жизни, позволяющая увидеть её под новым, неожиданным углом зрения. Метафоры сделались особенно необходимыми в наш век

не только из-за вторжения научно-технических свершений, но, скорее, потому, что фантастичен мир, в котором мы живём». (Турдубаев)

“А в повести “Пегий пес, бегущий краем моря” Ч. Айтматов, объединяя нивхский и кыргызский фольклор, вводит в художественную структуру повести эпическую условность, изображая реальность”, –деп белгилейт Айтматовдун ишмердүүлүгүн изилдөөчү проф. К. Асаналиев. (К.Асаналиев . Фрунзе: Кыргызстан, 1968. – 152 с.)

1. Г. Гачев писал: “Изучение быта и мышления, мифов первобытных народов, проделанное наукой XX века (Тэйлор, Фрэзер, Леви Брюль, Леви-Стросс и др.), обнаружило следующее парадоксальное соотношение: чем глубже погружаться в древность народов и их воззрений, тем более на одно лицо начинают они выглядеть. Сходные орудия производства: топор, игла, колесо; аналогичные системы кровнородственных отношений; однотипные мифы о происхождении неба, земли, солнца, человека и т. п. Разнообразие, выходит, не на этом, древнейшем, уровне начинается, и, может быть, именно история создает лицо народа?” (Гачев Г. ,1995. - № 8. -С. 95-99.)

Бул маселе кыргыз журту сыяктуу эл эң чоң державаларга чейин азыркы ааламдашууда Айтматовдун мифологиясын чындыкка жакындаштырган өзүнчө идеяларды жаратууга табигаттын тартууларын тереңден билүүгө чакырган ураандай 50 жыл мурун айтылып жаңырыгы ушул күнгө чейин жетүүдө.

Дүйнө эли урматтаган ойчул жазуучу Ч.Айтматов элдик оозеки чыгармачылыктын көркөмдүгүн ички маани-маңызын жогору баалаган. Анткени элдик оозеки чыгармаларда, айрыкча көчмөн элдерде ошол элдин тарых-таржымалы, жашоо-тиричилиги, маданияты, келечектеги үмүт- тилеги орчундуу орунду ээлеген.

Элдик жомоктор - көчмөн элинин көөнөргүс руханий казынасы, Чыңгыз Айтматов дагы бала кезинен Айымкан чоң эненин жомоктор дүйнөсүн берилип угуп жакындан тааныш болгон. Кийин уккан жомокторун ыгын таап өзгөчө чеберчиликте өз чыгармаларында пайдаланды. Кыргыз жомоктору кыргыз элинин бардык тарыхын камтыйт.

Миф - жомоктордун өзөгү. Миф –коштобогон, кооздобогон жомок жок. Сөзгө кылдаат мамиле жасаган залкар жазуучу Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги мифке кайрылсак: Момун чал небересине дайыма айтат: Бул мүйүздүү Бугу-эне жомогу жөнүндө... Кайсы бир замандарда кыргыз аттуу эл Эне-сайды жердейт. Ошол заманда адамзат бири-бирин кырып, жер менен жексен кылып, олжого батып, баатыр аталып турган. Картайып калган кыргыз баатыр-башчысы көз жумат. Эл атасынын сөөгүн адамдар башынан жогору көтөрүп Эне-Сайды жээктеп жүрүп, бийик дөбөнүн чокусуна коймок. Эне-Сайдагы кырк уруу эл канча жоолашпасын аза күндө согуш токтогон. Эл муңкүрөп турганда капилеттен душман кол салды. Согуш повестте мындайча баяндалган: “Түшкө киргис кыргын жүрдү. Эмгектеген карыдан эмчектеги балага чейин кылычтын мизине, найзанын учуна, качып кутулам дегени жебенин огуна дуушар болду. Көк мөлтүр Эне-Сай кыргыздын канына толду, суу кызыл-жаян кан болуп акты, “кыргыз деген атты өчүрүп тыналы “ - деп келген жоо ойлогондой, көздөгөнү болду... Жер биздики! Токой биздики!-деп жоонун табасы канды. Биздин жерде кыргыздын сөөгү да калбасын! –деп өлүктөрдү жар башынан өзөнгө кулатты.” [2].

Ошентип душман кыргыздарды жер үстүнөн тазалап малды айдап жолго түшөт. Бир учурда токойдон тилазар бала, секелек кыз чыгат, алар журттан эч кимди таппай жоо артынан көпкө чуркады, чарчашты, уктап калышты. Таң атты, ойгонуп курсактары ачып, тамак жыттанган көк жайсаңга түшүп келип тамак сурашты. Балдардын сүйлөгөн сөзүнөн кыргыз экенин билди жоонун нөкөрлөрү, өлбөй калган кыз менен баланы ханга алып барышты, Хан Майрык-чаар-жезкемпирди чакырып: “Бул экөөнү Тайга токойго алып барып ташта, Кыргыздын аты чыккыс, үнү угулгус кылгын, кыргыздын түбөлүк аты өчсүн!”- деди [2].

Майрык-чаар-жезкемпир балдарды улуу дайра Энесайга ыргытканы жатканда Бугу-эне

пайда болду. Эгиз музоосун адамдар атып өлтүрүшкөн. Ал бала издеп жүргөн.

Ушул жолу Бугу-эне адамча сүйлөп турду: “-Балдарды кое бер, акылман эне, сенден сураганым ушул эки чүрпөнү мага бер, балдарды эмизип багып алам”.

“-Жакшылап ойлондунбу Бугу-эне - деп күлдү Майрык-чаар-жезкемпир,

-Булар деген адам баласы, чоңоюп алып, өзүндүн бугучаларыңа ок атат. Адамдар кайберен эмес бири-бирин аябайт ошону ойлондунбу?” [3].

Бугу-эне балдарды Чаар-кемпирден сурап алып жонуна мингизип 3 жыл бүтүндөй кыйынчылыктардан алып өтүп, сүтүн берип акыры Ысык Көлгө жеткирди. Жолдо Бугу-энени мергенчилер, бөрүлөр, жырткычтар кубалады, ачка болду, ооруду, үшүдү, баары бир адам балдарын сактап чоңойтту. Балдар жетилип, үй-бүлө күтүштү. Бугу уруусу аталып тукум улайт. Жомоктун аягында адам балдары Бугу-энени тукум курут кылды.

Ч.Айтматовдун көп чыгармалары элдик уламыштар, мифология менен тыгыз байланышкан, мейкин талааларды ээлеп жаткан эл, өзүнүн максатына жетүү үчүн эч ким менен эсептешпеген адам баласы абайлап, кадам тапташы керек деп өзүнүн окурманын эскертет! Ак кеме повестиндеги Орозкул дагы ушундай адам. «Миф насыщен эмоциями и реальными жизненными переживаниями; он, например, олицетворяет, обоготворяет, чтит или ненавидит, злобствует» [Л.Укубаева 1].

В А.К. Исмуханованын монографиясында: “Миф и реальность в произведениях Ч.Айтматова” приводит следующие мысли: «Благодаря мифу, писатель поднимает острые проблемы человека современного, и самое главное – касается нравственной стороны человеческой жизни, что раскрывается в нерушимой связи поколений, неизбежной связи человека с природным началом» [А.К. Исмуханов 3, с.290].

Практикалык-семинардагы талкуу , анализ, жыйынтык

Бугу-эне жомогун уккандан кийин студенттерди төрт топко бөлөбүз 1. тарыхчылар

2. санжырачылар

3. тилчилер

4. эксперт

- Азыркы ааламдашуу доорунда Бугу-эне жомогунун орду (санжырачылар)
- Адамзат менен табигаттын байланышы (санжырачылар)
- Бугу-эне жомогу, кыргыз эли, маданияты , тарыхы , эне тили - кыргыз этносунун түбөлүктүүлүгү (тарыхчылар, тилчилер)
- Өткөн доор – бүгүнкү ааламдашуу доорунда (тилчилер, санжырачылар)
- Ата-бабаларыбыздын жашоо сабактарын максатка жетүү үчүн туура пайдалануу кажет (тарыхчылар)
- Тарыхты тактап, сактап, анын мыкты үлгүлөрүн учурда жандандыруу зарылчылыгы (тилчилер, тарыхчылар, санжырачылар)

Талкуу

1. Санжырачылар: “ Ата-бабасын билбеген адамзаты дүйнөдө жок болуп кетүү коркунучунда турат. Бугу-эне жомогу - уюткулуу кыргыз элинин башаты. Адамзаты –табигат менен таттуу мамиледе болушу абзел”.

2. Тарыхчылар: “Тарыхын билбеген элдин түбү жок. Түптүү эл гана ааламдашууда ордун табат, тарыхын билбеген эл Манкуртка айланат.

3. “ Элдин түбөлүктүүлүгү эне тилинде” –демекчи урпактардын бизге бөлгөн энчиси –бул тилибиз, аны сактоо биздин милдетибиз! Тил достугу – эл достугу, тилди ааламдашууда ролун көтөрөлү, жоготпойлу, өнүктүрөлү!

4. Ааламдашууда тарыхты билүү, тилди баалоо жана сактоо, маданиятты көтөрүү , санжыраны билүү, аң-сезимди өстүрүү, Бугу-эне жомогу буга далил катары - өткөн доорду унут калтырбай дайыма жүрөгүбүздө бекем сактоо керек экендигине толук кандуу негиз бар.

Корутунду

Азыркы ааламдашуу доорунда келечек муунга тарыхыбызды, маданиятыбызды тилибизди сактап өткөрүүдө мифологиянын таасирине муктажбыз.

Кыргыз элинин джунгарлар менен болгон кагылышуусунда Энесай өзөнүн мекендеген кыргыздардын тарыхы “Бугу-эненин жомогу” менен тыгыз байланышкандыгы, Ч.Айтматовдун өткөн тарыхты миф аркылуу бүгүнкү келечекке калтыруу, жеткирүү ааламдашуудагы -орчундуу маселе, цивилизациянын өнүгүшүндө “миф - чыгарманын сюжеттик өзөгүн түзөт” - деп айтсак жаңылышпайбыз.

Колдонулган адабияттар

1. Айтматов Ч. Белый пароход. Л.: 1981
2. К.Асаналиев. Открытие человека современности: Заметки о творчестве Чингиза Айтматова. – Фрунзе: Кыргызстан, 1968. – 152 с.)
3. Анинский Л. Контакты: Литературно критические статьи. - М, 1982.
4. Радлов В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. - Ч.V. Наречие дикокаменных киргизов.-СПб., 1885.
5. Гачев Г. Любовь, человек, эпоха. - М., 1965.
6. Гачев Г. Задумавшийся скиф и космический монах // Свободная мысль. -1995. - № 8. - С. 95-99.
7. Гашева Н. Взаимодействие национальных литератур XX века: По материалам
8. Ибраимов К. Мифопоэтические традиции и художественное произведение: На примере повести «Прощай, Гульсары» Айтматова) // Советская тюркология. - 1988. - №4. - С. 26-31;
творчества Шолохова, Фолкнера, Айтматова. - Пермь, 1983;
9. Коркин В. Догма и ересь // Литературная газета. - 1995. - 25 января. - № 4. - С.
10. Радлов В., Образцы народной литературы северных тюркских племен. - Ч.V. Наречие дикокаменных киргизов.-СПб., 1885.
11. Лайлиева И.Д. Традиции русской классической и мировой литературы в киргизской прозе: М. Элебаев, У. Абдукаимов, Ч. Айтматов. - Фрунзе: Илим, 1988. С.111.
12. Медриш Д. Фольклорная традиция в творчестве Айтматова //Литература и фольклор. - Волгоград, 1990. С. 158.
13. Озмитель Е. Феномен Айтматова // Литературный Киргизстан. - 1988. - №12. - С. 6-16;
Толмачев Б. Функциональные аспекты символики в современной советской историко-художественной прозе (на примере повестей Ч.Айтматова) //Известия АН Кирг. ССР. Общественные науки. - 1988. - №1. - С. 54-58;
14. Г.Ф. Полякова. Предание о Рогатой матери-оленихе в "Белом пароходе" Чингиза Айтматова: историко-литературный анализ. — Индрик, 1999. — С. 1. — 221 с.
15. Л.Укубаева Ч.Айтматов:Эстетика и национальная основа
16. Художественная антропология и творчество писателя. Усть – Каменегорск – Алматы, 2007, С. 407
17. Чоротегин Т.К. Очерки истории кыргызов и Кыргызстана: (С древнейших времен до конца XVIII века) // Кыргыз: 14-ти томник. 11-й том.: Бийиктик, 2011. – ISBN 978-9967-13-792-9. – С. 157-195.)

СӨЗ МЕНЕН ДАРЫЛОО

Шабданбаева Жазгул Кылычбековна, И.К.Ахунбаев атындагы КММАнын Кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын окутуучусу, Кыргызстан, 720044, Бишкек шаары, ТЭЦ-2, У.Эгизбаев көчөсү 87, e-mail:jazgul2222@mail.ru

Аннотация: Сөздүн күчү, таасири өтө күчтүү экендиги баса белгиленип, айтылып жүрөт. Жакшы сөз да, жаман сөз да адам баласынын жашоосун түп тамырынан бери өзгөртүп жиберши толук мүмкүн. Ошондуктан сөзгө аяр мамиле кылып, өзгөчө каргыш сөздөргө сак болуу керек. Макалада тилдин негизги бирдиги болуп саналган сөздүн дарылоочу касиети тууралуу баяндалат. Анын позитивдүү жана негативдүү таасири тууралуу сөз болот. Ошону менен катар сөздүн медицина илиминде адамдын ден соолугуна тийгизген таасирине да токтолобуз

Өзөктүү сөздөр: оорулар, аффирмация, ден соолук, сөз, медитация

ЛЕЧЕНИЕ СЛОВОМ

Шабданбаева Жазгул Кылычбековна, Кафедра кыргызского языка КГМА им. И.К. Ахунбаева, Кыргызстан, 720044, г. Бишкек, ТЭЦ-2, ул. Ул. Егизбаева, 87, e-mail: jazgul2222@mail.ru

Аннотация: Подчеркивается, что сила и влияние слова очень сильны. И хорошие, и плохие слова могут кардинально изменить жизнь человека. Поэтому нам нужно быть осторожными в том, что мы говорим, особенно когда речь идет о проклятиях. В статье описываются целебные свойства слов. Говорится о его позитивных и негативных влияниях. Вместе с тем, мы остановимся на влиянии оказываемое на здоровье человека с точки зрения медицины.

Ключевые слова: слова, болезнь, здоровье, медитация, аффирмация

WORD CURE

Shabdanbaeva Zhazgul Kylychbekovna, Department of the Kyrgyz language and literature of the KSMA named after I.K. Akhunbayev, Kyrgyzstan, 720044, Bishkek, CHP-2, st. St. Egizbaeva, 87, e-mail: jazgul2222@mail.ru

Annotation: It is emphasized that the power and influence of the word is very strong. Both good and bad words can radically change a person's life. Therefore, we need to be careful in what we say, especially when it comes to curses. The article describes the healing properties of words. It speaks of its positive and negative influences. At the same time, we will focus on the effect of the person we will focus on the effect of the person's health from the point of view of medicine.

Keywords: words, disease, health, meditation, affirmation.

Сөз – адамдардын ортосундагы карым-катнаштын, пикир алышуунун универсалдуу куралы болгон тилдин эң негизги бирдиги. Сөзсүз адамдардын ортосунда карым-катыш, байланыш болбой тургандыгы ар бирибизге маалым. Тил илиминде сөзгө мындайча аныктама берилет: Сөз – ар бир тилге мүнөздүү семантикалык, фонетикалык, грамматикалык

белгилерге ээ болгон заттар, кубулуштар, окуялар ж.б. жөнүндөгү түшүнүктү атап берүүчү негизги семантикалык-структуралык бирдик. Сөзгө лексика-семантикалык бүтүндүк, кепте даяр материал катары кайрадан колдонуучулук белгилер мүнөздүү. Фонетикалык жактан тыбыштык кубулуштардын биригишип, тыбыштык бүтүндүк түзүшү, морфологиялык жактан морфемалык, семантикалык жактан маанилик бүтүндүк түзүшү, структуралык жактан айырмаланып тургандык сөздүн негизги маанилери болуп саналат. Сөздүн лексикалык жана грамматикалык маанилери өз ара айырмаланат. Сөздүн жеке керт башына тиешелүү болгон, атап берүү кызматын аткарган мааниси лексикалык мааниси болуп, ал эми формалык жактан грамматикалык формалар аркылуу түзүлүп, пикир алышуу каражатын түзгөн маани грамматикалык мааниси деп аталат.

Сөз, жогоруда белгиленип кеткендей, чынында эле ар бир тилге мүнөздүү семантикалык, фонетикалык, грамматикалык белгилерге ээ болгон заттар, кубулуштар, окуялар ж.б. жөнүндөгү түшүнүктү атап берүүчү негизги семантикалык-структуралык бирдик. Бирок бул чакан макалада сөзгө тил илиминдеги илимий аныктама берген көз караштын чегинен чыгып, сөздүн магиялык өзгөчөлүгү, күч-касиети тууралуу азыноолак кеп кылууга аракет жасалмакчы.

Жөнөкөй эле суроо берип көрөлүчү, “Сөз деген эмне? Бул суроого академик Түгөлбай Сыдыкбековдун минтип айтканы таасын жооп болот: “Эң кооз, эң укмуш жана эң маанилүү асыл мурасты бабаларыбыз укум-тукумга белек этти! Ал – сууга жуулбас, отко күйбөс, алааматтарда кыйрабас улуу Сөз сепилдери!”. Албетте, сөз – кылымдан кылымга, атадан-балага, муундан муунга өтүп жашап келген ыйык дөөлөт, улуу мурас. Адам баласынын туулгандан тарта өмүрүнүн соңуна чейинки жашоосу сөз менен коштолгондуктан сөздүн чексиздик мааниси айтпаса да түшүнүктүү.

Илгертеден маалым болгондой, сөз өтө чоң касиетке, күчкө ээ. Керек учурда айтылган сөздүн энергиясы адамдын турмушун бузушу мүмкүн, же болбосо кыйраган турмушун кайрадан калыбына келтириши мүмкүн. Кайсы сөз кандай күч-кубатка ээ экенин билүү менен аз убакыттын ичинде адам жашоосун толугу менен жакшы нукка бурууга болот, же тескерисинче. Ошондуктан сөз таасир этүүнүн, ишенирүүнүн күчтүү фактору боло алат. Сөз менен бейтапты айыктырууга, же тескерисинче дени сак пендени бейтапка айландырууга болот. Дүйнөнүн бардык элдери сыяктуу эле кыргыздар дагы байыркы мезгилдерде эле сөздүн касиет-күчүнө ишенишкен, сөздө позитивдүү жана негативдүү энергия бар экендигин билишкен. Байыртадан сүйлөгөн сөзгө өтө аяр мамиле кылышкан. Сөздүн энергиясына, касиетине байланыштуу накыл сөздөрдү, макал-ылакаптарды жаратышкан. Маселен, “Ойноп сүйлөсөң да ойлоп сүйлө”, “Бутунан жыгылган турат, сөзүнөн жаңылган турбайт”, “Сөзү жамандын өзү жаман”, “Жакшы сөз жан эргитет, жаман сөз жан кейитет” ж.б. дагы улай берсек түгөнбөс. Демек, айтылган сөзгө өтө кылдат мамиле жасап, орундуу сүйлөөгө аракет жасашкан. Бекеринен “Жакшы сөз жанга кубат. Орду менен орундуу айтылган сөз – жаназык” деп айтылбаса керек.

Жогоруда белгилеп кеткенибиздей, ата-бабаларыбыз сөздүн оң жана терс таасирин баамдашкан. Бул кыргыздардын айтылган ырым-дарымдарында көрүнүп турат. Дарымдар адам ооруганда, кандайдыр бир кеселге же кырсыкка кабылганда алардан арылтуучу күчкө ээ, атайын адамдар – бүбү, бакшылар тарабынан аткарылуучу тексттер. Бейтаптын ишенимин арттыра турган магиялык күчкө ээ айтымдар, дарымдар, дуба кылып дем салуулар касиеттүү күчкө ээ болгондугун танууга болбойт. Маселен, учуктоо, киренелөө, жүрөк көтөрүү, башты теңдөө ж.б.

Сөздө терс таасир берүүчү касиет да бар. Анда адам жашоосуна таасир эткен терс энегетика да бар. Буга элдик оозек чыгармачылыктагы каргыштарды киргизсек болот. Каргыштар сөздүн негативдүү күчүнө негизделет. Каргыштардын маанисине көңүл бурсак, көбүнчө каргаган адамдын ар бир органынын жапа чегиши, ал адамдын азап тартышы, кыйынчылык тартуусу тиленет. Мисалы, “бооруңа жара чыккыр”, “шыйрагың сынсын”, “өтүң айрылгыр”, “мойнуң үзүлгүр” ж.б. жаман сөздөрдү, каргыштарды колдонуу менен, ачуусун, стрессин чыгарууга аракеттенишет. Демек, каргыш – адамдын күнүмүк жашоо

процессинде турмуштук терс кырдаалдан улам келип чыккан психикалык абалдын курчушу менен байланыштуу айтылган текст. Албетте, анда сөзсүз терс энергия бар.

Сөздүн медицинада да ролу өтө зор. Ар бир бейтапка оорунун канчалык деңгээлде олуттуу экендигин айтып туура түшүндүрүү врачтын кесипкөйлүгүн, тажрыйбалуулугун, мыкты адис экендигин тастыктап турат. Врач сөзсүз мыкты психолог болушу абзел. Ар бир врач оорулуу менен пикир алышууда анын маанайын чөктүрүшү, үмүтүн үзүшү, же тескерисинче, оорусун жеңүүчү күч тартуулашы мүмкүн. Гиппократ: “Дарыгердин эң мыкты дарысы – ал анын сөзү, мамилеси”, - деп сөз күчүн баса белгилеген.

Медицинада сөздүн сырын, касиетин билген адамдар аффирмация деген түшүнүктү пайдаланышат. Аффирмация – көздөгөн бир максатты сөз аркылуу бир нече ирет кайталоо, муну менен бирге адам өзүн өзү программалоого киришет. Бул өтө жакшы иштелген ыкма болуп саналат. Ошондуктан сөздүн эң башкы милдеттеринин бири – ал мотивациялык инструмент, манипулятордук каражат, күчтүү курал.

Сөз ооруну кантип дарылай алат? Тактап айтсак, дүйнө тааным, ой жүгүртүүнүн жаңыча образы, өзүнө “дени сак” мамиле жасоо оорудан айыктырат. Бирок бул сөз менен коштолот. Бардык оорулар менен ден соолукка байланыштуу проблемалар – бул ой жүгүртүү менен жүрүм-турумдун белгилүү бир образына мыйзам ченемдүү түрдө келип чыккан реакция.

Эгер өзүбүздүн оюбузга жакшы мамиле жасабасак, денебиз бизди оңтойсуз абалга калтырат. Андыктан биз ой жүгүртүүбүздү өзгөртүшүбүз керек, өз көз караштарыбыз кайрадан карап чыгышыбыз абзел. Себеби, биздин бардык оюбуз денебизде чагылат жана мунун себеинен ал жабыркайт. Качан мээбизди ойлордун бороону каптаганда организмге тийиштүү көңүл бурулбай калат. Мындай учурда ой жана сөз аркылуу оорудан арылуунун ыкмасы болгон аффирмация жардамга келет. Мисал келтирип көрөлү:

Оорулар	Майып кылган сөздөр жана ойлор, сезимдер, эмоциялар	Айыктырган сөздөр жана ойлор, сезимдер, эмоциялар
Аракечтик	Менин эч кимге керегим жок. Эч кимге пайдасызмын деген сезим. Өзүнө ишенбестик.	Мен бүгүнкү күндө жашайм. Мен аракты таштайм. Мен керекмин. Мен өзүмдү жакшы көрөм жана оңолом.
Тукумсуздук	Турмуштук процесске карама-каршылык көрсөтүүдөн коркуу. Балалуу боло албайм деген сезим.	Мен жашоого ишенем. Сөзсүз балалуу болом. Бала жытын искегим келет.
Депрессия	Ишенимсиздик. Көңүл чөгүү. Каардануу.	Баары жакшы болот. Али да кеч эмес.
Уйкусуздук	Коркунуч. Турмуштук процесске ишеним артпоо.	Мен бул күнү таттуу уйкуга маашыр болом. Эртеңки күнгө сергек турам.
Венанын варикозу	Жаман абалда болуу. Иш менен ашыра жүктөлгөндүк.	Мен жашоону сүйөм. Алдыга канааттануу жана кубануу менен кадам таштайм, жеңил барам.

Белгилей кетчү нерсе – адам баласы башка жандыктардан айырмаланып ойлонуу жана сүйлөө мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ошондуктан ар бир киши маалыматты ДНК түрүндө гана эмес сөз түрүндө да бере алат жана сөз аркылуу берилген маалыматтардын баалуулугу ДНК маалыматтарынан кем калбайт. Демек, маалыматты сөз менен жеткирүү – өзгөрүү киргизүү, кандай гана маалымат болбосун, ал максатка жеткенде организмге же бүткүл системага

өзгөртүү киргизет. Жыйынтыктап айтканда, адамдын сөзү да өзгөртүү киргизүүгө жөндөмдүү. Сөздүн дарылоочу кудурет-касиети ушунда турат.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз тили. Энциклопедиялык колдонмо. – Бишкек, 2004
2. Кыргыз элинин оозек чыгармачылык тарыхынын очерки. – Фрунзе: Илим, 1973
3. Казакевич А. Тайна слова. // Совершенно несекретно. – 2004, №7.
4. Психология счастливой жизни[Электрондук ресурс]-/ Кируу режими: <https://psycabi.net>
5. Кыргыз тили жана адабияты. Энциклопедиялык колдонмо. – Бишкек, 2004
6. Бектеналиева Д.К. Значение коммуникативной компетентности в структуре профессиональных качеств будущего технолога / Д.К Бектеналиева // Известия Кыргызского государственного технического университета им. И.Раззакова. №2 (54). 2020. С. 156-160
7. Глебчук О.Н. Коммуникативная компетенция как основной принцип развития речи / О.Н. Глебчук // Известия Кыргызского государственного технического университета им. И.Раззакова. №2 (54). 2020. С. 156-160

УДК 37.004 (575.2)

БИЛИМ БЕРҮҮДӨГҮ ИННОВАЦИЯНЫН ЖАҢЫ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Абыкеева Жыпара Эшеновна, окутуучу, М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университети, Бишкек шаары, Тоголок молдо көч., 58, email: cyada74@gmail.com

Муктарбекова Сяда Жолдошбековна - окутуучу, М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университети, Бишкек шаары, Тоголок молдо көч., 58, email: tynybekova67@mail.ru

Аннотация: бул макалада азыркы учурдагы окутуунун активдүүлүгүн камсыз кыла турган, студенттердин компетенттүүлүгүн калыптандырууга жана баалоого чон өбөлгө түзө турган формалардын бири – инновация тууралуу маалымат берилген. Акыркы жылдарда иновациялык иш аракеттер жана инновациялык саясат өнүккөн мамлекеттердин гана эмес, өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн дагы күн тартибинен орун алууда. Окутуунун жаңы технологиясы катары: программалык тестирилөө, модуль системасы интерактивдүү окутуу, сынчыл ойлорду өстүрүү программасынын стратегиясы чагылдырылган.

Негизги сөздөр: билим берүүдөгү инновациялар; окутуунун технологиялары; инсанга багытталган окутуу; компетенттүүлүк; принциптер; баалоо; рефлексия; рефлексиялык башкаруу.

НОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ИННОВАЦИИ В ОБРАЗОВАНИИ

Абыкеева Жыпара Эшеновна, преподаватель, Кыргызский экономический университет им. М. Рыскулбекова, г. Бишкек, ул. Тоголок Молдо, 58, email: cyada74@gmail.com

Муктарбекова Сяда Жолдошбековна, преподаватель, Кыргызский экономический университет им. М. Рыскулбекова, г. Бишкек, ул. Тоголок Молдо, 58, email: tynybekova67@mail.ru

Аннотация: в данной статье даны сведения о инновации, которое является одной из форм, обеспечивающей активизации современного обучения. Оно создает предпосылки формирования и оценивания компетентности студентов. В последние годы инновационная деятельность и инновационная политика стали включаться в повестку дня не только

развитых, но и развивающихся стран мира. В качестве новых технологий обучения были отражены: тестирование программного обучения, модульная система, интерактивное обучение, стратегия программы развития критического мышления.

Ключевые слова: инновации в образовании; технологии обучения; личностно ориентированное обучение; компетентность; портфолио; принципы; оценивание; рефлексия; рефлексивное управление; структура портфолио.

NEW TECHNOLOGIES INNOVATIONS IN EDUCATION

Abykeeva Zhypara Eshenovna, Lecturer, Kyrgyz Economic University named after M. Ryskulbekov, Bishkek, st. Togolok Moldo, 58, email: cyada74@gmail.com

Muktarbekova Siyada Zholdoshekovna, Lecturer, Kyrgyz Economic University named after M. Ryskulbekov, Bishkek, st. Togolok Moldo, 58, email: tynybekova67@mail.ru

Annotation: this article provides information about the innovation, which is a form of providing activation of modern education. It creates the prerequisites for the formation and evaluation of competence of students.

Keywords: innovations in education; learning technologies; personality oriented teaching; competence; portfolio; principles; evaluation; reflection; a reflexive management; portfolio structure.

Билим берүү жана тарбиялоо процессинде жаңы технологияларды киргизүү, же мурдагы технологияларды жаңыртууга, модернизациялоого, реформалоого кылган аракеттер бул биринчи кезекте жалпы коомдогу өзгөрүүлөр, ошол өзгөрүүлөр талап кылган муктаждыктар менен байланыштуу. Коомдун, адамзаттын өзгөрүүлөрү, умтулуулары, өсүштөрү жана өксүктөрү ар дайым билим берүү тармагы аркылуу өтүп келген.

Өлкөнүн өнүгүүсү илим менен технологияга берген мааниси менен тыгыз байланышта болуп, өнүгүүнүн негизги элементтери катары алдынкы планга чыккандыгын байкоого болот. Илим жана технологиянын өнүгүүсү өз кезегинде инновациялык өнүгүүнүн башаты болуп саналат.

Бул «Инновация» түшүнүгү, латын тилинен которгондо «жаңыны киргизүү» дегенди билдирет. Ошондуктан, инновация аркылуу кайсы бир системада бир сапаттык абалдан экинчи бир сапаттык абалга өтүү процесси жүрөт десе туура болот. Демек инновациялык процесс деген жаңычылдыкты жаратуучу, иштеп чыгуучу, өздөштүрүүчү, колдонуучу жана жайылтуучу комплекстүү ишкер аракеттенүүнү өзүнө камтыйт.

Азыркы учурда, окуу процессинде студенттердин бул жөндөмдөрүн калыптандыруу үчүн оюн технологиялары, интерактивдүү методдор, проективдүү методдор, кейстехнология өз эффективдүүлүктөрүн көрсөтүүдө. Дал ушул технологиялар проблемалык окутууну, проективдүү методдорду кеңири пайдаланууну шарттайт. Мына ушундай жөндөмдөр студенттерди турмуштук проблемаларды көрө билүүгө, аларды чече билүүгө, кээ бир учурда татаал турмуштук проблемалардан чыга билүүгө жол көрсөтөт.

Азыркы Бүткүл Дүйнөдө болуп жаткан кырдаалга (пандемияга) байланыштуу биздин Кыргызстанда да онлайн окутуулар жүргүзүлүп келет. Билим берүүнүн бардык тармактарында аралыктан окутуу процесси кандайдыр бир деңгээлде жүрүп жатат. Окутуунун бул түрү биз үчүн да, студенттер үчүн да оңой болгон жок. Ошого карабастан бардык окуу жайларында окуу процесси үзгүлтүккө учурабай онлайн сабак өтүлүп жаткандыгын белгилеп кеткибиз келди. Биздин орто кесиптик окуу жайында да кесиптештерибиз болгон күч аракетин жумшап, окуу процессин улантып, программадан артка калбай, окутуунун ар түрдүү жолдорун үйрөнүп жан дили менен билим беришүүдө. Ошондой эле тапшырмаларды кылдат текшерип өзгөчө деңгээлде аткарып жатышат. Ар бир студентке көңүл бөлүп изденгичтиги жана акыл топтому менен кыйынчылыкты жеңип жатышат. Ошондой эле алысты көрө билгичтиги менен келечек ээлерине билимдерин,

билгендерин беришүүдө. Бүгүнкү кыйналып окуткан студенттер келечекте ишеничти актайт деген чоң үмүт бар.[4]

Мезгилдин талабына ылайык азыркы учурда интернетке кеңири жол ачуу болуп келет. Интернет бул эмне? Интернет - бул миллиондогон компьютер колдонуучулардын бири бири менен байланышы жана дүйнөлүк ресурстардан маалымат алууга мүмкүн болгон глобалдуу «Түйүндүн Түйүнү».[1]

Интернет билим берүү тармагында: **Дистанттык окутуу, онлайн окутуу – азыркы учурдагы эң активдүү тренддерден болуп жатат.**

21 кылым жаңы өнүккөн маалыматтар технологиясынын кылымы экени маалым. Демек азыр биз санариптештирүү мезгилинде жашап жатабыз, азыркы мезгил билим алуунун да, байланышуунун өзгөчө бир формасы, башкача айтканда, аралыктан байланыш жүргүзүү үчүн ыңгайлуу мезгил болуп калды. Мындай маселеде жогорку жана кесиптик орто окуу жайлар окутуунун ар кандай заманбап форматтарын колдонуп жатышат. Студенттер менен мурдагыдай аудиторияда түздөн-түз жолугуп, сабак окутуу менен биргеликте, окутуунун башка түрлөрү да сунушталууда. Алдыңкы окуу жайлар окутуунун жаңы техникалык форматтарын мыкты өздөштүрүү менен технологиянын өнүгүүсүнө байланыштуу онлайн окутуулар да ыңгайлаштырылып, учурда ар кандай жаңы программалар ойлонуп табылууда. Акыркы убакта заманбап усулдарды колдонууда биздин өлкөдө кээ бир окутуучу, студент жана ата-энелер ар кандай кыйынчылыктарга дуушар болгону анык. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан дистанттык окутууну уюштуруу боюнча эксперттик консультативдик кеңештин бир бөлүгү атайын ыкчам мөөнөттө студенттер жана ата-энелер үчүн ушул кыскача китепчени иштеп чыкты. Коронавирус пандемиясына байланыштуу башка өлкөлөр сыяктуу эле Кыргызстандын жогорку жана кесиптик орто окуу жайлары жабылууга мажбур болуп, билим берүү онлайн форматка өттү. Кыргызстанда азыркы учурда “онлайн окуу” деген термин “дистанттык (аралыктан) окуу” деген термин менен синоним катары колдонулууда. Көптөгөн жогорку окуу жайлар бул терминдерди синоним катары колдонушат, ошондой эле, дистанттык дегенде, биз сырттан окууну (заочно) түшүнүп келгенбиз. Бирок, учурда “дистанттык окуу” деген термин “аралыктан окуу” деген терминге шайкеш келип, салттуу түрдө окутуучу же мугалим студентке тапшырмаларды берип, андан кийин кайтарым байланышта болгон. Ал эми, учурда аралыктан онлайн окутуу деген түшүнүк кошо кирди. Мында окутуучу студенттер менен белгиленген убакытта түз байланышта болуп, теманы да түшүндүрө алат, кайтарым байланышты да жүргүзө алат. Демек, дистанттык (аралыктан) онлайн окутуу, студент же окуучуга билим берүүдө техникалык каражаттар аркылуу үзгүлтүксүз байланышта болууну түшүндүрөт.[5]

Дистанттык же аралыктан окуу. Аралыктан окутууда окуу материалдары жана тапшырмалар студенттерге өздүк электрондук почта, атайын окууга арналган платформалар Google classroom, MOODLE, Whatsapp, Skype, ошондой эле Telegram жана башка аркылуу жөнөтүлөт.

Дистанттык окууну мурдагы союз убагындагы сырттан окуу формасына окшоштуруп, эффективдүү болбой калган жагдайлар бар. Бул түшүнүк билимге жоопкерчилик менен көңүл буруп, окууга аракеттенүүгө үгүттөйт. Сырттан окуу менен онлайн окуунун айырмасы чоң. Алыстан туруп жөнөтүлгөн тапшырмаларды студенттер графикке ылайык аткарып, кайра аны окутуучуга жиберет, окутуучу аткарылган тапшырмалардын жыйынтыгын чыгарып, атайын окуу үчүн арналган программанын жардамы менен студенттерге өз бааларын, тапшырманын аткаруу деңгээлдерин көрсөтө алат жана студенттердин билимин текшерүү үчүн атайын тесттерди программага орноштурат. Тесттин убактысын чектөө, суроолорун дал келбегендей (окшош суроолорду катарын бузуп) коюу менен аралыктан туруп, алып жаткан билимди да текшерүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. [7]

Онлайн окуу деген эмне? Онлайн окуу бул жаңыдан пайда болгон жок, бирок акыркы жылдары, пандемияга чейин деле, окутуунун заманбап түрүнө айланып калды десек жаңылбайбыз. Онлайн окууда, атайын Learning Management System (LMS) окууну башкаруу

системасынын жардамы менен окутуучу үзгүлтүксүз окуу процессин жүргүзө алат.

LMS - Learning management system - окууну башкаруу системасы. Learning – окуу. Бул платформанын жардамы менен электрондук курстардын жана окуу материалдарынын бирдиктүү маалымат базасын түзөт.

Management – башкаруу. Процессти жетектеген жакшы уюшулган система. Окууну баштоо үчүн, кызматкерлерди жана окуучуларды кошуп, аларга курстарды дайындайт. System – Система электрондук курстарды түзүүгө жана сактоого, окуучуларга кирүүгө мүмкүнчүлүк берет жана натыйжаларды баалоого жардам берет

Виртуалдуу класс порталына компьютер, планшет же чөнтөк телефон аркылуу кирип, сабактын материалдарын жүктөп, студенттер менен окуу байланышын жүргүзүү аркылуу сабакты өткөрүп, тапшырма берип жана аларды кабыл алат. Студенттер окуу порталдарына кирип, материалдар менен таанышат жана көнүгүүлөргө катышып, берилген тапшырманы аткарып кайра жүктөшөт. Демек, студенттер онлайн сабакка кайдан жана кайсы учурда болсо да, интернет байланышы болсо эле кире алат.

Бүт дүйнөдө билим берүү санарип технологияларына көчүп өнүгүп жатканда Кыргызстан дагы бул процесстин четинде калбаштын аракетин көрүүдө. Бишкекте чогулган эксперттер өлкөдөгү билим берүүнү санариптик түргө өзгөртүүнүн биринчи кезектеги маселелерин талкуулашууда.

Ошондой эле алдыңкы университеттердин колдоосу менен бардык типтеги окуу жайлардын окутуучулар курамын камтыган вебинарлар уюштурулуп жатты. Окутуу программасы мугалимдердин санарип сабаттуулугун жогорулатууга, аралыктан билим берүүдө ар кандай интерактивдүү технологияларды колдонуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган.[3]

Окуу процесси автоматташтырылган маалыматтык системасы Zoom, Googl meet, Teams жана атайын окууга арналган платформалар Google classroom, Moodle, Whatsapp, Skype, өздүк электрондук китепканаларынын ресурстарын, Kirlibnet электрондук китепканасынын ресурстарын колдонуу менен онлайн форматта уюштурулду. Окуу жайлар дисциплиналардын окуу-методикалык комплекстерине ылайык, студенттердин өз алдынча ишинин планын иштеп чыгып жатышат".

Синхрондук жана асинхрондук онлайн окуу. Онлайн окуу синхрондук (түздөн-түз) жана асинхрондук (тапшырмаларды жиберип, кайра алып текшерүү) деп экиге бөлүнөт. Синхрондук окуу – окутуучу студенттер менен бетме-бет бир убакытта байланышы, интерактивдүү талкуу жүргүзүшөт, суроо-жооп жана берилген тапшырмаларга нускама берилет.

Синхрондук (synchronous) сабак өтүү жандуу байланыш аркылуу болот. Бул билим берүү формасына бетме-бет лекциялар, онлайн лекциялар, вебинарлар, мессенджерлердеги онлайн дискуссиялар кирет.

Асинхрондук (asynchronous) сабак болсо кыйыр байланыш аркылуу болот. **Асинхрондук окуу** – студенттерге берилген материалды өзүнө ылайык болгон убакта жана ар кайсы жерден ар кандай платформаардан ачып үйрөнүшөт.

Окутуунун жаңы технологиясы катары: программалык тестирлөө, модуль системасы интерактивдүү окутуу, сынчыл ойломду өстүрүү программасынын стратегиясы жана башкалар практикаланууда. Жогоруда белгиленген окутуунун жаңы технологиялары окуучулардын чыгармачыл жана интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөрүн ачуу аркылуу аларды өзүн-өзү өнүктүрүү, ой жүгүртүүсүн өстүрүү, тарбиялоо, билгичтиктерин жөндөмдүүлүктөрүн калыптандыруу максаттарын көздөп, окутуу технологиясынын мазмунун жана багыттарын бир топ оптималдаштырып жаңыртты. [2]

Ал эми онлайн билим берүүдө жакпаганы, айрым учурларда студент видео-лекцияга катышты делип белги көрүнгөнү менен ал сени угуп жатабы, же башка иш менен алекпи деген да маселе болот экен. Балдар айылдарда болгондуктан айыл жумушу бүтпөйт. Башка иштер менен алагды болоору турган иш. Дагы бир жагы интернеттин жоктугу, же анын начар иштөөсү. Интернет үзгүлтүк болгондо сабактын кайсыл бир бөлүгү угулбай, кабыл

алынбай калган да жагдайлар жаралды. Бул өңүттөн алып караганда окутуучу алсыз болуп калат.

Дагы бир көгөйлөрдүн бири бардык эле ата энелер студенттерди техникалык жактан камсыз кыла албагандыгы, көп баласы бар үй бүлөлүүлөр үчүн бир чөнтөк телефону жетишсиз экени байкалды. Демек, бир чөнтөк телефон аркылуу ошол үй-бүлөдөгү балдар окуп жетише албай, окуу программасынан артта калып жатышкандыгы белгилүү болду. Ошондой эле интернет менен камсыздоо маселеси да болбой койгон жок. Кээ бир жалкоо студенттер үчүн бул шылтоолор куп жарашып эле калды. Үйдө жарык өчтү, интернет тартпай жатат жана телефонум бузулуп калды деген шылтоолор айтылып жатты, бирок мен жогоруда айткандай шылтоо эмес мүмкүнчүлүк издеп, өзүнөр үчүн чын ыкластан окусаңар өлкөнүн келечеги үчүн жакшы болоор эле деген пикирди айтат элем. Келечекте мыкты адис жана татыктуу инсан болуш үчүн билим алуу аба суудай керек. Өлкөнүн тагдыры азыркы жаштардын колунда эмеспи, ошондуктан мезгилден артта калбай болгон күч аракетти жумшап билим алсак. Азыр окуш үчүн мүмкүнчүлүктөр абдан көп. Бир темадан артта калып калса, ошол тема боюнча видео сабактарды жана башка материалдарды интернет булактарынан издесе табат. Коомдо кандай гана жагдай болбосун, билим алам деген студент үчүн эч нерсе тоскоолдук кыла албайт!

Онлайн окутуулар билим берүүдөгү жаңы технологиялар менен таанышуу, бүтүрүүчүлөрдүн өлкөнүн ири компанияларына жумушка орношуусу жөнүндө маалымдуулугун жогорулатуу, кыска мөөнөттүү курстар жана университеттердин IT программалары боюнча маалымат берүүнү максаттайт.

Ошондуктан окуутуда пикир алмашуу, ишкер оюн, конкреттүү учурларды талкулоо, өз алдынча чечим кабыл алуу, лидерлик сапаттарын калыптандырууга шарт түзгөн ыкмаларды колдонуу менен студенттин кесипкөйлүк компетентүүлүгүнүн калыптанышына өзгөчө көңүл бурулат.

“Билимдүүлүк, билгичтик урмат-сыйдын да бешиги, билимдүү адам адеп жолун сактаса, анда ал жогорку сыйга татыктуу. Ал эми билимдин деңиз сымал түбү жок, чеги да жок, аны канча сузсан да бөскөрбөйт, тескерисинче толо берет” деген экен улуу окумуштуу Жусуп Баласагын.

Анысы сынарындай «Билим пайдалуу болуп, концептуалдуу түрүндө өздөштүрүлгөндө гана баа болот», демек, жогорудагы аталган окутуунун жаны технологияларын колдонуу менен биз студенттердин универсалдуу жөндөмдөрүн өстүрүп жана чыгармачыл ишмердүүлүктү бай болот деген ишеничтебиз.

Колдонулган адабияттар

1. Чошанов М. Учебные портфолио – новая форма контроля и оценки достижений учащихся. В книге: Технология развития критического мышления через чтение и письмо. Дебаты. Портфолио. Серия “Компетентно-ориентированный подход к образованию: образовательные технологии” Вып.2. – Самара, 2002. -92 с.
2. Аюкасова З. Управление процессом разработки и внедрения модели портфолио //Педагогическая диагностика. – М., 2008. – № 2. – с.145-150.
3. Лобода Ю.О. Метод портфолио как метод оценивания результатов обучения //Педагогическая диагностика. –М., 2005. – №4. – с. 71-79.
4. Байтүгөлөва Ж.А. Портфолио технологиясын жогорку окуу жайында колдонуу боюнча методикалык сунуштар. – Бишкек, 2011. – 35 б.
5. Александра Клевец Чем отличается онлайн-обучение от дистанционного обучения 2020-11-18 74331 Источник: <https://finacademy.net/materials/article/chem-otlichaetsya-onlajn-obuchenie-ot-distantsionnogo-obucheni>
6. Плюсы и минусы дистанционного обучения/ [Электронный ресурс]// Режим доступа: <https://skysmart.ru/distant/info/plyusy-i-minusy-distantsionnogo-obucheniya-v-shkole>
7. Трудные уроки первых недель дистанционного обучения в вузах/ [Электронный ресурс]// Режим доступа: <https://www.vedomosti.ru/management/blogs/2020/04/05/827205-trudnie-uroki>

КЫРГЫЗ ТИЛИН БӨТӨН ТИЛ КАТАРЫ ОКУТУУДА КОЛДОНУЛГАН ИНТЕРАКТИВДҮҮ ЫКМАЛАР

Сыдыкбаева Мира Медеркуловна - п.и.д., профессор, И.Абдраимов атындагы Кыргыз авиациялык институту, Кыргыз Республикасы, 720072, Бишкек шаары, Көлмө. Курулуш көчөсү-46, e-mail: mira.sydykbaeva@mail.ru

Жанганаева Гулмира Усеновна - улук окутуучу, Академик У.Асаналиев атындагы Кыргыз мамлекеттик геология, тоо-кен иши жана жаратылыш ресурстарын өздөштүрүү университети

Аннотация: Интерактивдүүлүк – бул студенттин инсандык жөндөм - шыгына, суроо талаптарына негизделип, билим берүүнүн натыйжалуулугун арттырууда, өркүндөтүүдө, жаңылоого багытталган окутуудагы дидактикалык иш- аракеттердин системасы болуп саналат. Жаңы ыкма окутуучу менен студенттин ортосундагы ачык диалог катары каралат. Компетенттүүлүк – бул адамдардын ар түрдүү билимдерди, билгичтиктердин элементтерин жана иш- аракеттин ыкмаларын белгилүү бир кырдаалда (окууда, инсандык, кесиптик иш аракеттерде) өз алдынча колдонууга болгон жөндөмдүүлүгү.

Өзөктүү сөздөр: шык-жөндөм, усул, ыкма, билим берүү стандарттары, компетенттүүлүк, интерактивдүү методдор, ачык диалог, билгичтиктерге ээ болуу, кыргыз тилин макалкеттик тил катары окутуу.

ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ.

Сыдыкбаева Мира Медеркуловна, д.п.н., профессор, Кыргызский авиационный институт имени И.Абдраева, Кыргызская Республика, 720072, г. Бишкек, н/к.Колмо, ул.Курулуш-46, e-mail: mira.sydykbaeva@mail.ru

Жанганаева Гулмира Усеновна, старший преподаватель, Кыргызский государственный университет геологии, горного дела и природных ресурсов имени академика У. Асаналиева.

Аннотация: Интерактивность - это система дидактической деятельности в обучении, основанная на индивидуальных способностях и потребностях ученика, направленная на повышение, улучшение и обновление эффективности обучения. Новый подход рассматривается как открытый диалог между учителем и учеником. Компетентность - это способность людей самостоятельно применять различные знания, элементы навыков и способы действий в конкретной ситуации (учебной, личной, профессиональной деятельности).

Ключевые слова: навыки, методы, приемы, образовательные стандарты, компетенция, интерактивные методы, открытый диалог, приобретение навыков, преподавание кыргызского как государственного языка.

INTERACTIVE METHODS OF TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE AS A FOREIGN LANGUAGE

Sydykbaeva Mira Mederkulovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kyrgyz Aviation Institute named after I. Abdraev, Kyrgyz Republic, 720072, Bishkek, n / a Kolmo, Kurulush-46 st., E-mail: mira.sydykbaev@mail.ru

Zhanganaeva Gulmira Usenovna - Senior Lecturer, Kyrgyz State University of Geology, Mining and Natural Resources named after academician U. Asanaliev.

Abstract: Interactivity is a system of didactic learning activities based on the individual abilities and needs of the student, aimed at increasing, improving and updating the effectiveness of learning. The new approach is seen as an open dialogue between teacher and student. Competence is the ability of people to independently apply various knowledge, elements of skills and methods of action in a specific situation (educational, personal, professional activity).

Keywords: skills, methods, techniques, educational standards, competence, interactive methods, open dialogue, skills acquisition, teaching Kyrgyz as the state language.

Бүгүн билим берүү системасы өзгөргөн мезгилде, билим берүүнүн жаңы стандарттарына ылайык ЖОЖдордо билим берүүнү реформалоонун башкы багыттарынын бири окутуунун традициялуу моделинен компетенттүүлүккө өтүүдө турат. Окутуу процессин жаңыча, башкача айтканда чыгармачыл багытка буруу, жаңы ык-усулдарды колдонуу мезгил талабы. Жаңыча усул-ыкмаларды, интерактивдүү методдорду колдонуу өнүккөн өлкөлөрдө практикаланып, өзүнүн жемишин эчак эле берип келген. Белгилүү болгондой, интерактивдүү ыкманы колдонууда студент өз оюн ачык айтууга, сабакта өзүн эркин алып жүрүүгө шарт түзүлөт. Студент алган билимин турмушта колдонуп, башкалар менен байланыш түзүп, өз ойлорун кенен, эркин айта алуу менен бирге, ойлогон оюнун чындыгын далилдей алууга жетишет. Интерактивдүүлүк – бул студенттин инсандык жөндөм - шыгына, суроо талаптарына негизделип, билим берүүнүн натыйжалуулугун арттырууда, өркүндөтүүдө, жаңылоого багытталган окутуудагы дидактикалык иш-аракеттердин системасы. Латын тилинен кабыл алынган бул термин “интер” аралыгы, ортосу, ичиндеги деген маанини, “актив” болсо аракет дегенди түшүндүрөт. Интерактивдүүлүк бул окутуу процессинде студенттердин окутуучу менен үзгүлтүксүз, биргелешкен иш-аракети, белгилүү бир тыянакка келиши экендиги менен ырасталат.

Ал эми кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутуунун сапатын жогорулатууда сөзсүз, өтүлүүчү сабактардын формасына, мазмунуна олуттуу өзгөрүүлөрдү киргизүү зарыл, себеби, сабак процессин азыркы мезгилдин талабына шайкеш өткөрүү үчүн билим берүү процессинде улам кеңири колдонула баштаган интерактивдүү сабактарга кайрылуу жөндүү. Кыргыз тилин бөтөн тил катары же экинчи тил катары окутуп, үйрөтүү маселелерине келгенде көп эле кыйынчылыктар, көйгөйлүү маселелер туулуп, тилди үйрөтүү жогорку деңгээлде болбой келгени жашыруун эмес. Буга чейин мамлекеттик тилди эне тил катары, экинчи тил катары, чет тил катары ар кандай аудиторияларда жана ошондой эле жарандарга үйрөтүү процессинде көптөгөн методдор колдонулуп келген. Ал эми интерактивдүү метод-азыркы билим берүүнүн жаңы инновациялык жолу. Бул термин билим берүү тармагында эле эмес өндүрүштө, илимде, башкарууда ж.б. тармактарда да активдүү колдонулат. Лексикалык мааниси өзүнүн ичинен өзгөрүү, жанылануу деген түшүнүктү билдирет. Окутуудагы салттуу болуп келинген окутуу системасына жаңыча инновациялык мамиле кылуу, жаңы методдорду, жаңы формаларды жана жаңы каражаттарды пайдалануу дегенди түшүндүрөт. Сабак учурунда окутуучу менен студенттин ортосунда жогорку деңгээлде өз ара аракеттенүү, бирин –бири түшүнүшүү байкалган учурдагы окутуу менен билим берүүнү жаңылануу деп атайбыз. Демек өз ара аракеттенүү демейде тигил же бул көйгөйдү кандай жол менен чечүү керектиги, чечилген маселе, сунушталган чечим канчалык алгылыктуу экендигин түшүнүү формасында жаралат. Бул жерде көйгөйдү чечүү жана андан алынган жыйынтык бирдей маанилүү, же балким өзүнөн дагы маанилүүрөөк болуп чыгаарын түшүнүү керек. Интерактивдүү ыкманын, жаңы ыкманын саясаты – жөн гана маалыматты берип тим болбостон, студентти жоопту өз алдынча табуу ыкмасына үйрөтүү болуп эсептелинет. Инновациялык методдун өзгөчөлүгү жөнөкөйдөн татаалга өтүлөт.

Бүгүнкү илим менен техниканын алдыңкы планга чыккан, маалыматтын болуп көрбөгөндөй кулач жайган шартында окутуу маселесинде методисттер, психологдор, педагогдор өздөрүнүн изилдөө иштеринде бүгүнкү студенттин, бүгүнкү окуучунун жөндөмдүүлүктөрүн өз алдынча билим алууга жана өзүн-өзү текшерүүгө басым жасоо менен

калыптандыруунун зарылдыгын ырасташууда. Студент буга чейин ээ болгон теориялык билимдерин дагы да тереңдетип өрчүтүү менен бирге, тез, ыкчам интеллектуалдык, билгичтиктерге, көндүмдөргө ээ болуу жагына да басым коюшат. Бул болсо, студенттердин өзгөрүүсүнө, билим алуудагы жаңы шарттарга ылайык ээ болуу жөндөмдүүлүктөрү жогорку билим берүүнү модернизациялоодо пайда болгон “компетенттүүлүк “ түшүнүгүнүн маанисин аныктап турат.

Компетенттүүлүк – бул адамдардын ар түрдүү билимдерди, билгичтиктердин элементтерин жана иш- аракеттин ыкмаларын белгилүү бир кырдаалда (окууда, инсандык, кесиптик иш аракеттерде) өз алдынча колдонууга болгон жөндөмдүүлүгү.

Ошентип, компетенттүүлүктүн эрежесине кайрылсак, бул ишмердиктин ыкмаларын өздөштүрүү жана аларды турмуштук практикада аткарган милдеттүүлүктөрүн нормативдик талаптарга жооп бергидей деңгээлге жеткире билген билгичтик болуп эсептелет. Ал эми компетенция түшүнүгү болсо, кесиптик иш-аракетти аткарууну камсыз кылган сапаттардын, шык-жөндөмдөрдүн жыйындысы. Орустун улуу окумуштуусу А.В. Хуторской компетенцияга төмөндөгүдөй аныктама берип: “Өзүнүн түшүнүгүн, билгичтигин белгилүү бир ишмердиктин тармагында иштөөгө керектелген касиеттердин жыйындысы “- катары белгилейт.

Студенттердин, окуучулардын компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу, өркүндөтүү заманбап билим берүү системасынын негизги максаттарынын эң негизгилеринин бири. Студенттин мамлекеттик тилдин теориясы жана методикасы боюнча теориялык билимин андан ары өркүндөтүп, практикада колдонуу ишмердигин компетенттүүлүк негизге багыттап, аны ишке ашыруусунун жана келечектеги кесиптик компетенттүүлүгүн калыптоосунун башкы компоненти боло алгыдай шартка жеткирүү болуп саналат. Замандын талабы билимдүү, коомдо болуп жаткан бардык маалыматтар менен кабардар, интеллектуалдык деңгээли бийик, ар тараптан ой- жүгүртө алган, чыгармачылык менен изденген, коомдогу өзгөрүүлөрдү туура кабыл алган, өз оюн, логикалык ой жүгүртүүлөрүн толук жеткире алган инсанды тарбиялоо жана калыптандыруу болуш керек. Инсанга сапаттуу билим берүүнүн бир бутагы катары анын предметке болгон кызыгууларын арттыруу болуп эсептелинет. ЖОЖдордо билим берүү процессинин максаты: коомдун бардык тармактарына жооп бере ала тургандай инсанды тиешелүү түрдө ишмердүүлүктөргө даярдоо, билимдин калыптанышынын кыймылдаткычтарын топтоодогу, баалуулугун жүргүзүүдөгү студент менен окутуучунун ортосундагы татаал ишмердүүлүк, б.а, окуу процессиндеги зарыл жана жеткиликтүү маалыматтарды студенттерге жеткирүү аракеттери.

Учурда окутуучуга коюлуп жаткан талаптардын негизгилеринен болуп, маалыматтын заманындагы студенттерди, окуучуну окутуп, тарбиялоо иштеринде жаңыча мамиле жасоосу, изденүүсү, чыгармачылык менен ой жүгүртүүсү, күн санап билимин өркүндөтүп туруусу, учур талабына ылайык жаңы техниканы сабакта колдонуусу эсептелинет. Чеберчилигин өсүрүү деген бул биринчиден, окутуудагы көптөгөн булактарга таянуусу, ой жүгүртүп изденүүсү, азыркы техникалык каражаттарды чыгармачылык менен пайдалана билүүсү, жаңы маалыматтар менен кабардар болуп туруусу, жаңы, керектүү адабияттар менен камсыз болуусу.

Интерактивдүү ыкмалар менен сабак өтүүдө окутуучу менен студенттин ортосунда мамиле өзгөрөт. Бири жогорудан карап, экинчиси төмөндө турбайт. Ар дайым эле мугалимдики туура, ага кыңк дебей баш ийүү деген нерсе жоголот. Бул учурда теңчилик, алакалаш мамилени, чыгармачылык кызматташтыкты көздөгөн диалог ишке ашат. Бала мугалимге өз оюн эч качан тартынбай атып, өз чындыгы менен күрөшө алат. Жеке “мен” деген түшүнүк кыскарып, топ, топтун мүчөлөрү үчүн аракет, топтун оюу менен макулдашуу, келишүү принциптери жаралат. Сүйлөшүлөт, мамиле түзүлөт. Бири- бирине жардам берүү, көмөк көрсөтүү, жаңы идея жаратуу, башка бирөөнүн пикирин сыйлоого үйрөнүү ишке ашат. Ушул жагынан алганда интерактивдүү ыкмада окутуунун методдору тил үйрөтүүгө пайдалуу жагдай экени белгилүү. Пикир алышуунун, сүйлөөнүн өзү эле сүйлөөгө үйрөтөт. Окутуучу кандай гана методду колдонбосун, мейли интерактивдүү методду, мейли

традициялуу методду колдонбосун жыйынтыгында студентте тилдик компетенция түзүлүүсү зарыл. Традициялык ыкмада студент оюн окутуучуга айтса мында топко билдирет. Өз оюнун тууралыгын аныктап көргөзөт. Окутуу ишинде колдонулган жаңы методдор кыргыз тилин мамлекеттик тил катары үйрөтүүдөгү керектүү түзүлгөн жагдай болуш керек. Изилдөө ишибиздеде буга чейин бир канча жолу тилди бөтөн тил катары үйрөтүүдө эң маанилүү, керектүү нерсе - бул сүйлөшүү, пикир алышуу эсептелинерин кеп кылып келебиз. Ушул өңүттөн караганда кандай гана аракет жасалбасын, жыйынтыгында эффективдүү натыйжа алынгыдай, башкача айтканда студентте тилдик компетенция түзүлүүсү зарыл. Сабактын жыйынтыктоочу бөлүгүндө градациялык методга кайрылууга болот. Бул жерден ар түрдүү критерийлер боюнча студент өзүн-өзү баалайт. Аталган ыкма өзүн-өзү баалоодо башкаларга уят болбогудай калыс, чын сезим менен баалоого үйрөнөт, туура эмес жактарын, кемчилигин сезип, моюнга алганга жетишет.

Билим берүү технологиясынын өнүгүшү менен инновациялык ыкмалар кыргыз тилин окутууда дистанттык ыкмалар менен, техниканын көп түрлөрү менен, ар кандай видео тасмалар менен үйрөтүү, сабактарда компьютердик жана укма каражаттарды колдонуу методдору кеңири пайдаланылат.

Бүгүн маалыматка сын көз менен карап, өзүнүн реалдуу дүйнөсүн кура билгендин орду айкын болуп келүүдө. Улам өзгөрүлүп, улам жаңылыктар кирип жаткан азыркы коомдук чөйрөнүн талаптарына шайкеш иш аткара билүүгө, маалыматты ылгай билүүнү, кайсынысы маанилүү экенин билип чечим кабыл алганга багыт алуусу керек. Кандай гана маалымат болбосун ага карата студентте сын көз караш калыптануусу жөн. Бирок, бул нерсе бат эле ишке аша калбайт. Ал үчүн ойду калыптандыруунун төмөндөгүдөй жолдору ишке ашыш керек. Маалыматты топтоо эле жетишсиз. Ал үчүн аң- туюмга таасир этүүсү, түшүнүү, ойлонуу процесстери ишке ашырылат. Адегенде “мээ чабуулу” жолу менен студенттердин билген нерселери же билем деп эсептеген маалыматтары менен мазмундуу – концептуалдуу шартта уюшулат. Бул жагдайда окутуучу өзү азыраак сүйлөп, аудиторияга көбүрөөк сүйлөөгө, оюн билдирүүгө мүмкүнчүлүк берүү жагы маанилүү. Мында окутуучу жол көрсөтүүчү, багыт берүүчү болушу керек жана аудиторияны ойлонууга түрткү берип, дүйнө таанымдын пикирин калыптандырууга тийиш, ошол эле мезгилде ой- пикирин кунт коюп угуу жана ар бир студентти өз оюн иреттеп айта алууга түрткү берип туруусу зарыл. Интерактивдүү ыкма менен окутууда топ ичинде максаттуу багытта сүйлөшүү үчүн кептик темалардан өтө зарыл нерсе - бул текст болуп саналат. Кептик материал (текст) тил үйрөтүүдөгү толук максаттуу сөзсүз делген компонент болуп эсептелинет. Канча жылдан бери эле текстти өткөндө баягы эле калыпка салгандай: текстти окугула, суроолорго жооп бергиле, план түзгүлө, которгула делген тажатма тапшырмалар бериле берет. Текстти окутуудагы ушул тажатма, кызыксыз методду сынчыл ойломдун жардамы менен ары түшүнүктүү, ары жөнөкөй, ары кызыктуу кылып өтсө болот. Жаңы ык-усулдар өтүлүүчү материалды жөн гана өздөштүрбөстөн, ички, жеке “мен” түшүнүгү аркылуу жарып өтүп, аң- сезимге сиңет. Сынчыл ойлом - бул өз алдынча ой жүгүртүү. Сынчыл ойломдун жаңы ык-усулдары, технологиялары менен окутуу тексттин негизинде түзүлөт.

Дагы бир методду, «Кейс-методдун» ала турган болсок, мында студент чыныгы турмуштагы жагдайлар жөнүндө ойлонот, тармактык дагы жагдайларды чечүүгө өзүнүн алган билимин активдештирип, пайдалана алат. Бул метод көбүнчө юридикалык адистиктерде билим алып жатышкан студенттерге, адвокаттарды, прокурорлорду, аналитиктерди даярдоодо эң керектүү педагогикалык каражат болуп саналат. «Сот жүрүп жатат» деген теле берүүдө да ушул «кейс-методу» колдонулат.

ЖОЖдун студентти өздөштүргөн интеллектуалдык ишмердүүлүк ыкмаларын тил үйрөнүүчүлүк максатта пайдаланып, тез эсине тутууга, ар кандай текстти которууга, бөтөн тилди үйрөнүү максатында жеке, өнөктөшү, топ менен ж.б. жолдор менен жете билүүгө үйрөнүшү керектигине токтолдук. Бул үчүн студент өзүнүн окуу, тил үйрөнүү ишмердүүлүгүн сабакта, сабактан тышкары да пландаштырып, долбоорлоп, ойлонуп жүрүшү жөндүү.

Ошентип, студенттердин тилдик компетенттүүлүгүн калыптандырууда окутууну жаңыча, интерактивдүү ык-усулдар, технологиялар менен жүргүзүү мамлекеттик тил сабагынын натыйжалуулугун арттырат. Жана анын жолдорун, ыкмаларын табууга, өркүндөтүүгө жетиштирет.

Колдонулган адабияттар

1. Акматов, Б.М., Муканбетова, А.С. Кыргыз тилин окутуунун инновациялык технологиясы. (Теория жана практика). 2-китеп. Монография. - Б.: Полиграф ресурс, 2010, - 241б.
2. Хуторской А.В. Практикум по дидактике и современным методикам обучения (Серия "Учебное пособие") - СПб.; Питер, 2004, 504-б,
3. Рысбаев С, Кыргыз Республикасындагы тил саясаты жана мамлекеттик тилди үйрөтүүнүн жаңы модели тууралуу, Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары, Бишкек.; 2012, 30-34б,
4. Чыманов Ж.А, Кыргыз тили: Окутуу методдору.; Бишкек, 2007, 97
6. Мамбетсадыкова Н.Э., Мусаева Н.Э. Проблемы развития государственного языка / Н.Э. Мамбетсадыкова, Н.Э. Мусаева // Известия Кыргызского государственного технического университета им. И. Раззакова. 2019. № 3 (51). С. 238-240.
7. Саякбаева Ж.Б., Сонколова К.А., Дыканалиев К.М. Кесиптик окутуу системасында маалыматтык технологияларды колдонуу/ Ж.Б. Саякбаева, К.А. Сонколова, К.М. Дыканалиев // Известия Кыргызского государственного технического университета им. И. Раззакова. 2019. № 3 (51). С. 238-240.

УДК 351.855.3(075.2)

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИНИН ДҮЙНӨЛҮК КӨЧМӨНДӨР ОЮНДАРЫНДАГЫ РОЛУ

Арпачиев Канатбек Макенович, аспирант, Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясы, Кыргызстан, 720044, Бишкек ш., Ахунбаев 97, akmgos@mail.ru

Аннотация: Бул макалада мамлекеттик органдардын "Дүйнөлүк көчмөндөр оюндарынын" брендин таанытууга болгон аракети каралат. Дүйнөлүк көчмөндөр оюндарынын башталышы менен мамлекеттик органдар эл аралык институттар менен биргеликте тыгыз иш алып баргандыгы. Дүйнөлүк көчмөндөр оюндарын өткөрүүгө байланыштуу биринчи бюджеттик мекеме түзүлгөндүгү тууралуу баяндалат.

Өзөктүү сөздөр: Мамлекеттик органдар, Түрк Кенеш, уюштуруу коитети, атайын иштөө тайпасы, этномаданият, этноспорт.

РОЛЬ ГОСУДАРСТВА ВО ВСЕМИРНЫХ ИГРАХ КОЧЕВНИКОВ

Арпачиев Канатбек Макенович, аспирант, Кыргызская государственная академия физической культуры и спорта, Кыргызстан, 720044, Бишкек, Ахунбаева 97, akmgos@mail.ru

Аннотация: В статье рассматривается деятельность государственных органов в становлении и продвижении бренда «Всемирные игры кочевников». С момента становления Всемирных игр кочевников обеспечена слаженность деятельности государственных органов в том числе по работе с международными институтами. Впервые создано бюджетное учреждение по проведению Всемирных игр кочевников.

Ключевые слова: Государственные органы, тюркский совет, оргкомитет, специальная рабочая группа, этнокультура, этноспорт.

THE ROLE OF THE STATE IN THE WORLD NOMAD GAMES

Arpachiev Kanatbek Makenovich, graduate student, Kyrgyz State Academy of Physical Culture and Sports, Kyrgyzstan, 720044, Bishkek, Akhunbaeva 97, akmgos@mail.ru

Abstract. The article deals with the activities of the state authorities in the formation and promotion of the brand of the World Nomadic Games. Since the establishment of the World Games of Nomads, the coherence of activities of state bodies, including the work with international institutions, was ensured. For the first time a budgetary institution for holding the World Games of Nomads was established.

Keywords: state bodies, Turkic Council, organizing committee, special working group, ethnoculture, ethnospport.

Актуальность исследования. Уникальность роли государства во Всемирных играх кочевников заключается во взаимодействии государственных органов и установлении сотрудничества с международными институтами по вопросу Всемирных игр кочевников.

Всемирные игры кочевников – это самый масштабный международный проект Кыргызской Республики, инициированный Правительством Кыргызстана в 2012 году для возрождения и сохранения культуры кочевой цивилизации. Основные цели Всемирных игр кочевников заключаются в укреплении интеграции в регионе, сплоченности тюркоязычных стран и придании существенного импульса развитию идеологии, основанной на традиции предков и общности кочевой культуры народов мира.

Впервые инициатива проведения Всемирных игр кочевников была выдвинута на Втором Саммите Тюркского совета, бывшим президентом Кыргызстана Алмазбеком Атамбаевым 23 августа 2012 года, где впервые были оглашены идеи по возрождению и поддержке традиций тюркского народа и проведение Всемирных Игр Кочевников на регулярной основе. Его предложение нашло широкую поддержку среди руководителей стран-членов Совета сотрудничества тюркоязычных стран. (ССТГ - международная организация, объединяющая современные тюркские государства, главной целью которой является развитие всестороннего сотрудничества между государствами-членами. Она создана в 2009 году по инициативе президента Казахстана Нурсултана Назарбаева. Совет сотрудничества тюркоязычных государств - уникальная международная организация, роль которой значительно возрастает в современном мире. Для всех членов организации очень важно дальнейшее укрепление авторитета и потенциала ССТГ.)

В 2014 году 5 июня в городе Бордум (Турция) прошел 4ый Саммит Тюркского совета где Главы государств Тюркского совета подтвердили поддержку «первым играм кочевников» и подчеркнули важность возрождения исторических и культурных особенностей государств-членов через подобные мероприятия.

Первые Всемирные игры кочевников прошли в городе Чолпон-Ата Иссык-Кульской области Кыргызстана. На побережье озера с участием Президента Кыргызстана Алмазбека Атамбаева состоялась церемония открытия Первых Всемирных игр кочевников, которая сопровождалась театрализованным представлением.

В первых Всемирных играх кочевников приняли участие спортсмены 583 спортсмена из 19 стран: Азербайджан, Австрия, Афганистан, Беларусь, Бразилия, Германия, Казахстан, Кыргызстан, Литва, Монголия, Россия, США, Таджикистан, Туркмения, Турция, Узбекистан, Франция, Швеция, Южная Корея.

Непосредственно за подготовку и проведение ВИК отвечал оргкомитет под руководством вице-премьер-министра Кыргызской Республики, созданный распоряжением премьер-министра Кыргызской Республики от 19 мая 2014 года.

Распоряжением Правительства Кыргызской Республики от 3 сентября 2014 года № 374-р Полномочным представителям Правительства Кыргызской Республики в областях, главам местных государственных администраций, мэрам городов Бишкек и Ош (по

согласованию), руководителям органов местного самоуправления (по согласованию) поручено принять участие в организации юрточного городка на джайлоо «Кырчын» Иссык-Кульского района в рамках проведения туристического фестиваля «Всемирные игры кочевников».

На 5-м саммите Тюркского совета, который состоялся 11 сентября 2015 года в Астане (Казахстан) была достигнута договоренность о проведении II Всемирных игр кочевников в Кыргызской Республике вместе с 6-м саммитом Тюркского совета.

В рамках подготовки к предстоящим играм Первым вице-премьер-министром Кыргызской Республики Аалы Карашевым за № 6-4000 от 21 декабря 2015 г. утвержден план по подготовке и проведению мероприятий.

Первое заседание Специальной рабочей группы по Вторым Играм кочевников началось 3 февраля 2016 года в Бишкеке, организованное Государственным агентством по делам молодежи, физической культуры и спорта при Правительстве Кыргызской Республики. Во встрече принимали участие делегации, состоящие из спортивных экспертов стран-членов ССТГ и делегация Секретариата Тюркского совета во главе с заместителем генерального секретаря Омером Коджаманом.

5 марта, 2016 года на заседании Рабочей группы в Стамбуле при участии министров спорта и молодежи Кыргызстана, Казахстана, Азербайджана и Турции, которые входят в состав Совета стран тюрко-язычных государств (ССТГ), было утверждено положение и регламент II Всемирных игр кочевников.

Второе заседание специальной рабочей группы по Вторым Всемирным играм кочевников прошло 24 июня 2016 года на Иссык-Куле, организованное Государственным агентством по делам молодежи, физической культуры и спорта при Правительстве Кыргызской Республики. В заседании принимали участие делегации, состоящие из спортивных экспертов из стран-членов ССТГ, членов Высшего судейского совета и делегации Секретариата Тюркского совета во главе с заместителем генерального секретаря Омером Коджаманом.

Отмечается, что во Вторых Всемирных играх кочевников принимали участие 62 иностранных государства; из них 17 стран представили культурные программы; спортивные делегации были представлены 62 странами и 1200 участниками (тренеры и спортсмены). В 2016 году в отличие от первых игр увеличено количество соревнований по национальным видам спорта. Представители разных стран соревновались по 23 видам спорта.

Организационно-рабочая группа Вторых Всемирных игр кочевников была создана приказом Государственного агентства по делам молодежи, физической культуры и спорта при Правительстве КР за №270-О.

В целях обеспечения безопасности распоряжением Правительства Кыргызской Республики от 27 июня 2016 года № 341 образован оперативный штаб по обеспечению общественного порядка и безопасности граждан на период подготовки и проведения II Всемирных игр кочевников.

Распоряжением Правительства КР от 18 сентября 2017 года № 407-р в целях обеспечения своевременной подготовки к успешному проведению третьих Всемирных игр кочевников (далее - Игры) в Кыргызской Республике в 2018 году создан организационный комитет по подготовке и проведению третьих Всемирных игр кочевников под председательством Первого вице-премьер-министра Кыргызской Республики. Учитывая опыт проведения первых и вторых Всемирных игр кочевников постановлением Правительства КР от 8 ноября 2017 года № 733 был образован секретариат по подготовке и проведению III Всемирных игр кочевников.

Основной целью секретариата является осуществление комплекса мер по подготовке и проведению III Всемирных игр кочевников на международном уровне. В свою очередь приказами Государственного агентства по делам молодежи, физической культуры и спорта при Правительстве Кыргызской Республики были созданы организационный комитет и рабочая группа по подготовке и проведению третьих Всемирных игр кочевников.

Госагентством официально по дипломатическим каналам было направлено приглашение на игры в 104 страны мира, 74 страны и 12 субъектов Российской Федерации приняли участие на играх.

2 сентября 2018 года на церемонии открытия Третьих Всемирных игр кочевников приняли участие Президент Турецкой Республики Реджеп Тайип Эрдоган, Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев, Президент Татарстана Рустам Минниханов, Премьер-министр Венгрии Виктор Орбан.

В состязаниях приняли участие около двух тысяч спортсменов из 74 стран и 12 субъектов Российской Федерации, в 37 видах спорта.

Согласно Совместному заявлению 4-го Высшего совета стратегического сотрудничества между Кыргызской Республикой и Турецкой Республикой, главы государств договорились о проведении IV ВИК на территории Турецкой Республики и что соответствующие органы сторон подпишут двусторонний документ по указанному вопросу. В этой связи между Госагентством и Министерством молодежи и спорта Турецкой Республики подписан меморандум о взаимопонимании о проведении IV ВИК. Согласно меморандуму стороны договорились об определенных условиях проведения IV ВИК, в том числе по правилам видов спорта.

Третья встреча министров молодежи и спорта стран участниц Тюркского совета прошла с 4 по 6 декабря 2018 года в городе Астана, Республика Казахстан. В рамках встречи были обсуждены вопросы сотрудничества в области молодежной политики и спорта. Также, министры спорта стран-участниц ССТГ поддержали передачу права проведения Четвертых ВИК Турецкой Республике и выразили готовность оказать содействие в проведении. Турецкая сторона отметила опыт Кыргызской Республики в подготовке и проведении Игр и выразила желание в содействии со стороны Кыргызской Республики.[6,7]

В целом проведенный анализ организации Всемирных игр кочевников позволяет сделать вывод о следующем.

В первую очередь Всемирные игры кочевников заложили основу сотрудничества государственных органов, высших должностных лиц, глав Государств в организации и продвижении этнокультурного, этноспортивного движения в мире. Сотрудничество стран ССТГ в проведении Всемирных игр кочевников показало положительный опыт сотрудничества государственных институтов и международных организаций в продвижении новых положительных практик социокультурных функций физической культуры и спорта.

Методы исследования: интервью, опрос, контент анализ, сравнение, измерение, системный подход.

Литература

1. Итоги II Всемирных игр кочевников: отчет Секретариата ВИК. Бишкек, 2016.
2. Отчеты Государственного агентства по делам молодежи, физической культуры и спорта при Правительстве Кыргызской Республики за 2014, 2016, 2018, 2019 годы;
3. Официальный сайт министерства юстиции Кыргызской Республики; [Электронный ресурс] /– Режим доступа: <http://worldnomadgames.com/ru/page/Sekretariat/#>
4. Секретариат по подготовке и проведению III Всемирных игр кочевников <https://undocs.org/ru/A/RES/71/249/>
5. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 22 декабря 2016 года [Электронный ресурс] /– Режим доступа: <https://cis.minsk.by/news/10052/zaavlenie-glav-gosudarstv--ucastnikov-sodruzestva-nezavisimyh-gosudarstv-o-vsemirnyh-igrah-kocevnikov>
6. Жуманазаров К.П. Познавательная активность учащихся / К.П. Жуманазаров // Известия Кыргызского государственного технического университета им. И. Раззакова. 2020. №1 (53). С.99-105
7. Саякбаева Ж.Б., Сонколова К.А., Дыканалиев К.М. Кесиптик окутуу системасында

маалыматтык технологияларды колдонуу/ Ж.Б. Саякбаева, К.А. Сонколова, К.М. Дыканалиев // Известия Кыргызского государственного технического университета им. И. Раззакова. 2019. № 3 (51). С. 238-240.

УДК 321:323.27(575.2)

КЫРГЫЗСТАНДЫН ДЕМОКРАТИЯНЫ КУРУУГА КАРАЙ ТАТААЛ ЖОЛУНДАГЫ «ҮЧ ӨТКӨӨЛ» ЖЕ ДЕМОКРАТИЯНЫН ҮЧ ТОЛКУНУ

Темирбекова Асель Темирбековна, Кыргыз Республикасынын тышкы иштер министрлигинин алдындагы К.Диканбаев атындагы Дипломатиялык академиянын аспиранты, моб.тел.:0555 260992; эл.дарек: asel_temirbekova92@mail.ru

Аннотация. Эгемендүү Кыргызстандын тарыхына «Үч өткөөл» же мамлекетте демократияны куруунун татаал жолунда үч толкун катары кирген, 2002-жылдагы Аксы окуясынын, 2005-жылдын 24-мартындагы жана 2010-жылдын 7-апрелиндеги саясий толкундардын (саясий көтөрүлүштөрдүн) негизги себептери каралат. А. Акаев түзгөн үй-бүлөлүк жана кландык башкаруу системасы эки ынкылаптын (революциянын) ишке ашуусуна түрткү болду. Бул өбөлгөлөрдү (таасирлерди) изилдөө бүгүнкү күнү актуалдуу маселелердин бири болууда. Бул өбөлгөлөрдүн табиятын изилдөөнү белгилүү окумуштуулар: Л. Морган, Ф. Энгельс, С.Горак, П.Кокайсл жана А.Уманов тарабынан иштелип чыккан түшүнүктөрдөн, теориялардан жана ыкмалардан баштоо керек. Терең өзгөрүүлөр жана трагедиялуу кагылыштар менен коштолуп, рынок мамилелерине негизделген менчиктин түрдүү процессине жана Кыргызстандагы саясий системанын демократияланышы Кыргызстандын жаңы тарыхы үчүн мүнөздүү өзгөчөлүк болууда.

Өзөктүү сөздөр: конституция; автономия; партия; саясий система; демократия; тоталитаризм; улут; паракордук; клан; авторитардык башкаруу

«ТРИ ПЕРЕХОДА» НА СЛОЖНОМ ПУТИ ПОСТРОЕНИЯ ДЕМОКРАТИИ КЫРГЫЗСТАНА, ИЛИ ТРИ ВОЛНЫ ДЕМОКРАТИИ

Темирбекова Асель Темирбековна, аспирантка Дипломатической академии МИД Кыргызской Республики им.К.Диканбаева, asel_temirbekova92@mail.ru

Аннотация. Демократизация политической системы Кыргызстана и процесс перехода к разнообразию собственности, основанные на рыночных отношениях, сопровождаемые глубокими изменениями и трагическими столкновениями, являются особенностью, характерной для новейшей истории Кыргызстана.

Ключевые слова: конституция; автономия; партия; политическая система; демократия; тоталитаризм; национальность; коррупция; клан; авторитарное управление.

«THREE TRANSITIONS» ON THE COMPLEX WAY OF BUILDING DEMOCRACY OF KYRGYZSTAN OR THREE WAVES OF DEMOCRACY

Temirbekova Asel, Graduate student Diplomatic academy Named after Kazi Dikambaev of the Ministry of foreign affairs of the Kyrgyz Republic, e-mail: asel_temirbekova92@mail.ru

The democratization of the political system of Kyrgyzstan and the process of transition to a diversity of ownership based on market relations, accompanied by profound changes and tragic clashes, are a feature characteristic of the recent history of Kyrgyzstan.

Keywords: constitution; autonomy; party; political system; democracy; totalitarianism; nationality; corruption; clan; authoritarian governance.

Постсоветтик республикалардын көпчүлүгү баштарынан кечиргендей эле, эгемен Кыргызстан да өнүгүү жолун тандоонун оор жүгүн башынан кечирүүдө. Кыргызстандын демократияны курууга карай татаал жолундагы “үч ашуу” же демократиянын үч толкунун бөлүп кароого болот. Шартуу түрдө аларга Аксы окуяларын, 2005-жылдагы жана 2010-жылы 7-апрелдеги кандуу саясий төңкөрүштөрдү кийирүүгө болот.

Айрым изилдөөчүлөр Кыргызстанда болгон эки элдик революцияны (2005-жылдын 24-марты, 2010-жылдын 7-апрели) Югославия, Грузия, Украинадагы саясий окуяларга салыштырышып, бул өлкөнүн ичиндеги саясий, экономикалык жана социалдык оор абалдан улам келип чыккан элдин бийликке каршы күрөшүнүн жыйынтыгы эмес, тескерисинче, чет өлкөлөрдүн, АКШнын, көптөн берки кийлигишүүсүнүн жыйынтыгы деп чыгышкан. К.Бакиев акыркы мезгилдерде В.Путинге таптакыр эле жакпай калган, ошондуктан 7-апрель окуясы толугу менен Москванын кылганы деген бүтүмдөр да болгон. Жок, андай эмес, кыргыз окуяларынан Москванын, Вашингтондун же Бээжиндин “колун” издештин кереги жок, өзү араң турган Кыргызстанды биротоло кудуретсиз кылып коюуга алардын эч кызыкчылыктары жок – дешкен үчүнчүлөрү.

“Эгемендүү Кыргызстандын тарыхында 2010-жылкы апрель окуялары эң каардуу саясий зомбулук катарында калды. Андан жапа чеккендер чындыктын даңазаланышына укуктуу”, - деген бааны Хьюман Райтс Вотч (Human Rights Watch) уюмунун Европа жана Борбор Азия боюнча адиси Андреа Берг берген. Көз карандысыз Хьюман Райтс Вотч уюму 6-8- апрелде болгон Кыргызстандагы окуялар боюнча иликтөө жүргүзүп, Кыргызстандын Убактылуу өкмөтүн апрель окуяларын иликтөө үчүн эл аралык комиссия түзүүнү тездетүүгө чакырган. Бул талапка Убактылуу Өкмөт болсо тиешелүү укук коргоо органдары тарабынан стандарттык мүнөздөгү тергеп-тескөө иштери жүргүзүлүп жаткандыгын билдирип жооп узаткан.

Экс-президент Р.Отунбаева 2013-жылы 5-апрелде Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинде өткөн «Аксы окуясынын жана 2005- жана 2010-жылдардагы революциянын сабактары» аттуу илимий-практикалык конференцияда чыгып сүйлөп: «Мына бүгүн айтып атышат, “Ким Бакиевди чыгарып жиберсе, ошол жоопкерчиликти мойнуна алсын” деп. Мен чыгардым Бакиевди. Мен жоопкерчиликти алганга даярмын», - деп белгилеген.

Р.Отунбаеванын айтымында, 7-апрелден кийин К.Бакиев түштүктө болуп, күч топтой баштаган. Абал өтө оор эле, жарандык согуш башталып кетиши да ыктымал эле. «Мына ошондо, мага Нурсултан Абишевич телефон чалды. Ал киши айтты: “Мен азыр Вашингтондомун. Менин жанымда азыр президент Медведев, президент Обама турушат. Булар мына момундай сунуш жасап атат. “Бакиевди чыгарып жиберип керек. Чыгарып жиберип, мына силер болсо толук өлкөнүн баарын контролдоп, тынчтыкты орноткула, колуңардан келген ишти жасагыла”. Мен ошону Убактылуу өкмөттүн мүчөлөрүнө айттым. Көбү болбой коюшту, жок биз жоопкерчиликти албайбыз дешип. Ошондо мени көбү колдогон эмес, аны өз колума алууга туура келди. Эки державанын президенттери чыгарыш керек дешти жана биздин жардам керек болсо, жардам беребиз дешкен. Биздин баардык чечимдер туура болду деп ойлойм», - деген Р.Отунбаева.

2017-жылы 17-мартта Казакстандын президенти Нурсултан Назарбаев Астанада маалымат жыйын өткөрүп, “Айкын” гезитинин башкы редактору Нуртөрө Жүсүптүн Кыргыз Республикасынын президенти Алмазбек Атамбаев тууралуу берген суроосуна да жооп берип жатып төмөнкүдөй, буга чейин коомчулукка белгилүү эмес, маалыматты айткан: “...Анан Кыргызстанда жарандык согушу болуп кетпесин деп мен Бакиевди алып чыгып кеттим. Анын тегерегинде калың топ тарапкерлери бар болчу. Бишкекке барып, баарын кыйратабыз деп олтурган кезде Отунбаева деген ошол кездеги мамлекеттин башчысы мага кол кат жазды. Ал кат бизде сакталуу. “Бакиевди алып кетиңиздер” деп суранганынан уяктарды жиберип, аскерлерди жиберип, мен алып чыгып кеттим. Ошентип тынчтык орнотконбуз”.

К.Бакиев менен А.Акаев, айрым замандаштарынын оюнча, бири биринен анча деле айырмаланбаган, мамлекеттик эң жогорку бийликти ишке ашырууга зарыл болгон авторитеттери жетишсиз, мамлекеттик бийликтин каржы, кадр, күч органдары жана башка ушу сыяктуу орчундуу бийлик рычагдарын өздөрүнүн үй-бүлө мүчөлөрүнө тарттырып ийишкен, эркисиз жана коркок жетекчилерден болушкан.

Анализ көрсөткөндөй, 2005-жылкы 24-март менен 2010-жылкы 7-апрель окуяларына алып келген негизги себептер өздөрүнүн формасы жагынан айырмаланганы менен ички маңызы боюнча бирдей эле болгон. 2005-жылкы 24-март окуялары учурундагы оппозициянын лидерлери тарабынан берилген убадалар менен программалар аткарылбай калгандан улам, кийинки беш жылдын ичинде элдин үмүтү менен тилеги акталбай, бийликке каршы элдин маанайы мурункудан да начарлап кеткендигинен улам кыргыз коому 7-апрель алааматына дуушар болгон.

Мамлекетти башкаруунун үй-бүлөлүк жана кландык схемасын түзүүнүн башкы максаты - жемкорлук болгон.

Эки революцияга тең алып келген өбөлгөлөрдүн негизгиси А.Акаев түзгөн үй-бүлөлүк жана кландык башкаруу тутуму экендиги тууралуу талаш деле жок. Мына ушул негизги өбөлгөнүн жаратылышын изилдөө бүгүнкү күндө актуалдуу илимий маселелерден болууда. Албетте, адатка ылайык, изилдөөлөр ушул маселе боюнча буга чейин иштелип чыккан концепциялар менен теорияларга, таанымал окумуштуулар сунуштаган аныктамалар менен ыкмаларга таянуудан башталат. Клан маселесин караганда америкалык индеецтердин арасында чоңойгон, кийин улуу этнограф болгон Л.Моргандын “Байыркы коом”, Ф.Энгельстин “Үй-бүлөнүн, жеке менчиктин жана мамлекеттин келип чыгышы” эмгектеринен баштап, азыркы чех окумуштуулары С.Горактын “Ортоазиялык элиталардын иденттүүлүгүн трансформациялоо: Салт жана заманбап” жана П.Кокайсл менен А.Усмановдун “Кыргызстандын тарыхы өзүлөрү көргөндөрдүн көздөрү менен” сыяктуу илимий эмгектерди пайдалануу сөзсүз керек. Ал китептерде кландык башкаруу тутумунун пайда болушу жана өнүгүшүнүн, коом үчүн анын аянычтуу кесепеттеринин объективдүү мыйзам ченемдери аныкталган. Ошол эле учурда бул маселеге келгенде ар өлкөнүн, ар бир элдин өзүнө гана мүнөздүү өзгөчөлүктөрү боло тургандыгын, ушуну эске алганда гана изилдөөлөр чыныгы маңызды айкын ачып берээрин белгилеп кетмекчибиз.

Клан – тар маанисинде “үй-бүлө”, ал эми кең маанисинде “балдары, тукуму, бир туугандары” деген эле маанини берет. Кээ бир изилдөөчүлөр кыргыздардын салттык коомун модерндештирүүдө, б.а. заманбапка ылайык кайра курууда элдин уруу-уруктарга, түндүк-түштүккө бөлүнүшүнүн таасири астында патрон-клиент схемасына негизденген үй-бүлөлүк жана кландык башкарууну орнотууга мажбур болгон дешип Акаевдин мыйзамды көзүнө илбеген кылмыштуу кылыктарын актаганга, чындыкка дал келбеген, ойдон чыгарылган - “мезгилдин талабы”, учурдун зарылчылыгы” болгон, “Акаев жакшы эле болчу, алгачкы беш жылы жакшы эле иштеген, аны тегерегиндегилер бузду, мезгил күнөөлүү...” деген сыяктуу көз караштар да ар кандай жыйындарда, басма сөз беттеринде айтыла калып жүрөт...

Ооба, А.Акаевдин 1990-1991-жылдарда улуттун кызыкчылыгын ыйык тутуп, мамлекеттүүлүктү чыңдап, элдин эртеңи үчүн ак пейилден иштеп, тарыхта реформатор катары калып, “алгачкы президент” деген макамга ээ боло турган толук шансы болгон, ошол жылдары элдин ага карата колдоосу, ишеними жана үмүтү абдан жогору эле. Бирок, ал саясатта авторитардык режимди орнотуп, ал эми экономикада мамлекеттик менчикти жеке менчикке айландыруу процессинде туйтунуп, ичип-жеп, коррупциялык максаттарына жетүү үчүн үй-бүлөлүк жана кландык башкаруу системасын тездик менен орноткон. Ушундан улам саясий жана системалуу коррупцияны орнотуу акаевдик үй-бүлөлүк жана кландык башкаруу схемасын түзүүнүн негизги максаты болгон десек туура болот.

Мамлекеттик бийликтин бардык бутактарын де-юре да, де-факто да өзүнө баш ийдирүү үчүн, авторитардык саясий режимдин пайдубалын орнотуу үчүн президент А.Акаевге бир жылга жетпеген убакыт, тактап айтканда 1990-жылдын 27-октябрынан 1991-жылдын 12-октябрына чейин, жетиштүү болгон.

Ааламдашуу жараяны дүйнө элдерин улам көбүрөөк өзүнө тартып турган XXI кылымдын заманбап технологиялар заманында тарыхтын орто кылымдар дооруна мүнөздүү болгон “хандык” башкарууну орноткон президент А.Акаевдин үй-бүлөлүк саясий бийлигине каршы 2005-жылы 24-марттагы элдик ыңкылаптын толкунунда бийликке келген К.Бакиев, калктын талабына ылайык коррупцияны ооздуктоонун ордуна, акаевдик даяр патрон-клиент схемасын толугу менен пайдаланып жана өз балдары жана бир туугандары менен аны андан ары күчтөнкөндөн улам 2010-жылы 7-апрелде кезектеги элдик революция болуп өткөн. Эки революцияны тең Акаевдер түзгөн, Бакиевдер уланткан үй-бүлөлүк жана кландык кылмыштуу башкарууга каршы элдик нааразычылыктардын мааниси жагынан бир, ал эми формасы жагынан эки башка көрүнүшү катары кароо методологиялык туура ыкма. Бул революцияларды кыргызстандыктардын 1990-1991-жылдары башталган жемкорлукка каршы, адилеттүү башкаруу үчүн болгон талбаган күрөшүнүн эки баскычы катары кароо туура болот.

Корутунду. 1990-жылдарда А.Акаевде, 2005-жылы март окуяларынан кийин К.Бакиевде, 2010-жылы 7-апрелдеги кандуу окуялардан кийин Р.Отунбаева менен А.Атамбаевде өз элинин ой-тилеги менен бирге болуп, алардын ишенимин актап, өлкөсүн алга карай жетектеп, Кыргызстандын эле эмес, дүйнөлүк тарыхта көсөм жетекчи, улуу реформатор, даанышман улуттук лидер катары кала турган мүмкүнчүлүктөрү толугу менен болгондугуна карабастан, жалпы элдин аларга карата үмүтү менен колдоосу өз учурунда ченемсиз өлчөмдө болгондугуна карабастан, алардын алгачкы экөөсү тагдырдын чанда берилүүчү мындай ооматы менен мүмкүнчүлүктөрүн эли менен жеринин кызыкчылыктары үчүн чын дилден жана ак пейилден пайдалана алышкан эмес. Биринчи экөө өздөрүнүн кара ниеттигинин жана ач көздүгүнүн айынан өз эли- жеринен безип, качкын президенттер катары тарыхта калышкан. Ал эми Р.Отунбаеванын бир жарым жылга созулган президенттик миссиясы мааниси жана милдеттери жагынан башкача болуп, ачык атаандаштыкта өткөн 2011-жылы 30- октябрдагы шайлоо аркылуу ал президенттик бийликти эгемендиктин тарыхында биринчи жолу колдон-колго тынч өткөрүп бергенге жетишкен. Ал эми төртүнчү президент А.Атамбаев күч менен камакка алынып, сурак процесси жүрүп жатат.

2010-жылы 7-апрелдеги кандуу окуялар менен коштолгон элдик ыңкылаптан кийин кыргыз коомунун саясий системасы өзгөргөн. Эгемендүүлүктүн тарыхында биринчи жолу саясий системанын өзгөрүшү логикалык ирээттүүлүк менен жүргүзүлгөн. Алгач 2010-ж. 27-июнда жаңы Конституция кабыл алынган, андан соң, анын жоболоруна ылайык 2010-ж. 10-октябрда көп партиялуулук шартында парламенттик жана 2011-ж. 30-октябрда президенттик шайлоолор, 2015-жылдын 04-октябрында – кезектеги Жогорку Кеңешке шайлоо өткөрүлдү. Мына ушул маанилүү саясий иш чараларды мамлекетти башкаруунун парламенттик түрүнө өтүүдөгү алгачкы кадамдар катары кароого болот.

Жаңы Конституциянын башкы жетишкендиги - “үй-бүлөлүк” авторитардык бийлик режиминин укуктук негиздерин биротоло, экинчи баш көтөргүс кылып жойгондугунда. Бул Конституция мамлекеттик бийликтин бир кишинин колуна, айталык президенттин, премьер-министрдин, спикердин, же алардын үй-бүлөөлөрүнүн тегерегине топтолуусуна эми таптакыр жол бербейт. Эки жолку элдик ыңкылапка алып келген негизги себептер жоюлган. Эми саясий көйгөйлөр, алар канчалык татаал жана курч болбосун, көчөлөрдө эмес, тынчтык жолу менен, парламенттин ичинде, добуш берүү жолу менен чечиле тургандай укуктук талаа түзүлгөн.

2010-жылы 7-апрелдеги кандуу саясий ыңкылаптан бери тогуз жыл убакыт өттү. Мына ушул өткөн тогуз жыл убакыт ичинде ыңкылапка чыккан элдин авторитаризм менен коррупцияга каршы ой-тилектерин азын-оолак болсо да ишке ашырганга, мамлекетти башкаруунун демократиялык жолун тандап алганга кыргыз мамлекетинин башчыларында буга жетишээрлик эң жогорку мамлекеттик кызматтары менен бийлик-укуктары жана коомчулуктун күчтүү колдоосу болгон. Алардын авторитардык башкарууга каршы, коррупциялык схемаларга каршы, укук коргоо жана сот бийлигинин адилетсиздиктерине каршы чын ниеттен, толук кандуу жана чечкиндүү күрөшү мына ушул тогуз жыл ичинде

чыдамкайлык жана өжөрлүк менен, бийликтен четтетилип кылмыш иши ачылган, же дагы деле кызматта отурушкан коррупционерлердин жана алардын колдоочуларынын акылга сыйбагандай уюштурган каршылыктарына туруштук берүү менен уланууда.

Мыйзамдуулук гана, атка минерлердин мыйзам алдындагы толук жоопкерчилиги гана, бийликтин толук ачыктыгы менен адилеттүүлүгү гана элдин мамлекеттик бийликке карата ишенимин кайтарып, көп улуттуу өлкөнүн ынтымагы менен биримдигин кепилдей алат. Ааламдашуунун оп тартма айлампасында руху күчтүү, маданияты бийик, биримдүү, жаратман улуттар гана өзү тандаган багыттан чыкпай, дүйнөлүк коомчулук менен тыгыз алакада болуп, бакубат турмушта жашап, кылымдардан бери аздектеген ата мурасын келечек муунга өткөрүп бере алат.

Демократияга карай татаал жолдун Кыргызстан ашкан үч ашуусунан кийин коомдук аң-сезим да кескин өзгөрүп, эркин жана дүйнөлүк деңгээлде ой жүгүрткөн, өз укуктарын коргой билген, алдына бийик максаттарды койгон, иштин көзүн билген, иштерман жана сабаттуу, коррупцияга булганбаган жаштардын мууну калыптанууда. Алардын улуттун тарыхына, тилине, салтына болгон кызыгуулары артып, атажурт тарыхын изилдөөгө жана үйрөнүүгө ынтызардыгы өсүүдө. Тарыхты жазууда азыр мурдагыдай коммунисттик идеологиянын кадам сайын койгон идеологиялык тосмолору жок. Кыргыз тарыхын калыс изилдөө үчүн керек болгон булактардын жана даректердин географиясы да бүгүнкү күндө эбегейсиз кеңейген жана кеңейе бермекчи.[7,8]

Кыргыз коомунун саясий системасын демократиялаштырууга жана өлкөнүн экономикасын базар мамилелерине негизделген менчиктин көп түрдүүлүгүнө өткөрүүгө байланышкан процесстердин терең өзгөрүүлөр жана трагедиялуу кагылышуулар менен коштолушу Кыргызстандын соңку жаңы тарыхына мүнөздүү өзгөчөлүктөрдөн болуп эсептелет.

Колдонулган адабияттар

1. А.Акунов, Кыргызстан эгемендик доорунда (1991-2017). / И.Раззаков атындагы КМТУ; – Б.: “Техник” ББ, 2017. -594б.А.Акунов. Акаевдик-авторитардык саясий режимдин пайдубалынын 1990-1991-ж.ж. түптөлүшү. “Право и политика”, научно-методический журнал, 2014.- №1. С.152-161.
2. Акунов А. Государственное управление Кыргызстана в транзитный период. - Бишкек, 1999. - 268 с.
3. Акунова А.А. Партийные фракции Европарламента и Жогорку Кенеша: принципы образования. // Вестник КРСУ им.Б.Ельцина. - 2011.- Том 11.- №2.-С.3-7.
4. Темирбекова А. 1993-жылы 5-майда кабыл алынган жаңы конституция жана 1994–2003-жылдардагы ага киргизилген өзгөртүүлөр. [Текст] /Темирбекова А.//–Известия Кыргызского государственного технического университета им. И.Раззакова, Бишкек, 2018, №2(46). – 399-410 бб.
5. Темирбекова А. Авторитардык инсандын башкаруусу” түшүнүгүн аныктоону изилдөөнүн тарыхаамасы. [Текст] /Темирбекова А.//–Известия Кыргызского государственного технического университета им. И.Раззакова, Бишкек, 2018, №3(51). – 217-230 бб.
6. Темирбекова А. Саясий режимдерди изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери. [Текст] /Темирбекова А.//–Известия Кыргызского государственного технического университета им. И.Раззакова, Бишкек, 2018, №3(51). – 246-254 бб.
7. Темирбекова А. Аксыйские события 2002 года – поворотная ступень в борьбе против авторитарного режима в Кыргызстане. [Текст] /Темирбекова А.//–Известия КазГУ им. Абая, Алматы, 2018, №2(46). – С.399-410
8. Темирбекова А. Революция 24 марта 2005г. И ее причины. Падение авторитарного режима Акаева [Текст] /Темирбекова А.//–Известия КазГУ им. Абая, Алматы, 2018, №2(46). – С.410-418

ТЕРНИСТЫЙ ПУТЬ КОНСТИТУЦИИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ОТ ПРЕЗИДЕНТСКО-ПАРЛАМЕНТСКОЙ ФОРМЫ ПРАВЛЕНИЯ К ПАРЛАМЕНТСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ (политико-правовой анализ)

Темирбекова Асель Темирбековна, аспирантка Дипломатической академии МИД Кыргызской Республики им.К.Диканбаева, asel_temirbekova92@mail.ru

Аннотация: После революции 24 марта 2005 года картина политической жизни страны не изменилась в лучшую сторону, наоборот стала еще более мутной. Поэтому, сразу же после апрельского политического переворота 2010 года было решено изменить основной закон страны в сторону парламентской республики путем резкого урезания полномочий Президента, и перераспределяя их между парламентом и правительством. Представленная на ваш обзор научная статья посвящена анализу именно этих конституционных изменений 2010 года.

Ключевые слова: Конституция, парламент демократия, партийная система, гражданское общество, правовое государство, политическая система общество, модернизация, президентская форма правления, государственная власть, политика и т.д.

THE BUMPY RIDE OF THE CONSTITUTION OF THE KYRGYZ REPUBLIC FROM THE PRESIDENTIAL-PARLIAMENTARY FORM OF GOVERNMENT TO THE PARLIAMENTARY REPUBLIC (politico-legal analysis)

Temirbekova Asel, Graduate student Diplomatic academy Named after Kazi Dikambaev of the Ministry of foreign affairs of the Kyrgyz Republic, e-mail: asel_temirbekova92@mail.ru

Abstract: After the revolution of March 24, 2005, the picture of the political life of the country did not change for the better, on the contrary, it became even worse. Therefore, immediately after the April 2010 political coup, it was decided to change the basic law of the country towards a parliamentary republic, by drastically reducing the powers of the President and redistributing them between Parliament and the government. This scientific article submitted to your review is devoted to the precise analysis of these constitutional changes of 2010.

Keywords: Constitution, parliament, democracy, multi-party system, party system, civil society, rule of law, political system of society, modernization, presidential form of government, state power, politics, etc.

Принятие Основного Закона 1993 года считается одной из самых светлых страниц в постсоветской истории создания Конституции Кыргызской Республики. Это была Конституция независимого государства Кыргызстан, субъекта международного права и полноправного члена международного сообщества.

Конституция 1993 года и анализ ее основных идей, заложенных в ее статьях, позволяет сделать вывод о том, что в Кыргызстане была установлена смешанная, президентско-парламентская форма правления, созданы правовые препятствия для монополизации государственной власти. Поэтому для установления авторитарной системы президентам А.Акаеву и К.Бакиеву были необходимы последующие конституционные реформы...

Теперь мы коротко остановимся на некоторых различиях в Конституции КР от 27 июня 2010, принятой путем референдума с действовавшей до этого момента Конституцией КР от 21 октября 2007 года, принятой также путем референдума. Новая Конституция по своему смыслу и содержанию сильно отличалась от предыдущей, со стороны общества она была признана действительно демократической Конституцией.

Парламент и правительство, законодательная и исполнительная ветви власти. Отношения между ними определены в Конституции в новом порядке согласно форме управления парламентской республикой. В прежней, «Бакиевской», Конституции, принятой 21 октября 2007 года, в ст. 46 пункт 1.1 сказано: «Президент назначает премьер-министра и

членов правительства» и «по своей инициативе или по предложению премьер-министра освобождает члена правительства».ⁱ Как видно, Президент обладал большими полномочиями: никого не спрашивал, хочет - назначит, хочет - уберет. И в то же время Президент - не глава Правительства, на нем нет ответственности, если Правительство плохо работает - виноват премьер-министр. За 22 года суверенитета поменялись 24 премьер-министра. Ни один из них не был привлечен к ответственности. Вот это можно назвать авторитарной властью. Акаев и Бакиев породили такую Конституцию, защищали ее и не хотели никаких изменений.

Согласно Конституции, ЖК «утверждает программу деятельности Правительства, определяет структуру и состав Правительства за исключением членов Правительства, руководителей государственных органов, ведающих вопросами обороны и национальной безопасности»ⁱⁱ. Какой будет структура Правительства, сколько и какие министерства войдут и персонально кто войдет в состав правительства теперь ЖК самостоятельно определять не может.

Фракция, имеющая более половины депутатских мандатов или коалиция парламентского большинства выдвигает кандидата на должность премьер-министра. Затем, «кандидат на должность премьер-министра вносит в ЖК программу, структуру и состав правительства».ⁱⁱⁱ

В этом конституционном положении заложен демократический механизм. Фракция, имеющая не менее чем 61 мандат, или коалиция парламентского большинства, выдвигает кандидата на пост премьер-министра. Затем этот кандидат вносит на рассмотрение ЖК свою программу. Фракция, имеющая не менее 61 мандата, парламентская коалиция большинства, предлагая кандидата на пост премьер-министра, естественно, берет ответственность на себя, поэтому логично освобождение премьер-министра от должности тоже лежит на них же.

27 августа 2012 года, уход с должности премьер-министра О.Бабанова происходил на основе этого положения. Предлагая ЖК структуру и состав правительства, за работу правительства отвечал премьер-министр.

Согласно новой Конституции: «Президент в трехдневный срок издает указ о назначении Премьер-министра и остальных членов Правительства. В случае если Президент в вышеуказанный срок не издает указ о назначении Премьер-министра и членов Правительства, они считаются назначенными».^{iv} Как видно, Указ Президента о назначении членов Правительства становится его обязанностью.

Согласно новой Конституции, есть у Президента и положительные моменты (средство давления). В ст. 84, пункте 6 говорится: «В случае, если в установленном настоящей Конституцией порядке не будет утверждена программа, определены структура и состав правительства, Президент назначает досрочные выборы в ЖК. В этом случае правительство исполняет свои обязанности до формирования правительства новым созывом ЖК в порядке, предусмотренном настоящей Конституцией».^v Здесь, со стороны Президента дан порядок роспуска ЖК и подготовка к новым выборам. Честно говоря, в руках Президента появился сильный рычаг.

Есть и у ЖК право обвинить Президента, что четко прописано в Конституции: «ЖК в порядке, предусмотренном настоящей Конституцией, выдвигает обвинение против Президента, принимает решение об отрешении Президента от должности».^{vi}

1. Президент может быть привлечен к уголовной ответственности после отрешения его от должности.

2. Президент может быть отрешен от должности только на основании выдвинутого Жогорку Кенешем обвинения в совершении преступления, подтвержденного заключением Генерального прокурора о наличии в действиях Президента признаков преступления.

3. Решение Жогорку Кенеша о выдвижении обвинения против Президента для отрешения его от должности должно быть принято большинством от общего числа депутатов Жогорку Кенеша по инициативе не менее одной трети от общего числа депутатов и при наличии заключения специальной комиссии, образованной Жогорку Кенешем.

4. Решение Жогорку Кенеша об отрешении Президента от должности должно быть принято большинством не менее двух третей голосов от общего числа депутатов Жогорку Кенеша не позднее чем в трехмесячный срок после выдвижения обвинения против

Президента. Если в этот срок решение Жогорку Кенеша не будет принято, обвинение считается отклоненным.^{vii}

Правительство по природе своей коллегиальный орган, работает сообща и ответственность несет коллективную. ЖК утверждает программы развития, а правительство воплощает их в жизнь, причем премьер-министр организует исполнение этих программ полно и своевременно. В новой Конституции в статье 89, пункте 1, премьер-министр руководит правительством, несет персональную ответственность за его деятельность перед ЖК.^{viii}

Если премьер-министр провинится, будет замешан в коррупции, или нарушит закон, или напишет заявление об уходе или будут какие-то другие причины, то Правительство в полном составе уходит в отставку «Принятие отставку премьер-министра влечет за собой отставку Правительства».^{ix}

За 22 года суверенитета в судебной системе накопилось немало проблем. Несмотря на то, что в политической, экономической, социальной, культурной областях плохо ли, хорошо ведутся реформы, делаются какие-то шаги, в судебной системе не произошло никаких подвижек, наоборот, стало камнем преткновения для развития всего общества. В новой Конституции даны правовые основы для начала реформы. Можно сказать, дан толчок для изменений в этой системе.

В «Бакиевской» Конституции 2007 года, в 82 ст., пункте 3 сказано: «Судебная система КР состоит из Конституционного суда, Верховного суда и местных судов».^x Акаеву и Бакиеву был по душе Конституционный суд, недаром у них он стоял выше, чем Верховный. А Ч.Баева, председатель Конституционного суда, его дискредитировала; третий срок президентства А.Акаева выдавая за второй, незаконное становилось законным.[12]

В новой Конституции определения Конституционному суду нет. В ст. 93, пункте 3 говорится: «Судебная система Кыргызской Республики устанавливается Конституцией и законами, состоит из Верховного суда и местных судов. В составе Верховного суда действует Конституционная палата. Законом могут учреждаться специализированные суды. Создание чрезвычайных судов не допускается».^{xi}

Таким образом, согласно нового варианта Конституции Кыргызской Республики судебная система страны состоит из двух уровней: Верховный суд и местные суды. Конституционная палата входит в Верховный суд, а областные, городские и районные суды входят в местные суды.[11]

В Конституции 2007 года, согласно ст. 83, п. 5: «Президент с согласия ЖК назначает председателей Конституционного суда и Верховного суда и их заместителей сроком на 5 лет».^{xii} При авторитарном режиме иначе и не могло быть. В новой Конституции это правило дано в демократическом ключе.

«Судьи Верховного суда из своего состава избирают председателя Верховного суда и его заместителей сроком на 3 года. Одно и то же лицо не может быть избрано председателем, заместителем председателя Верховного суда два срока подряд. Порядок избрания и освобождения председателя Верховного суда и его заместителей определяется законом».^{xiii}

С одной стороны мы видим применение справедливого механизма, с другой стороны ни Президент, ни парламент страны - ЖК, не участвуют в выборе председателя Верховного суда и его заместителей.

Итоги. Таким образом, достижение нового варианта Конституции Кыргызской Республики от 27 июня 2010, принятой путем всенародного референдума, в том, что правовые основы «семейного» управления и авторитарного режима переписаны начисто, но уже с другим смыслом. Основные правовые причины, приведшие к двум народным революциям, устранены. Теперь политические проблемы должны решаться не на улицах и митингах, а спокойно, в парламенте, путем обсуждения и голосования и в правовом поле.

Законность, ответственность государственных чиновников перед законом, открытость власти и справедливость - только так можно удержать доверие народа к власти. Только единство народа и власти может стать порукой построения нового общества, только так можно жить в мире и согласии.

Литература

1. Авторитаризм и демократия в третьем мире. – М., 1996.
2. Акаев А. Жарым жартылай эмес, толук кандуу демократияга багыт алдык // «Асаба». - Бишкек. - 29.10.1992. - С.4.
3. А.Акунов, Кыргызстан эгемендик доорунда (1991-2017). / И.Раззаков атындагы КМТУ; – Б.: “Текник” ББ, 2017. -594б., табл., сүрөттөр, карталар. 37,12 басма табак. ISBN 978-9967-467-69-9 (А.Акунов, Кыргызстан в эпоху суверенитета (1991-2017). / КГТУ им. И.Раззакова; – Б.: “Текник” ББ, 2017. –с.594., табл., фото, карты. 37,12 п.л. ISBN 978-9967-467-69-9).
4. А.Акунов. Акаевдик-авторитардык саясий режимдин пайдубалынын 1990-1991-ж.ж. түптөлүшү. “Право и политика”, научно-методический журнал, 2014.-№1. С.152-161.
5. Акунов А. Государственное управление Кыргызстана в транзитный период. - Бишкек, 1999. - 268 с.
6. Акунова А.А. Партийные фракции Европарламента и Жогорку Кенеша: принципы образования. // Вестник КРСУ им.Б.Ельцина. - 2011.- Том 11.- №2.-С.3-7.
7. Акунов А. Политическая история Кыргызстана (под ред. Акунова А.). - Бишкек, 2001. - 350 с.
8. Арабаев А.А. Современный Кыргызстан: государственно-правовое развитие, - Б.: Право и политика, 2009.
9. Архив Президента Кыргызской Республики. Т.1, оп.5, ед.хр.10, л.548; Жаманкулов Ж.М., Конституция Кыргызской Республики 1993 года: Возрождение суверенного государства. - Б.:ДАМИД КР, 2009. - С.177- 178.
10. Темирбекова А. 1993-жылы 5-майда кабыл алынган жаңы конституция жана 1994–2003-жылдардагы ага киргизилген өзгөртүүлөр. [Текст] /Темирбекова А.//–Известия КГТУ им. И.Раззакова, Бишкек, 2018, №2(46). – 399-410 бб.
11. Темирбекова А. Авторитардык инсандын башкаруусу” түшүнүгүн аныктоону изилдөөнүн тарыхаамасы. [Текст] /Темирбекова А.//–Известия КГТУ им. И.Раззакова, Бишкек, 2018, №3(51). – 217-230 бб.
12. Темирбекова А. Саясий режимдерди изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери. [Текст] /Темирбекова А.//–Известия КГТУ им. И.Раззакова, Бишкек, 2018, №3(51). – 246-254 бб.
13. Темирбекова А. Аксыйские события 2002 года – поворотная ступень в борьбе против авторитарного режима в Кыргызстане. [Текст] /Темирбекова А.//–Известия КазГУ им. Абая, Алматы, 2018, №2(46). – С.399-410
14. Темирбекова А. Революция 24 марта 2005г. И ее причины. Падение авторитарного режима Акаева [Текст] /Темирбекова А.//–Известия КазГУ им. Абая, Алматы, 2018, №2(46). – С.410-418

ⁱ Конституция Кыргызской Республики, Б.: 2007, Ст. 46, пункт 1-3.

ⁱⁱ Конституция Кыргызской Республики, Б.: 2010, Ст. 74, пункт 3.

ⁱⁱⁱ Конституция Кыргызской Республики, Б.: 2010, Ст. 84, пункт 1.

^{iv} Конституция Кыргызской Республики, Б.: 2010, Ст. 84, пункт 5.

^v Конституция Кыргызской Республики, Б.: 2010, Ст. 84, пункт 6.

^{vi} Конституция Кыргызской Республики, Б.: 2010, Ст. 74, пункт 7.

^{vii} Конституция Кыргызской Республики, Б.: 2010, Ст. 67, пункт 1-4.

^{viii} Конституция Кыргызской Республики, Б.: 2010, Ст. 89, пункт 1.

^{ix} Конституция Кыргызской Республики, Б.: 2010, Ст. 87, пункт 2.

^x Конституция Кыргызской Республики, Б.: 2007, Ст. 82, пункт 3.

^{xi} Конституция Кыргызской Республики, Б.: 2010, Ст. 93, пункт 3.

^{xii} Конституция Кыргызской Республики, Б.: 2007, Ст. 83, пункт 5.

^{xiii} Конституция Кыргызской Республики, Б.: 2010, Ст. 94, пункт 7.

**И. РАЗЗАКОВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
ТЕХНИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН
ЖАРЧЫСЫ**

**ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА КОЛДОНМО ИЛИМИЙ-ТЕХНИКАЛЫК
ЖУРНАЛ
2020
№4 (56)**

**ИЗВЕСТИЯ
КЫРГЫЗСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ТЕХНИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА им. И. РАЗЗАКОВА**

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И ПРИКЛАДНОЙ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИЙ
ЖУРНАЛ
2020
№4 (56)**

**JOURNAL
of KYRGYZ STATE TECHNICAL UNIVERSITY
named after I. RAZZAKOV**

**THEORETICAL AND APPLIED SCIENTIFIC TECHNICAL JOURNAL
2020
№4 (56)**

Подписано к печати 25.01.2020г. Формат бумаги 90x70¹/₈.
Бумага офс. Печать офс. Объем 46,5 п.л. Тираж 50 экз.
Отпечатано в Издательском доме «Калем», г.Бишкек, ул. Курчатова, 69,
т. 49-19-36, E-mail: kalem14@mail.ru